॥ श्रीः ॥ ಸರ್ವಮೂಲ ಭಾಗ ೨

श्रीमदानंदतीर्थ (पूर्णप्रज्ञ) भगवत्पादाचार्य विरचित, श्री सर्वमूलांतर्गत,

सूत्रप्रस्थान ग्रंथाः

१) अनुव्याख्यानम् — (३३३-४८८)

२) श्रीमन्न्याय विवरणम् — (४८९-५७८)

३) श्रीमदणुभाष्यम् — (५७८-५९३)

ಶ್ರೀ ಬಸವರಾಜ ಪ್ರಿಂ. ಪ್ರೆಸ್, ಹಾವೇರಿ.

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं

अनुव्याख्यानम्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मी-हयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ नारायणं निखिलपूर्णगुणैकदेहं निर्दोष-माप्यतममप्यखिलैः सुवाक्यैः । अस्योद्भवादिदमशेषविशेष[1]तोऽपि वन्द्यं सदा प्रियतमं मम संनमामि ॥ तमेव शास्त्रप्रभवं प्रणम्य जगद्गुरूणां गुरुमञ्जसैव । विशेषतो मे[2] परमाख्यविद्याव्याख्यां करोम्यन्वपि चाहमेव ॥ प्रादुर्भूतो हरिर्व्यासो विरिञ्चिभवपूर्वकैः । अर्थितः परविद्याख्यं चक्रे शास्त्रमनुत्तमम् ॥ गुरुर्गुरूणां प्रभवः शास्त्राणां बादरायणः । यतस्तदुदितं मानमजादिभ्यस्तद[3]र्थतः ॥ वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनां [4]यदाप्तिरनुकूलता । आप्तवाक्यतया तेन श्रुति-मूलतया तथा ॥ युक्तिमूलतया चैव प्रामाण्यं त्रिविधं महत् । दृश्यते ब्रह्मसूत्राणामेकधाऽन्यत्र सर्वशः ॥ अतो नैतादृशं किञ्चित्प्रमाण-तममिष्यते । स्वयंकृताऽपि तद्व्याख्या क्रियते स्पष्ट[5]तार्थतः ॥ तत्र ताराथमूलत्वं सर्वशास्त्रस्य चेष्यते । सर्वत्रानुगतत्वेन पृथगोङ्क्रियतेऽ-खिलैः ॥ ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॐ ॥१॥ ओतत्ववाची ह्योङ्कारो वक्त्यसौ तद्गुणोतताम् । स एव ब्रह्मशब्दार्थो नारायण-पदोदितः ॥ स एव भर्गशब्दार्थो व्याहृतीनां च भूमतः[6] । भावना-च्चैव[7] सुत्वाच्च[8] सोऽयं पुरुष इत्यपि[9] ॥ स एव सर्ववेदार्थो जिज्ञास्योऽयं विधीयते । "ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे" "तं विद्वानेव चामृतः" ॥ "वृणुते यं तेन लभ्य" इत्याद्युक्तिबलेन हि । जिज्ञासोत्थज्ञानजा-तत्प्रसादादेव मुच्यते ॥ "द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव

---

[1] वन्द्यत्वप्रयोजकीभूतधर्मेभ्यः [2] गुरुम्. [3] मोक्षार्थम्. [4] यदयत्र-वाक्ये. [5] स्पष्टतारूपप्रयोजनाय. [6] पूर्णत्वात्. [7] उत्पादनात्. [8] सुखरूपत्वात्. [9] उक्तः ।

एव च। यदनुग्रहतस्सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया" ॥ "नर्ते त्वत्क्रियते किञ्चिदि"त्यादेर्न हरिं विना । ज्ञानस्वभावतोऽपि स्यान्मुक्तिः कस्यापि हि क्वचित् ॥ अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुर्ज्ञानिनां मोक्षदश्च सः । आनन्ददश्च मुक्तानां स एवैको जनार्दनः ॥ इत्युक्तेर्बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षते । मिथ्यात्वमपि बन्धस्य न प्रत्यक्षविरोधतः ॥ मिथ्यात्वं यदि दुःखादेस्तद्वाक्यस्याप्रतो भवेत् । मिथ्यायाः[1] साधकत्वं च न सिद्धं प्रतिवादिनः ॥ तच्च मिथ्याप्रमाणेन सता वा साध्यते त्वया । सता चेद्द्वैतसिद्धिःस्यान्न सिद्धं चान्यसाधनम् ॥ साधकत्वं सतस्तेन साक्षिणा सिद्धिमिच्छता । स्वीकृतं, ह्यविशेषस्य साध्या[2] साधकता पुनः ॥ तच्चाविशेषमानेन साध्यमित्यनवस्थितिः । अनङ्गीकुर्वतां विश्वसत्यतां तन्न वादिता ॥ तस्माद्व्यवहृतिः सर्वा सत्येत्येव व्यवस्थिता । व्यावहारिकमेतस्मात्सत्यमित्येव चागतम् ॥ व्यवहारसतश्चापि साधकत्वं तु पूर्ववत् । सत्त्रैविध्यं च मानेन सिध्येत्केनेति पृच्छयते ॥ तस्याप्युक्तप्रकारेण नैव सिद्धिः कथञ्चन । वैलक्षण्यं सदसतोरप्येतेन निषिध्यते ॥ वैलक्षण्यं सतश्चापि स्वयं सद्भेदवादिनः । असतश्चापि विश्वस्य तेनानिष्टं कथं भवेत् ॥ यद्युच्यतेऽपि सर्वस्मादिति सद्भेदसंस्थितिः । सन्मात्रत्वं ब्रह्मणोऽपि तस्मात्तदपि नो भवेत् ॥ ज्ञानबाध्यत्वमपि तु न सिद्धं प्रतिवादिनः । विज्ञातस्यान्यथा सम्यग्विज्ञानं ह्येव तन्मतम् ॥ असद्विलक्षणज्ञप्त्यै ज्ञातव्यमसदेव हि । तस्मादसत्प्रतीतिश्च कथं तेन निवार्यते ॥ अन्यथात्वमसत्तस्माद्भ्रांतावेव प्रतीयते । सत्त्वस्यासत एवं हि स्वीकार्यैव प्रतीतता ॥ तस्यानिर्वचनीयत्वे स्यादेव ह्यनवस्थितिः । निर्विशेषे

[1] 'नहि...गोत्वादिप्रत्ययेनापि मिथ्यया भवितव्यम्' 'इति श्लोकवार्तिकटीका शर्करिकायां आकृतिवादे श्लोकः २०'. तथा 'इति मिथ्या चतुर्विधा' इति कात्यायनस्मृतौ (स्मृतिचन्द्रिकाव्यवहारकाण्डे ९८ पत्रे ; १८-१९ पङ्क्तौ) प्रयोगदर्शनात्. [2] साध्यैव न तु सिद्धा.

स्वयंभाते किमज्ञानावृतं भवेत् ॥ मिथ्याविशेषोऽप्यज्ञानसिद्धिमेव ह्यपेक्षते । न चावरणमज्ञानमसत्ये तेन चेष्यते ॥ अप्रकाशस्वरूपत्वाज्जडे ज्ञानं न मन्यते ॥ अज्ञानाभावतश्शास्त्रं सर्वं व्यर्थीभविष्यति । अज्ञानस्य च मिथ्यात्वमज्ञानादिति कल्पने ॥ अनवस्थितिस्तथा च स्यादन्योऽन्याश्रयताऽथवा । स्वभावाज्ञानवादस्य निर्दोषत्वान्न तद्भवेत् ॥ अविद्यादुर्घटत्वं चेत्स्यादात्माऽपि हि तादृशः[1] । अतोऽधिकारिविषयफलयोगादिवर्जितम् ॥ अनन्तदोषदुष्टं च हेयं मायामतं शुभैः ।

सत्यत्वात्तेन दुःखादेः प्रत्यक्षेण विरोधतः ॥ न ब्रह्मतां वदेद्वेदो जीवस्य हि कथञ्चन । यजमानप्रस्तरत्वं यथा नार्थः श्रुतेर्भवेत् ॥ ब्रह्मत्वमपि जीवस्य प्रत्यक्षस्याविशेषतः । सार्वज्ञादिगुणं जीवाद्भिन्नं ज्ञापयति श्रुतिः ॥ ईशं तामुपजीव्यैव वर्तते ह्यैक्यवादिनी । उपजीव्यविरोधेन नास्यास्तन्मानता भवेत् ॥ स्वातन्त्र्ये च विशिष्टत्वे स्थानमत्यैक्ययोरपि । सादृश्ये चैक्यवाक्सम्यक्सावकाशा यथेष्टतः[2] ॥ अवकाशोज्झिता भेदश्रुतिर्नातिबला कथम् । अज्ञानासम्भवादेव मिथ्याभेदो निराकृतः ॥ अतो यथार्थबन्धस्य विना विष्णुप्रसादतः । अनिवृत्तेस्तदर्थं हि जिज्ञासाऽत्र विधीयते ॥ यथा दृष्टचा प्रसन्नस्सन्राजा बन्धापनोदकृत् । एवं दृष्टः स भगवान्कुर्याद्बन्धविभेदनम् ॥

कार्यता च न काचित्स्यादिष्टसाधनतां विना ॥ कार्यं न हि क्रियाव्याप्यं निषिद्धस्य समत्वतः ॥ न भविष्यत्क्रिया कार्यं स्रक्ष्यतीश इति ह्यपि । कार्यं स्यान्नैव चाकर्तुमशक्यं कार्यमिष्यते ॥ साम्यादेव निषिद्धस्य तदिष्टं साधनं तथा । कार्यं साधनमिष्टस्य भगवानिष्टदेवता ॥ मुख्येष्टं वा सुमनसां "प्रेयस्तदि"ति च श्रुतिः[3] । "प्राणबुद्धिमनःस्वात्मदेहापत्यधनादयः ॥ यत्सम्पर्कात्प्रिया आसंस्ततः को न्वपरःप्रियः"[4] ।

[1] अविद्यासदृशः (मिथ्या) अधिष्ठानसाक्षिणोरपेक्षाभावेन. [2] यथासम्भवम्. [3] बृहदारण्यकम्. [4] भागवते.

इत्यादिवाक्यैराकाङ्क्षा[1] सन्निधिर्योग्यता यतः ॥ तस्मिन्नेव समस्तस्येती[2]ष्टे व्युत्पत्तिरिष्यते ॥ अत्त्यपूपांस्तव भ्रातेत्यादावावापतोऽपि च । उद्वापाद्वर्तमानत्वादाकाङ्क्षादिबलादपि ॥ बालो व्युत्पत्तिमप्ये[3]ति नानयेत्यादिवाक्यतः । आनीयमानदृष्ट्यैव व्युत्पत्तेः सम्भवे सति ॥ एष्यदानयनायायं कुत एव प्रतीक्षते । व्युत्पन्नो वर्तमाने[4] तु क्रियाशब्दे भविष्यति[5] ॥ पुनर्दृष्ट्यैव शब्दश्रुत्पश्चाद्व्युत्पत्तिमेष्यति । वर्तमानमतीतं च भविष्यदिति च क्रमात् ॥ आकाङ्क्षादियुतं यस्माद्विधेर्व्युत्पादनं कुतः । दृष्ट्या ज्ञातपदार्थस्य स्यादाकाङ्क्षा भविष्यति[6] ॥ व्युत्पत्तिः प्रथमा तस्माद्वर्तमानेऽगते[7] ततः । इष्टमाकाङ्क्षते सर्वो न प्रवृत्तिमपेक्षते ॥ अपरोक्षं परोक्षं वा ज्ञानमिष्टस्य साधनम् । क्वापि चेष्टा तदर्था स्यादत्ति[8]र्हि रसवित्तये[9] ॥ वाक्यार्थज्ञानमात्रेण क्वचिदिष्टं[10] भवेदपि । न च स्रुक्स्रुववद्ध्यादावतात्पर्यं श्रुतेर्भवेत् ॥ यत्किञ्चित्करणस्यापि यज्ञतैवान्यथा भवेत् । तस्मादुपासनार्थं[11] च स्वार्थे तात्पर्यवद्भवेत् ॥ इतिशब्दो[12]न्नयेऽन्नावित्यप्युन्नीते स्मृतिर्भवेत् । इतिशब्दव्यपेतानि ह्यपि सन्ति वचांस्यलम्[13] ॥ आत्मानमेवेत्यादीनि योगेऽन्नावपि तत्समम् । एकवाक्यत्वयोगे तु वेदस्यापि ह्यशेषतः ॥ वाक्यभेदो न युक्तः स्याद्योगश्च स्यान्महाफले[14] । इति ब्रूयादि[15]ति वचो गत[16]मग्नौ समीपगम्[17] ॥ कल्पनागौरवं चेत्स्यात्पृथक्तात्पर्यकल्पने । कल्पनागौरवादेव पदा[18]र्था न स्युरेव हि ॥ प्रमाणावगतत्वं चेत्तात्पर्याणां तथैव हि । तस्मात्पदार्थे वाक्यार्थे

[1] मुख्येष्टं वा सुमनसामित्यनेन सम्बन्धः. [2] तस्मात्. [3] बालोऽपि, एति. [4] वर्तमाने अर्थे. [5] भविष्यदर्थे. [6] भविष्यदर्थे. [7] भविष्यदर्थे. [8] चर्वणादिक्रिया. [9] साक्षात्काराय. [10] पुत्रस्ते जात इत्यादौ. [11] उपासनार्थकं सत्यंज्ञानमित्यादिकम्. [12] अध्याहारे. [13] बहूनि सन्ति. [14] मोक्षप्रदे ब्रह्मणि. [15] नगिरागिरेति ब्रूयात्. [16] अवगतम्. [17] जुहोतीत्यस्य. [18] स्रुक्स्रुवादयः.

तात्पर्यमुभयत्र च ॥ पृथगेव च वाक्यत्वं पृथगन्वयतो भवेत् । अवान्तरत्वाद्वाक्यानां वाक्यभेदो न दूषणम् ॥ अङ्गीकृतत्वादपि तैः पदानां तु पृथक्पृथक् । क्रियापदेनान्वयस्य वाक्यभेदो हि दूषणम्[1] ॥ प्रत्यक्षादिविरोधेऽतो गौणार्थस्यापि सम्भवात् । अतात्पर्यं पदार्थेऽपि न कल्प्यमविरोधतः[2] ॥ अतो ज्ञानफलान्येव कर्माणि ज्ञानमेव हि । मुख्यप्रसाददं विष्णोर्जिज्ञासायाश्च तद्भवेत् ॥ कर्तव्या तेन जिज्ञासा श्रुतिप्रामाण्ययोगतः ।

प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य हि ॥ अनवस्थाऽन्यथा हि स्यादप्रामाण्यं तथाऽन्यतः[3] । मिथ्याज्ञप्तिप्रलम्भादेस्तेन वेदविरोधि यत् ॥ न मानमपि वेदानामङ्गीकार्या हि नित्यता । न हि धर्मादिसिद्धिः स्यान्नित्यवाक्यं विना क्वचित् ॥ अविप्रलम्भस्तज्ज्ञानं तत्कृतत्वादयोऽपि च । कल्प्या गौरवदोषेण पुंवाक्यं ज्ञापकं न तत् ॥ प्रत्यक्षः कस्यचिद्धर्मो वस्तुत्वादिति चोदिते । न बुद्धो धर्मदर्शी स्यात्पुंस्त्वादित्यनुमाहतिः ॥ अधर्म[4]वादिनो वाक्यमप्रयोजनमेव हि । धर्माभावोऽपि नो तेन[5] प्रत्यक्षावगतो भवेत् ॥ अतःसंशयसम्पत्तौ[6] वाक्यं[7] प्रत्यक्ष[8]वत्प्रमा[9] ।

शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे शब्दानामनुभूयते ॥ अतोऽन्विताभिधायित्वं गौरवं कल्पनेऽन्यथा । न चाशक्त्या[10]भिधायित्वं प्रवृत्तिश्च द्विधाऽन्यथा ॥ एतत्सर्वं तर्कशास्त्रे ब्रह्मतर्के हि विस्तरात् । उक्तं विद्यापृथक्त्वात्तु सङ्क्षेपेणात्र सूचितम् ॥ प्रमाणन्याय[11]सच्छिक्षा क्रियते तर्कशास्त्रतः । मानन्यायैस्तु तत्सिद्धैर्मीमांसा[12] मेयशोधनम् ॥ ब्रह्मतर्के च भगवान्स एव कृतवान्प्रभुः । पञ्चाशत्कोटिविस्तारान्नारायणतनौ कृतात् ॥

[1] प्रसज्येत. [2] अविद्यावरणतिरोधानेन जीवे आनन्दादिरूपत्वस्याविरुद्धत्वात्. [3] दोषापवादात्. [4] धर्माभावः. [5] चार्वाकेण. [6] प्राप्तौ तन्निरासार्थम्. [7] अपौरुषेयवाक्यम्. [8] स्थाणुत्वनिश्चायकप्रत्यक्षवत्. [9] प्रमाणम्. [10] अशक्त्या=अन्वयेशक्त्यभावेन. [11] न्यायः=व्याप्तिः, तर्कः, अनुमानम्. [12] मीमांसाशास्त्रतः.

उद्धृत्य पञ्चसाहस्रं कृतवान्बादरायणः । अतस्तदर्थं सङ्क्षेपादत
इत्यभ्यसूचयत् ॥ यतोऽनुभवतः सर्वं सिद्धमेतदतोऽपि च । देवैश्च
दुर्गमार्थेषु व्यापृतो नातिविस्तृतिम् । चकारैता ह्यवज्ञेया युक्तयः
प्रतिपक्षगाः ॥ प्रत्यक्षेक्षाक्षमः पक्षं कमेवात्राभिवीक्षते । तस्मादक्ष-
मपक्षत्वान्मोक्षशास्त्रेऽभ्युपेक्षितः ॥ स्वयं भगवता विष्णुर्ब्रह्मेत्येत[1]-
त्पुरोदितम् । "स विष्णुराह ही" त्यन्ते देवशास्त्रस्य तेन हि ॥
आद्यन्तं देवशास्त्रस्य स्वयं भगवता कृतम् । मध्यं तदाज्ञया शेष-
पैलाभ्यां कृतमञ्जसा ॥ अतस्तत्रैव विष्णुत्वसिद्धेर्ब्रह्मेत्यसूचयत् ।
दोषारच्छिद्रशब्दानां पर्यायत्वं यतस्ततः ॥ गुणा नारा इति ज्ञेया-
स्तद्वान्नारायणः स्मृतः । ब्रह्मशब्दोऽपि हि गुणपूर्तिमेव वदत्ययम् ॥
अतो नारायणस्यैव जिज्ञासाऽत्र विधीयते । सिद्धत्वाद्ब्रह्मशब्दस्य विष्णौ
स्पष्टतया श्रुतौ ॥ अम्भस्य[2]पार इत्युक्तो नारायणपदोदितः । 'आपो
नारा' इति ह्याह स एवाप्स्वन्तरीरितः ॥ कामतो विधिरुद्रादिपददात्र्या
स्वयं श्रिया । योनित्वेनात्मनो[3]विष्णोस्तिष्ठन्तीत्युदितस्य च ॥
यस्मिन्देवा अधीत्युक्त्वा समुद्रं[4] स्थानमेव च । [5]नामचाक्षरमित्येव ऋच-
इत्युदितं तु यत् ॥ [6]यतः प्रसूतेत्युक्त्वा च तदेव ब्रह्म चाब्रवीत् ॥१॥

॥ ॐ जन्माद्यस्य यतः ॐ ॥ २ ॥

अन्तःसमुद्रगं
विश्वप्रसूतेः कारणं तु यत् । सूक्तोपनिषदाद्युक्तं जन्माद्यस्येति लक्ष्यते ॥
सृष्टिः स्थितिश्च संहारो नियतिर्ज्ञानमावृतिः । बन्धमोक्षावपि ह्यासु
श्रुतिषूक्ता हरेः सदा ॥ यं नामानि विशन्त्यद्धा यो देवानामिति ह्यपि ।
श्रुतेर्नामानि सर्वाणि विष्णोरेव यतस्ततः ॥ अतो न मुख्यतो नाम
तदन्यस्य हि कस्यचित् । गुणाः श्रुता इति ह्यस्मान्न दोषोऽर्थः श्रुते-

[1] एतस्मात्, पुरा=पूर्वम्. [2] विष्णोर्ब्रह्मशब्दवाच्यत्वे युक्तिपञ्चकम्, प्रथमा युक्तिः. [3] द्वितीया युक्तिः. [4] तृतीया युक्तिः. [5] चतुर्थी युक्तिः [6] पञ्चमी युक्तिः.

र्भवेत् ॥ प्रीत्या मोक्षपरत्वाच्च तात्पर्यं नैव दूषणे । सर्वेषामपि
वाक्यानां महातात्पर्यमत्र हि ॥ तद्विरोधे न मानत्वं फलं मुक्तिर्हि
वाक्यतः । न पुराणादिमानत्वं विरुद्धार्थे श्रुतेर्भवेत् ॥ दर्शनान्तर-
मूलत्वा[1]न्मोहार्थं[2] चाज्ञया हरेः । न सर्वनामताऽन्येषां श्रुतावुक्ता हि
कुत्रचित् ॥ अदोषवचनाच्चैव नियमेन हरेः श्रुतौ । अज्ञानं पारतन्त्र्यं
च प्रलयेऽभाव एव च ॥ अशक्तिश्चोदिताऽन्येषां सर्वेषामपि च श्रुतौ ।
जन्माद्यस्येति तेनैतद्विष्णोरेव स्वलक्षणम् ॥ अस्योद्भवादिहेतुत्वं
साक्षादेव स्वलक्षणम् । कृष्णध्यानच्छलेनैव स्वयं भागवतेऽब्रवीत् ॥
अतो जीवैक्यमपि स निराचक्रे जगद्गुरुः । न हि जन्मादिहेतुत्वं
जीवस्य जगतो भवेत् ॥ हिताक्रियादिदोषं च वक्ष्यत्येव स्वयं प्रभुः ।
निर्गुणत्वं च तेनैव निषिद्धं प्रभुणा स्वयम् ॥ भेदेनैव तु मुख्यार्थ-
सम्भवे लक्षणा कुतः । कथं नित्यगुणस्यास्य स्यादैक्यं गुणहानतः ॥
सदैव गुणवत्त्वेऽस्य भिन्नं स्यान्निर्गुणं सदा । न च मिथ्यागुणत्वं
स्यादनिर्वाच्यस्य दूषणात् ॥ निर्गुण[3]त्वं तदा च स्यादासुर[4]त्वं न
चान्यथा । लक्ष्यलक्षणयोर्भेदोऽभेदो वा यदि वोभयम् ॥ इति
[5]पृष्टे तदैक्यस्य गतिरेव[6] न विद्यते । ऐक्याभेदे न शास्त्रेण ज्ञेयं
तत्स्वप्रकाशतः ॥ भेदे मिथ्यात्वतो भेदसत्यत्वं स्याद्बलादपि ।
भेदाभेदौ यदि तदा स्यादेव ह्यनवस्थितिः ॥ स्वनिर्वाहकता[7] चेत्स्या-
द्ग्राह्यं[8] वाहक[9]मित्यपि । पर्यायो[10] भेदवान्वा[11] स्यादनवस्थोभयत्र च ॥
सत्यज्ञानादिकेऽप्येवं, न व्यावृत्त्या प्रयोजनम् । व्यावृत्तस्याऽ-
विशेषत्वे, तदखण्डं च खण्डितम् ॥ निर्विशेषत्वमेतेन मूकोऽहमिति-

[1] पुराणानाम्. [2] कृतत्वात्. [3] यदि परस्मै रुचितंस्यात्. [4] सर्वशुभधर्मराहित्यम्. [5] वक्तव्यम्. [6] निरूपणप्रकारः. [7] ऐक्यस्य भेदाभेदयोर्वा स्वकर्मकनिर्वाहकता, तस्याः परस्परं धर्मिणा क्रियया च अभेदः स्यात् चेत्. [8] निर्वाह्यम्. [9] निर्वाहकम्. [10] पर्यायः स्यात्. [11] यदि.

वद्भवेत् । अभिन्नेऽपि विशेषोऽयं बलादापतति ह्यतः[1] ॥ विशेष-तद्वतोश्चैव स्वनिर्वाहकता भवेत् । भेदहीने [2]त्वपर्यायशब्दान्तर-नियामकः ॥ विशेषो नाम कथितः सोऽस्ति वस्तुष्वशेषतः । विशेषास्तेऽप्यनन्ताश्च परस्परविशेषिणः ॥ स्वनिर्वाहकतायुक्ताः सन्ति वस्तुष्वशेषतः । अतोऽनन्तगुणं ब्रह्म निर्भेदमपि भण्यते ॥ 'एवं-धर्मानि'ति श्रुत्या तदभेदोऽप्युदीर्यते ॥ २ ॥

॥ ॐ शास्त्रयोनित्वात् ॐ ॥३॥ शैवाद्यागमसंप्राप्तदृष्टगेन फलेन तु । तद्वाक्योपमयाऽन्यच्च प्रमाणत्वेऽनुमीयते ॥ ईशवाक्यत्वत इति चेत्तद्व्यभिचारिणा । अप्रामाण्यानुमा च स्यान्न पृथक्चानुमेश्वरे ॥ पुंस्त्वहेतुबलादेव पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना । शास्त्रयोनित्वमेतेन कारणस्य बलाद्भवेत् ॥ नावेदविन्न तर्केण मतिरित्यादिवाक्यतः । तर्को ज्ञापयितुं शक्तो नेशितारं कथञ्चन ॥ वनकृत्त्वादिरूपेण पक्षभूतस्य चेशितुः । किञ्चिज्ज्ञत्वं हि पुंस्त्वेन शक्यं साधयितुं सुखम् ॥ वृक्षकृन्नाखिलं-वृक्षं वेत्ति पुंस्त्वाद्धि चैत्रवत् । इत्याद्यनुमया स्पर्धि नानुमानं परेशितुः ॥ शक्तं विज्ञापने चाऽतिप्रसङ्गोऽनुमयेदृशा । वस्तुत्वात्तुरगः शृङ्गी पुष्पवत्खं सुतैर्युता ॥ चित्रिणी च रसः षष्ठो रसत्वात्सोत्तरो भवेत् । उपक्रमादिलिङ्गेभ्यो नाऽन्या स्यादनुमा ततः ॥३॥

॥ ॐ तत्तु समन्वयात् ॐ ॥४॥ तएवान्वयनामानस्तैः सम्यक्प्रविचारिते । मुख्यार्थो भगवान्विष्णुः सर्वशास्त्रस्य नापरः ॥४॥

॥ ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् ॐ ॥५॥ ईक्षणीयत्वतो विष्णुर्वाच्य एव न चान्यथा । लक्ष्यत्वं क्वापि दृष्टं हि किं तदित्यनवस्थितिः ॥ माधुर्यादिविशेषाश्च तच्छब्दैरुदिताः सदा । वाक्यार्थोऽपि हि वाक्यार्थ-शब्देनैवोदितो भवेत् ॥ नावाच्यं तेन किञ्चित्स्यादत इत्यादिकैर्वदन् ।

[1] अतः उक्तप्रकारेण. [2] तु = एव.

अवाच्यत्वं कथं ब्रूयान्मूकोऽहमितिवत्सुधीः ॥ येन लक्ष्यमिति प्रोक्तं लक्ष्यशब्देन सोऽवदत् । एकस्यापि हि शब्दस्य गौणार्थस्वीकृतौ सताम् ॥ महती जायते लज्जा यत्र तत्राखिला रवाः । अमुख्यार्था इति वदन्यस्तन्मार्गानुवर्तिनाम् ॥ कथं न जायते लज्जा वक्तुं शाब्दत्व-मात्मनः ॥ ५ ॥ ॐ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॐ ॥ ६ ॥

॥ ॐ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॐ ॥ ७ ॥ आत्मब्रह्मादयः शब्दाः साक्षात्पूर्वाभिधायिनः । जन्मादिकारणं ब्रह्म लक्षितं च यदा तदा ॥ वन्ध्यापुत्रोपमं मायाशबलं वाच्यमित्यपि । कल्पयित्वा विना मानं लक्ष्यं शुद्धं वदन्पदैः ॥ आत्मशब्दोदितस्यैव ज्ञानं मुक्तावसाधनम् । आह श्रुतपरित्यागः स्याचास्याऽश्रुतकल्पना ॥ स्यात्सर्वत्र च यत्रैक[1]मपि लोको जुगुप्सते । नियमेनोभयं स्याद्धि यस्य स्वपरयोर्मते[2] ॥ अलङ्कृतः सदैवायं दुर्घटैरेव भूषणैः । अन्धन्तमो नित्यदुःखं तस्य स्याद्व्यसनद्वयम् ॥ "[3]अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन[4] तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति येऽविद्वांसो बुधो[5] जनाः" ॥ "आसुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः" इत्यादिश्रुतयो मानं शतशोऽत्र समन्ततः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॐ हेयत्वावचनाच्च ॐ ॥

॥ ८ ॥ हेयत्वावचनाच्चैव नात्मा गौणः श्रुतौ श्रुतः । 'तमेवैकं जानथाऽन्या वाचो मुञ्चथ' चेति ह ॥ उक्त आत्मा कथं गौणो हेयपक्षे ह्यसौ श्रुतः । परिवारतया ग्राह्या अपि हेयाः प्रधानतः ॥८॥

॥ ॐ स्वाप्ययात् ॐ ॥ ९ ॥ पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवाऽ-

[1] ययोर्मध्ये. [2] मतेन. [3] न विद्यते नन्दः = आनन्दः येषु ते. [4] अन्धयतीति अन्धं तेन. [5] बुधः = वेदात्, अविद्वांसः वेदोक्तमात्मस्वरूपमपलपन्तः.

वशिष्यते । इति स्वस्यैव पूर्णस्य पूर्णोऽव्यय उदाहृतः ॥ कथं माया-व्यवच्छिन्नः पूर्णो मुख्यतया भवेत् ॥९॥ ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ ॥ ॥ ११ ॥ पदं च निर्गुण इति कथं गौणं वदिष्यति । गुणा[1]भावोप-लक्ष्यं चेत्पदं तदपि वाचकम् ॥ अतोऽनवस्थितिमुखसर्वदोषमहास्पदम् । कथमेतन्मतं सद्भिराद्रियेत विचक्षणैः ॥ न च साङ्ख्यनिराकृत्यै सूत्राण्येतान्यचीक्लृपत् । भगवान्न ह्यशब्दत्वं प्रधानेऽङ्गीकरोत्य[2]सौ ॥ समन्वये प्रतिज्ञाते शब्दगोचरतैव हि । प्रथमप्रतिपाद्या स्यात्तदभावे कुतोऽन्वयः ॥ कथं च लक्षणावादी ब्रूयाद्ब्रह्मसमन्वयम् । योऽसौ शब्दस्य मुख्यार्थस्तत्रैव स्यात्समन्वयः ॥ जन्मादिकारणे साक्षादाह देवः समन्वयम् । उक्तं[3] तदेव जिज्ञास्यं क्वावकाशोऽत्र[4] निर्गुणे ॥ कथं[5] चाऽसम्भवस्तस्य[6] मुख्यार्थस्य निराकृतौ[7] । मानेन केन विज्ञेय-मवाच्याज्ञेयनिर्गुणम् ॥ अमेयं चेन्न शास्त्रस्य तत्र वृत्तिः कथञ्चन । तस्माच्छास्त्रेण जिज्ञास्यमस्मदीयं गुणार्णवम् ॥ वासुदेवाख्यमद्वन्द्वं परं ब्रह्माखिलोत्तमम् । विज्ञेयवाच्यलक्ष्यत्वपूर्वाशेषविशेषतः ॥ निर्गतं मनसो वाचो यदि तत्स्यादगोचरम् ॥ अस्तु तन्मा वदेद्वादी न चास्म-च्छास्त्रगं तु तत् । अवाच्यं[8] वाच्यमित्युक्त्वा किमित्युन्मत्तवन्मृषा ॥ अस्मच्छास्त्रस्य चौर्याय यतते स्वोक्ति[9]दूषकः । जन्मादिकारणं यत्तत्साक्षान्नारायणाभिधम् ॥ वदन्ति श्रुतयो ब्रह्म शास्त्रं चैतत्तदर्थतः । प्रवृत्तमरत्ववाच्यं ते नैवं ब्रूयाः कथञ्चन ॥ सर्वशब्दैरवाच्यं तदुक्त्वा

[1] गुणाभावविशिष्टवाच्यद्वारा उपलक्ष्यं चेत् शुद्धं ब्रह्म। अपि = तथापि, तत्पदं = लक्ष्यपदं ब्रह्मणो वाचकम्. [2] साङ्ख्यः, सूत्रकारः. [3] यत् जन्मादिकारणत्वेन उक्तं तदेव. [4] तत्तु समन्वयादिति सूत्रे. [5] न कथञ्चिदपि. [6] सगुणस्य प्रकृतेऽपि तस्य निर्गुणपरामर्शस्य. [7] त्यागे हेतुभूतः असम्भवः. [8] अवाच्यं उक्त्वा पुनश्च वाच्यं भवतीति. [9] व्याहतभाषी.

तद्विषयं पुनः । शास्त्रं वदन्तमुन्मत्तं कथं लोको न वारयेत् ॥ मा वदो मा विजानीहि त्यजास्मच्छास्त्रचोरताम् । वयं त्वां श्रुतियुक्तिभ्यां बध्वाऽस्मच्छास्त्रमञ्जसा ॥ विचारयामः श्रुतिभिर्युक्तिभिश्चैव सादरम् । [1]अद्भुतत्वादवाच्यं तदतर्क्याज्ञेयमेव च ॥ अनन्तगुणपूर्णत्वा[2]-दित्यू[3]दे पैङ्गिनां श्रुतिः । अवाच्यमिति लोकोऽपि वक्त्याश्चर्यतमं भुवि ॥ ११ ॥ ५ ॥

॥ ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ ॥ १२ ॥ एवं शास्त्रावगम्यत्वे विभागेन समन्वयम् । आनन्दमयइत्यादिनाऽध्यायेन वदत्यजः ॥ तत्रान्यत्र प्रसिद्धानां विष्णावेव समन्वयम् । शब्दानां प्रथमे पादे गुणिसामान्यवाचिनाम् ॥ गुणवाचिनां च प्रथममाह देवः समन्वयम् । समुद्रशायिनं सर्वप्रसूतिप्रभवं श्रुतिः ॥ तदेव ब्रह्म परममिति सावधृतिर्जगौ । यतोऽतो ब्रह्मशब्दस्य तत्रैव नियतत्वतः ॥ 'येऽन्नंब्रह्मे'त्यादिरूपादभ्यासात्तैत्तिरीयके । अन्यासु चैतद्रूपासु शाखास्वपि सहस्रशः ॥ आनन्दमय इत्याद्यैः शब्दैर्वाच्यो हरिः स्वयम् । उपलक्षणत्वं शब्दानामानन्दमयपूर्विणाम् ॥ सूत्र-स्याल्पाक्षरत्वेन सर्वशाखाविनिर्णये । पुनश्च प्रापकाद्धेतोस्तत्राधि-करणान्तरम् ॥ सर्वे वेदा आमनन्ति यत्पदं त्विति हि श्रुतिः । आनन्दमयरूपे तु ब्रह्मणः पुच्छतोक्तितः ॥ समस्ताऽब्रह्मताप्राप्ते-रानन्दमयनाम हि । ब्रह्मशब्दस्य चाभ्यासात्पश्चरूपादिषु स्फुटम् ॥ ब्रह्मताऽवयवेऽपि स्यात्तथाऽवयविनि स्वतः । यथैव कृष्णकेशस्य कृष्णस्य ब्रह्मताऽखिला ॥ दर्शिता चैव पार्थाय निःसीमाः शक्तयोऽस्य हि । ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥ विष्णवाख्यमुक्तमन्यत्र

[1] आश्चर्यतमत्वात्, अवाच्यं = अनिर्वाच्यम्. [2] आश्चर्यतमत्वम्. [3] वद धातोः लिटि आत्मनेपदम्. शे. ब्र.सू. ३-३-२६. शां. भाष्ये. 'देवछन्दांसिपूर्वाणि' इति पैङ्ग्याम्नानात्.

ह्यूर्ध्वरेतं च तत्प्रति । विरूपाक्षाख्यमपरं ब्रह्मोक्तं तद्व्रते स्थितम् ॥ समानाधिकृतत्वं चेदुत्तरं नीललोहितम् । कृष्णपिङ्गलरूपेण पुनरुक्तं, भविष्यति ॥ ब्रह्माधिपतिरित्यत्र तापनीयश्रुतौ पुरः । स्वरित[1]-ब्रह्मशब्दान्तं बहुव्रीहित्वमेष्यति ॥ स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्व यद्वहुव्रीहि-तामगात् । तस्मादस्येन्द्रएवाभूच्छत्रुरित्युत्तरश्रुतेः ॥ 'पूर्वान्तस्वरिते पुंसोर्बहुव्रीहित्वमेष्यति' । महाव्याकरणे सूत्रमिति स्वरविनिर्णये ॥ ऋतं सत्यं परं ब्रह्मेत्याद्युद्देश्यद्वितीयका । विभक्तिरूर्ध्वरेतादिः प्रथमा रुद्रगोचरा ॥ तस्माद्विष्णुं परं ब्रह्म प्रति रुद्रो व्रते स्थितः । ऊर्ध्वरेता इति ह्येव श्रुत्यर्थोऽवसितो भवेत् ॥ ऋतं सत्यं परं ब्रह्म प्रति विष्णुं सदाशिवः । ऊर्ध्वरेता ध्यायति ह शङ्करो नीललोहितः ॥ इत्यर्थ-मेतमेवाह नीलग्रीवश्रुतिः परा । आथर्वणी परं ब्रह्म तस्मादेको हरिः श्रुतौ ॥ "तदेवर्त"मिति प्राह कथमेवान्यथा श्रुतिः । अवधारयन्ती तस्यैव ह्यृतत्वादिकमञ्जसा ॥ एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः । वासुदेवोऽग्र एवासीन्न ब्रह्मा न च शंकरः ॥ नेन्द्रसूर्यौ न च गुहो न सोमो न विनायकः । इत्यादिवाक्यतो विष्णोरुत्पत्ति-रवतारगा ॥ मुख्यं ब्रह्म हरिस्तस्मात्प्रस्तावः परमित्यपि । मुख्यब्रह्म-ग्रहे युक्ते नामुख्यं युज्यते क्वचित् ॥ असम्भवे हि मुख्यस्य गौणार्थाङ्गीकृतिर्भवेत् ॥ १२ ॥ **ॐ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॐ ॥१३॥** प्राचुर्यार्थाश्च मयटः सर्वेऽत्र प्रतिपादिताः । भोग्यत्वमत्र चाद्यत्वमुपजीव्यतया हरेः ॥ महाभोक्ता महाभोग्य इत्यर्थोऽन्नमये भवेत् । महाप्राणो महाबोधो महाविज्ञानवानपि ॥ विशेषसामान्यतया विज्ञानं मन इत्यपि । एकस्य ज्ञानरूपस्य हरे-रुक्तिर्विभागतः ॥ अभेदेऽपि विशेषेणैवान्य इत्युदितो हरिः । भेदशब्दा विशेषं तु हरावन्यत्र भिन्नताम् ॥ ब्रूयुर्हरेर्जीवजडैरपि भेदं

[1] स्वरितः ब्रह्मशब्दान्तः यस्य तत् ब्रह्माधिपतिरितिपदम्.

हि मुख्यतः । ब्रह्मतर्कवचोऽप्येवमत एकः स पञ्चधा ॥ उक्तोऽन्नमय इत्यादि भृगोश्चैतद्वदिष्यति । प्राप्यत्वेन मयट्प्रोक्तेर्न तत्राप्यन्यदुच्यते ॥ प्रचुरान्नादिरेवातो ह्यन्नमन्नमयेत्यपि । उच्यते ह्यविशेषेण नान्य-त्किञ्चिदिहोच्यते ॥ १३ ॥ **ॐ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॐ ॥१४॥** महानन्दत्व एवास्य हेतुः कोऽन्यादिति स्फुटम् । उक्तः श्रुत्यन्तरे यस्मात्सुखं लब्ध्वा करोत्ययम् ॥ करोति नासुखी भूमा सुखं नाल्पे सुखं भवेत् । इत्युक्तं यत्प्रवृत्तिश्च नृत्तगानादिका सुखात् ॥ दुःखा-द्रोदादिका चैव सर्वकर्तृत्वतोऽस्य च । सर्वशक्तेर्न दुःखं स्यादतः केवललीलया ॥ प्रवर्तको न चेदेष प्राण्यादन्याच्च कः पुमान् ॥१४॥ **॥ ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॐ ॥ १५ ॥** ब्रह्म-वित्परमाप्नोतीति यत्प्रथमसूचितम् । तदेव मन्त्रवर्णेन सत्यं ज्ञान-मनन्तवत् ॥ लक्षितं तत्र सत्यत्वं सृष्ट्यान्नप्राणयोरपि । उक्तं ज्ञानं तु मनसा विज्ञानेनाप्युदीरितम् ॥ अनन्तत्वं तथाऽऽनन्दमयवाचाऽ-प्युदाहृतम् । सद्भावं यापयेद्यस्मात्सत्यं तत्तेन कथ्यते ॥ इति सृष्टिरिह प्रोक्ता जगत्सद्भावयापकम् । ब्रह्मेति स्थापनायैव सत्त्वं जीवनमेव च ॥ विशीर्णता च सत्त्वं स्यात्सन्नमित्याहुरेव यत् । अतोऽद्यताऽत्तृताऽन्नत्वं सत्यशब्दार्थ एव हि ॥ 'प्राणं देवा अनुप्राणन्ति मनुष्याः पशवश्च ये । आयुः प्राणो हि भूतानामि'ति यद्गतिजीवने ॥ उक्ते सदिति धात्वर्थौ गतिश्चातो हि सत्यता । प्राणत्वमवबोधार्थो मनुधातुः प्रकीर्तितः ॥ नाल्पे सुखमिति प्रोक्त्यैवानन्दमयतोक्तितः । अनन्तत्वं सुनिर्णीतं पूर्णानन्दो हि नाल्पके ॥ अतो हि मन्त्रवर्णोक्तविस्तृतिस्तु समस्तया । क्रियते परया यस्मात् ॥ १५ ॥ **ॐ नेतरोऽनुपपत्तेः ॐ ॥ १६ ॥** इतरोऽत्र न कथ्यते ॥ पुरुषं वेत्ति यो मुच्येन्नान्यः पन्था हि विद्यते । इति श्रुतेरन्यवेदी कथं मुक्तिं

प्रयास्यति ॥ पुरुषः पर आत्माऽजो ब्रह्म नारायणः प्रभुः । महानानन्द उद्विष्णुर्भग ओम इतीर्यते ॥ स्वयं नारायणो देवो नान्यस्यैतानि कस्यचित् । तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानादि कुर्वते ॥ सूक्तेन पौरुषेणैनं यजन्त्यध्यात्मकोविदाः । इति पैङ्गिश्रुतिस्तेन नान्यज्ञानाद्विमुच्यते ॥ ब्रह्मशब्दोदिते तस्मिन्नात्मशब्दं प्रयुज्य च । तस्मादाकाशसृष्टिं च प्रोवाचात्र चतुर्विधाम् ॥ भूतं भूताभिमानी च तद्देहोऽन्तर्नियामकः । हरिश्चाकाशशब्दोक्तो मुख्यतो हरिरेव च ॥ आसमन्तात्काशते यदाकाशो मुख्यतो हरिः । बलज्ञानस्वरूपत्वाद्वायुरग्निरगं नयन् ॥ आप आपालनाच्चैव पृथिवी प्रथितो यतः । उष्टानामाश्रयत्वेन स एवौषधिनामकः ॥ ओषधीषु स्थितो विष्णुः क्षुधितैराश्रितो भवेत् । पुरि शेते यतः सोऽथ पुरुषश्चेति गीयते ॥ क्रियाप्रवर्तकत्वेन प्रादुर्भावो हरेर्जनिः । आकाशादिषु नान्योऽस्ति ह्यभिमानोऽभिमानिनः ॥ अभिमानिशरीरस्य साक्षाद्भूतस्य चोद्भवः । एवं देहादिपर्यन्तमागतं हरिमेव तु ॥ परामृशति तस्यैव पञ्चरूपत्ववित्तये । त्यक्त्वा भूतादिकं सर्वं स वा एष इति श्रुतिः ॥ स इत्यात्मपदोद्दिष्ट एष जीवशरीरगः । सारान्नमय एवायं न लोकान्नमयः प्रभुः ॥ इति तं रसशब्देन विशिनष्टि शरीरगम् । इदमित्येव निर्देशो वस्त्रप्रावृतवद्विभोः ॥ शिर आदेर्भवेज्जीवशिरआदौ व्यवस्थितेः । तं विदित्वाऽस्य मुक्तिः स्यान्नान्यज्ञानात्कथञ्चन ॥ १६ ॥ ॐ भेदव्यपदेशाच्च ॐ ॥१७॥ आदित्ये पुरुषेऽचायमिति भेदोपदेशतः । नास्याभेदोऽस्ति जीवेन ॥ ॐ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॐ ॥१८॥ नानुमा कामचारिणी ॥ विमतानि शरीराणि मद्भोगायतनानि यत् । शरीराणीत्यादिका तु तत्त्वज्ञाने ह्यपेक्षते ॥ प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वाद्दक्षागमभयोज्झिता । अनुमा कामवृत्ता हि कुत्र नावसरं व्रजेत् ॥

जड आत्मैव वस्तुत्वात्प्रमेयत्वाज्जडं चितिः । घन आकाश इत्याद्या वार्यन्ते केन हेतुना ॥ न जीवभेदसूत्राणां शङ्क्याऽत्र पुनरुक्तता । वाक्यान्तरद्योतकत्वात्पृथगित्यत्र पूर्णता ॥१८॥ ॐ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॐ ॥१९॥ योगमन्नमयाद्यैर्यत्फलत्वेनास्य शंसति । स्थानद्वयेऽप्यतः कोशा एत इत्यतिसाहसम् ॥ उपसङ्क्रमणं चैव द्वितीयोद्देशितं प्रति । अतिक्रमं वदन्तं तमुपशब्दो निवारयेत् ॥ अश्रुतस्यातिशब्दस्य स्थानं दद्यात्कथं पुनः । श्रुताश्रुतपरित्यागकल्पने विगतह्रियाम् ॥ मृतावेव परित्यागः कृतो ह्यन्नमयस्य च । येऽन्नं ब्रह्मेत्याद्युपासां सामानाधिकरण्यतः ॥ उक्त्वा पञ्चस्वरूपाणां पुनस्तत्प्राप्तिवादिनी । स्थानद्वयगता वेदवाणी तदपलापिनाम् ॥ तमसोऽन्यत्र संस्थानं कथमेव सहेत सा । 'अधीहि भगवो ब्रह्मे'त्युक्तोऽन्नप्राणपूर्वकम् ॥ आह ब्रह्म कथं तन्न द्वारं तदितिवादिनः । उपसत्तिं कथं विद्युरुपसन्नाय हि त्रिशः ॥ वक्तव्यं ब्रह्म गुरुणा चतुर्वारमथापि वा । सकृद्वेत्यागमा ब्रूयुः संप्रदायविदोऽपि च ॥ तद्यत्किञ्चित्कथं ब्रूयादुपसन्नाय दिक्पतिः । न वदेद्ब्रह्म च कथं मायावी न हि वारिराट् ॥ चष्ट इत्येव तच्चक्षुः श्रवणाच्छ्रोत्रमुच्यते । वचनादेव वाग्ब्रह्म सृष्टिस्थित्यादिकारणम् ॥ तच्च वाधूलशाखायामष्टरूपमुदाहृतम् । विज्ञानानन्दसहितं पृथक्सृष्ट्यादिलक्षणैः ॥ आवापोद्वापतः शाखा यत आहुः परं पदम् । यतो भूतानि जायन्त इत्याद्यैर्लक्षणैः स्वयम् ॥ लक्षितं गुरुणा पश्चात्तपसैवापरोक्षितम् । दृष्ट्वैकैकस्वरूपं तु समस्तोक्तानुदर्शनम् ॥ इच्छताऽऽज्ञां गुरोः प्राप्य तपसैवापरोक्षितम् । अब्रह्मेत्येव वदतां श्रुतहान्यश्रुतग्रहौ ॥ साक्षाल्लक्षणतां प्राप्ताविति लज्जा तदुक्तिषु । समीपे सहभोगस्य मुक्तित्वेनोक्तितोऽसकृत् ॥ भेदो जीवेशयोर्मिथ्येत्येव मिथ्या स्वयं भवेत् । एतेन[1] मयटश्चैव द्वैविध्येनार्थकल्पनात् ॥

[1] पञ्चानामपि ब्रह्मत्वोपपादनेन.

तदन्येषां मतमपि सत्संसत्सु न भासते । अतो नारायणो देवो निःशेषगुणवाचकैः ॥ गुणिसामान्यवचनैरपि[1] मुख्यतयोदितः । अध्यात्मगैश्च[2] प्राणाद्यैस्तथैव ह्यधिभूतगैः ॥ [3]अन्नादिशब्दैर्भगवानेको मुख्यतयोदितः । [4]जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये ॥ ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तं शास्त्रमूलं यतस्ततः । अन्वयः सर्वशब्दानां[5] गुणसर्वस्ववेदकः ॥ शब्दप्रवृत्तिहेतूनां तस्मिन्मुख्यसमन्वयात्[6] । [7]अन्यार्थेष्वल्पता हेतोस्तन्निमित्तत्ववतस्तथा ॥ तद्वाचकत्वं शब्दानां बहुलातिप्रयोगतः[8] । [9]रूढमित्येव साध्यं स्यात् रूढिर्हि द्विविधा मता ॥ अविद्वद्विद्वदा[10]प्त्यैव मुख्या हि विदुषां तु सा । विद्वद्रूढिर्वैदिका[11] स्यात्सा योगादेव लभ्यते ॥ तस्मान्मुख्यार्थता विष्णोरिति कृत्वा हृदि प्रभुः । समन्वयं साधयति ॥ १९ ॥ ६ ॥

॥ ॐ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॐ ॥ २० ॥ देवानां [12]तत्र शक्तताम् । आशङ्क्य तत्र रूढिं च तच्छब्दानामपि [13]स्वयम् ॥ समुद्रान्तःस्थितत्वाद्यैस्तद्धर्मैर्विष्णुरूढताम् । साधयित्वाऽभिदान्तैश्च पुनरेव न्यवारयत् ॥ २० ॥ ७ ॥

॥ ॐ आकाशस्तल्लिङ्गात् ॐ ॥ २२ ॥ चेष्टा[14] हि चेतनानां या सा भवेत्तत्प्रसादतः । अचेतनस्वभावस्तु विवरादिः[15] कथं ततः[16] ॥ इति शङ्कानिवृत्त्यर्थमाकाश इति नाम च । परतोऽपि [17]वरीयस्त्वपूर्वाल्लिङ्गाद्धरेर्भवेत्[18] ॥ 'नभो ददाति श्वसतां मार्गं यन्नियमा[19]ददः[20] ॥ इत्यादि वाक्यैः ॥ २२ ॥ ८ ॥

---

1 वाचकैः. 2 अध्यात्मविषयैः. 3 अन्नौषध्यादिशब्दैः. 4 समन्वयसमर्थनाय आदितः सङ्गतिं दर्शयति. 5 एव. 6 सम्बन्धात्. 7 पुरन्दरादिषु. 8 हेतोः. 9 शब्दजातम्. 10 आप्तिः=सम्बन्ध. 11 वैदिकी. 12 प्रवृत्तिनिमित्तवत्तायाम्. 13 साक्षादपि विद्वत्सम्बन्धिनीमपि. 14 वर्षणशासनादिः. 15 विवरत्वादिः. 16 विष्णोः. 17 सर्वोत्तमत्वम्. 18 वाचकम्. 19 यत्प्रेरणातः. 20 भागवते.

॥ ॐ अत एव प्राणः ॐ ॥ २३ ॥ अध्यात्म-[1]मन्वयव्यतिरेकतः । प्राणादि[2]हेतुताद्दृष्टेरतिदेशो हि तादृशः[3] ॥ लिङ्गं बलवदेव स्यात्प्रेरकोऽस्यापि यद्धरिः ॥ २३ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ॐ छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् ॐ ॥ २५ ॥ नित्यत्वादेव शब्दस्य तत्स्वभावः कथं हरेः । कथं प्रसिद्धबहुलशब्दानामन्यथार्थता ॥ इति चेत्तद्धरेरेव बाहुल्यात् श्रुतिलिङ्गयोः । तादृशत्वाच्च तच्छक्तेः ॥२५॥११॥

॥ ॐ प्राणस्तथाऽनुगमात् ॐ ॥ २८ ॥ बाहुल्ये श्रुतिलिङ्गयोः । अन्यस्य मुख्यवाच्यत्वमिति तन्मात्र[4]गस्य हि ॥ विष्णोरेव तु लिङ्गानि प्राणस्थानि तु सर्वशः । प्राणसंवादपूर्वाणि मुख्यतो जीवगानि च ॥ अभ्यार्चच्छतवर्षाणि[5] प्राण[6]वंशत्वमित्यपि[7] । तस्मादन्यत्रगैः शब्दैरुक्तन्यायैः समन्ततः ॥ एको नारायणो देवो भण्यते नात्र संशयः । वासुदेवादिरूपेण[8] चतुर्मूर्तिश्च सर्वशः[9] ॥ अथवा पञ्चमूर्तिः स प्रोक्तोऽधिकरणं [10]प्रति । प्रतिसूत्रं प्रतिपदं प्रत्यक्षरमथापि वा ॥ तैस्तैर्युक्ति[11]श्रुतिन्यायविशेषैर्योग्यता यथा[12] । बृहत्तन्त्रप्रमाणेन[13] बह्वर्थ[14]मपि सङ्ग्रहात् ॥ [15]उच्यते नरबुद्धीनामपि किञ्चिद्ग्रहा[16]र्थतः । ग्रन्थोऽयमपि बह्वर्थो भाष्यं चात्यर्थविस्तरम् ॥ बहुज्ञा एव जानन्ति विशेषेणार्थमेतयोः । [17]तस्मान्महागुणो विष्णु-

---

1 शरीरे. 2 जीवनादि. 3 षष्ठ्यन्तं पूर्वोक्तसदृशस्य, परिहारन्यायस्य अतिदेशः कृतः यद्वा तादृशो ह्यतिदेशः यदाशङ्काधिक्ये सति परिहारसाम्यम्. 4 इन्द्रादिगतस्य. 5 इति. 6 चक्षुराद्याश्रयत्वम्. 7 लिङ्गानि. 8 भण्यते. 9 सर्वपादेषु. 10 प्रत्यधिकरणम्. 11 लिङ्गश्रुतिसमाख्यादिव्यावर्तकैर्विवेको ज्ञेयः. 12 एवमर्थत्वं ज्ञेयम्. 13 अनतिक्रमेण प्रतीयन्ते. 14 सूत्रजातम्. 15 व्याख्यायते. 16 ज्ञानार्थम्. 17 सर्वनामवाच्यत्वात्.

नाम्नामपुनरुक्तितः ॥ २८ ॥ १२ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ॥ १ ॥ १ ॥ श्लोकसङ्ख्या २५७ ॥

॥ ॐ ॥ लिङ्गात्मकानां[1] शब्दानां वृत्तिर्नारायणे परे । चिन्त्यते, ॥ ॐ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॐ ॥ १ ॥ सर्वगत्वं तु[2] प्रथमं प्रविचार्यते । तत्र तत्र स्थितो विष्णुस्तत्तच्छक्तिप्रबोधकः[3] ॥ दूरतोऽप्यतिशक्तः स लीलया केवलं प्रभुः । इति ज्ञापयितुम् ॥ १ ॥ ॐ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॐ ॥ ४ ॥ [4]कर्मकर्त्रोरुत्सर्गतो भिदा । अभेदोऽपि विशेषे[5]स्याद्बली सोऽप्यन[6]पोदितः ॥ [7]एतद्भावाभि[8]धं लिङ्गं क्रियालिङ्गे[9] ततः परम्[10] । अन्तर्याम्यन्तरश्चेति क्रि[11]याभावाख्यमुच्यते ॥ अदृश्यत्वाद्यभावाख्यं श्रुतिर्लिङ्गाधिका परा[12] ॥ ४ ॥ १ ॥

॥ ॐ अत्ता चराचरग्रहणात् ॐ ॥ ९ ॥ अनित्यत्वात्क्रियाणां तु कथमेव स्वरूपता । इति चेत्स विशेषो[13]ऽपि क्रिया[14]शक्त्यात्मना स्थिरः ॥ शक्तिता[15] व्यक्तिता[16] चेति विशेषोऽपि विशेषवान् । अभिन्नोऽपि, क्रियादिश्च स्वभाव इति हि श्रुतिः ॥ ‘ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या बलं शक्तिः परात्मनः । नित्यानन्दोऽव्ययः पूर्णो भगवान्विष्णुरच्युतः’ ॥ इति पैङ्गिश्रुतिश्चाह ‘शक्तिसद्भाव[17] एव तु । क्रियादिनित्यता ज्ञेया तदन्यत्र त्वनित्यता’ ॥ इति सत्तत्ववचनम् ॥ ९ ॥ २ ॥

[1] धर्मप्रवृत्तिनिमित्तकानां. यौगिकानामिति त. प्र. भावदीपे. [2] एव. [3] कार्याभिमुखीकर्ता. [4] एकक्रियायाम्. [5] अपवादे. [6] अपवादरहितः. [7] सर्वगतत्वम्. [8] क्वचित्प्रतीके स्थितिवाचकम्. [9] क्रिये च ते लिङ्गे च. [10] द्वाभ्याम्. [11] क्रियाप्रधानकः. [12] परस्मिन्. [13] धर्मः. [14] क्रियारूपः. [15] इति. [16] इति. [17] सद्भावे=नित्यत्वे.

॥ ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ[1] हि तद्दर्शनात् ॐ ॥ ११ ॥ द्वित्वं चैकस्य युज्यते ॥ ११ ॥ ॐ विशेषणाच्च ॐ ॥ १२ ॥ यः सेतुरिति [2]चैकत्ववचनेन विशेषणात् ॥१२॥ ३ ॥

॥ ॐ अन्तर उपपत्तेः ॐ ॥ १३ ॥ अन्तःस्थित्वा रमणकृदन्तरः स उदाहृतः । रमणं चात्मशब्देनाऽऽदेयं मातीति चोच्यते ॥ १३ ॥ ॐ [3]सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॐ ॥ ॥ १५ ॥ विशिष्टसुखवत्त्वाच्च [4]ब्रह्मत्वं च विशिष्टता[5] ॥ १५ ॥ ॥ ॐ अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॐ ॥ १७ ॥ अन्योऽन्यनियतिश्चेशनियमे[6] नान्यथा भवेत् । चेतनानां विशेषो यः स्वभावोऽपीश्वरार्पितः ॥ अन्योऽन्यनियमे तस्मादनवस्थित्यसंभवौ । ईश्वरश्चेन्नियन्ता स्यात्स एव प्रथमागतः[7] ॥ किमित्यपोह्यते[8] कस्माद्वृथाऽ[9]वस्थितिकल्पना[10] । [11]दोषवत्येव तस्मात्सा नैव कार्या कथञ्चन ॥ १७ ॥ ४ ॥

॥ ॐ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॐ ॥ १८ ॥ रमणं नातियत्नस्य विक्षेपादेव युज्यते । इति चेत्सर्वनियमो[12] यस्य[13] कस्मान्न शक्यते[14] ॥ स्वात्मनाऽनियतं वस्तु प्रतीपं ह्यात्मनो भवेत् । स्वाधीनसत्ताशक्त्यादि कथमात्मप्रतीपकम् ॥ १८ ॥ ५ ॥

[1] आत्मानौ=पिबन्तौ. [2] एकत्वस्य वचनेन एकवचनेन. [3] सुखेन विशिष्टः=श्रेष्ठः, यद्वा विशिष्टं सुखं सुखविशिष्टं कडारादिवत्परनिपातः. [4] ब्रह्मशब्दार्थः. [5] श्रेष्ठत्वं च. [6] सत्येव उपपन्ना भवेत्. [7] प्रथमं प्रतीतः. [8] त्यज्यते. [9] ईश्वरादित्यानांमध्ये अग्नेः. [10] क्रियते. [11] श्रुतहानिरश्रुतकल्पनाचदोषः. [12] सर्वान्तिर्यमित्वम्. [13] तस्य. [14] रमणम्.

॥ ॐ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॐ ॥२१॥

गुणक्रियादयो भावा यदि वा स्युरभेदिनः। अभेदोऽभावधर्माणां ब्रह्मणा युज्यते कथम् ॥ नाभावो[1] भाव इति च[2] विशेषः[3] प्रायशो भवेत्। [4]अतद्भावोऽन्यता चेति न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥ दोषाभावो गुण इति प्रसिद्धो लौकिकेष्वपि। अदृश्यत्वादिकांस्तस्माद्गुणानाह स्वयं प्रभुः ॥ भावाभावविरोधोऽपि न तु सर्वत्र विद्यते। तदभावो हि तद्भावविरोधी न ततो परः॥ पृथक्त्वाभाव[5]तद्रूपा[6]न्भेदांस्त्रीन्कल्पयन्ति चेत्। कल्पनागौरवाद्यास्तु दोषास्तत्र विरोधिनः ॥ पृथक्त्वान्यत्व-[7]भेदास्तु [8]पर्यायेणैव लौकिकैः। व्यवह्रियन्ते सततं वैदिकैरपि सर्वशः ॥ दृष्टहानिरदृष्टस्य कल्पनेत्येव दूषणम्। यदा तदधिको दोषो विद्यते को नु वादिनाम् ॥ भावाभावस्वरूपास्तु विशेषा[9] एव वस्तुनः[10]। अभिन्ना एव सञ्ज्ञाद्या व्यवहारप्रसिद्धये ॥ यथैकस्समवायोऽपि भेदाभेदौ च वस्तुनि[11]। अङ्गीकार्या विशेषेण[12] [13]स्थानेषु व्यवहर्तृभिः ॥ [14]अखण्डवादिनोऽपि स्याद्विशेषोऽनिच्छतोऽप्यसौ। व्यावृत्ते[15] निर्विशेषे तु किं व्यावर्त्यबहुत्वतः ॥ २१ ॥ ६ ॥

॥ ॐ वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात् ॐ ॥ ॥ २४ ॥ बहुलिङ्गसमायुक्तैर्बहुभी रूढनामभिः। प्रसिद्धैरन्यगत्वेन वाच्यस्साक्षाज्जनार्दनः॥ वैश्वानरादयः शब्दा अपि तद्वाचिनस्ततः ॥२४॥

॥ ॐ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा

[1] प्रायशः अभावः = अन्योन्याभावः दृश्याद्यन्योन्याभावः इति.... [2] एतयोः. [3] भेदः न भवेत्, गोत्रादिसंसर्गाभावस्य ब्रह्मभिन्नत्वात्, अभाववत्वस्य धर्मत्वात्. [4] अघटत्वम्. [5] अन्योन्याभाव. [6] तद्रूपान्= धर्मिस्वरूपभेदान् इति. [7] अन्योन्याभावस्वरूपभेदः. [8] क्रमेण. [9] अतिशयाः एव. [10] धर्मिणः. [11] इति व्यवहर्तृभिः. [12] विशेषवत्त्वेन. [13] स्वशास्त्रप्रदेशेषु. [14] धर्मराहित्य. [15] व्यावर्तनीये ब्रह्मणि.

दृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषविधमपि चैनमधीयते ॐ ॥ २६ ॥ तानि लिङ्गानि ते शब्दा अपि तद्वा हि[1] सर्वशः। बहुलाऽप्यङ्गरूढिस्त[2]त्प्राङ्गरूढिं न बाध्यते ॥ २६ ॥ ७ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥ २९ ॥ श्लोकसङ्ख्या २८६ ॥

॥ ॐ ॥ तत्रान्यत्र प्रसिद्धानां लिङ्ग[3]नाम्नां[4] पुनर्हरिः। विशेषान्मुख्यतो वृत्तिं स्वस्मिन्नेवात्र वक्त्यजः ॥ **ॐ नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥** विष्णावेवात्मशब्दस्य रूढत्वान्न शिवादिकान्। श्रुतिर्वक्ति ॥ ३ ॥ १ ॥

॥ ॐ भूमा[5] सं[6]प्रसादादध्यु[7]पदेशात् ॐ ॥८॥

अखिलेशत्वाद् भूमा विष्णुः सुखाधिकः ॥ ८ ॥ २ ॥

॥ ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॐ ॥ १२ ॥ अतो विरुद्धवद्भातमपि व्याख्याय तत्त्वतः। योजनीयं हरौ वाक्यं विरुद्धैर्लक्षणैर्युतम् ॥ ब्रह्मैव तानि लिङ्गानि तदन्यत्र त्वसन्त्यपि। [8]अविरोधेन गोविन्दे सन्त्यस्थूलादिकानि च ॥ अन्यवस्तुस्वभावानां स्थौल्यादीनामपाकृतिम्। नारायणे श्रुतिर्वक्ति न तु तस्यास्वभावताम् ॥ सर्वधर्मा सर्वनामा सर्वकर्मा गुणाः श्रुताः। दोषाः श्रुताश्च नेत्याद्या प्रमाणं श्रुतिरत्र च ॥ ३ ॥

लिङ्गं साधारणं शब्दौ [9]स्थानं लिङ्गमनुग्रहः[10]। पुनश्शब्दा लिङ्गशब्दौ[11] विचार्या [12]द्विःस्थिता इह ॥ बाहुल्यं लिङ्गशब्दाना-

[1] विष्णुविषयाः. [2] तस्मात्. [3] यौगिकानाम्. [4] रूढानाम्. [5] पूर्णसुखत्वात्. [6] सर्वाधिकत्वोक्तेः. [7] भूयान् धर्मिपरोऽयं शब्दः. [8] सहैव सन्ति. [9] सृष्टिस्थानम्. [10] स्वानुकूलतया ग्रहणम्. [11] स्वप्नादिदर्शनं ब्राह्मणशब्दाश्च. [11] विष्णु जगतोः उभयत्रप्रसिद्धाः.

मनुक्तिश्च विरुद्धता । अदृष्टिरन्वयाभावो विपरीत[1]श्रुतिभ्रमः ॥ लिङ्गावकाशराहित्यभ्रमस्तादृग्द्वयं तथा । बहुतादृक्त्वमुक्तस्य विरोधोऽर्थात्तथागतिः ॥ समस्तमेतदित्यत्र पूर्वपक्षेषु युक्तयः । ता एव बलवत्यस्तु गत्यन्तरविवर्जिताः ॥ सिद्धान्तयुक्तयो ज्ञेया दृश्यन्ते ताश्च सर्वशः । मुक्तोपसृप्यता प्राणादाधिक्यं सर्वतस्तथा ॥ वैलक्षण्यं स्वभावस्य प्रेक्षापूर्वक्रिया तथा । [2]अरस्य ण्यस्य चेशत्वं सूर्याद्यनुकृतिस्तथा ॥ वामनाख्या सर्वकम्पस्तच्छब्दानन्य[3]सिद्धता । अनामरूपता भेदस्योपजीव्यप्रमाणता ॥ सर्वैश्वर्यादिकाद्यास्ता वेदेशेन प्रदर्शिताः । अधिकारश्च तद्धानिः प्रसङ्गादेव चिन्तितौ ॥ २५ ॥ ७ ॥

॥ ॐ भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॐ ॥३३॥

तत्फलाय विधिः सिद्धे[4] चोपासाया[5] निराकृतः । यतो जैमिनिनाऽ[6]न्यार्थमसिद्धेऽर्थे विधिस्तथा ॥ विद्याधिराजस्य मतमविरोधस्तयोस्ततः । मोक्षे फलविशेषोऽस्ति न च सर्वं प्रकाशते ॥ सर्वदा, तेन देवानामपि युक्ता ह्युपासना । [7]नित्यं वृद्धिक्षयापेतं विष्णोः पूर्णं तु वेदनम् ॥ स्पष्टातिस्पष्टविशदं [8]ब्रह्मणोऽशेषवस्तुगम् । अन्येषां क्रमशो ज्ञानं मितवस्तुगतं सदा ॥ [9]इत्यादयो विशेषास्तु सदा विद्यापतेर्हृदि[10] । जैमिन्याद्यास्तु सामान्यवेत्तृत्वात्तत्तथाऽवदन् ॥ विद्येशमतमेतस्मान्नैव सद्भिर्विरुध्यते ॥३३॥८॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥ श्लोकसंख्या ॥ २० ॥ ३०६ ॥

1 अत्र न्यायविवरणं गुर्वर्थदीपिका च द्रष्टव्ये, एवं सङ्केतो नालौकिकः प्रतापरुद्रीये नाटकस्य पञ्चसन्धीनां उक्तिकाले सर्वत्र एवं सङ्केतस्य दृष्टत्वात्. 2 अरनामकस्य ण्यनामकस्य च सुधासमुद्रस्य. 3 अन्यत्रासम्भवः. 4 ज्ञाते ब्रह्मणि विषये. 5 विधिः. 6 फलान्तरार्थम्. 7 विष्णुभिन्नानां सर्वज्ञत्वासिद्धेरित्याह. 8 हिरण्यगर्भस्य. 9 मोक्षेफलविशेषोऽस्तीत्यादयः. 10 वर्तन्ते.

॥ ॐ तदधीनत्वादर्थवत् ॐ ॥ ३ ॥ दुःखिबद्धावराद्यास्तु तदधीनत्वहेतुतः । शब्दा ब्रह्मणि वर्तन्ते राज्ञि यद्वत्पराजयः[1] ॥ स्वातन्त्र्यं तद्गतत्वं च शब्दवृत्तेर्हि[2] कारणम् । स्वातन्त्र्यं तत्र मुख्यं स्यात् कुतो राज्ञि जयोऽन्यथा ॥ न हि भृत्यस्य विजयिशब्दस्तावत्प्रयुज्यते । यावद्राज्ञ्यन्यगत्वेऽपि स्वातन्त्र्याभासमात्रतः ॥ भृत्यबन्धादिकं राज्ञि राज्ञो बन्धादियोग्यतः । कारणं संशयस्य स्यादिति नैव प्रयुज्यते ॥ अमङ्गलत्वाच्छब्दानां राज्ञो योगादमङ्गले । अप्रिय[3]त्वात्तु शब्दस्य स्यात्प्रयोगनिवर्तनम् ॥ गुणास्तु[4] तादृशा[5] यत्र[6] प्रयुज्यन्तेऽखिला अपि । [7]पूज्येष्वेव विशेषेण, [8]स्वातन्त्र्यं मुख्यकारणम् ॥ अतो दोषातिदूरत्वात्संशयस्याप्यसम्भवात् । दोषाणां विष्णुगतत्वस्य[9] प्राज्ञबुद्धिव्यपेक्षया ॥ स्वातन्त्र्यार्थमभिप्रेत्य दोष[10]शब्दाश्च विष्णवि[11] । वासुदेवश्रुतिश्चाह 'नैव विष्णावमङ्गलम् ॥ मङ्गलामङ्गलेऽन्यत्र ततो नामङ्गलं वदेत् । स्वातन्त्र्यापेक्षया विष्णौदोषो नामङ्गलोक्तितः ॥ बहुभुक्त्वं यथा दोषो नृषु नैव हरौ क्वचित् । एवं दुःख्यादिशब्दाश्च स्वातन्त्र्यापेक्षयोदिताः ॥ नैव दोषा हरौ तद्बुद्ध्योक्ता दोषकारिणः । तस्मात्ते दोषशब्दाश्च तत्रैव गुणवाचकाः' ॥ ३ ॥ १ ॥

॥ ॐ ज्योतिरुपक्रमात्तु तथाह्यधीयत एके ॐ ॥ ॥१०॥

[12]जातमोतं हरौ यस्माज्ज्योतिः षः प्राणरूपतः । [13]आयजेतश्चायजेतो वसन्तिश्च वसंस्ततः[14] ॥ विगतच्छादनत्वात्तु गच्छ

1 तन्निमित्तकः पराजयीति शब्दः. 2 प्रवृत्तेः. 3 अप्रीतिहेतुत्वात्. 4 गुणाभिधायिनः. 5 स्वाम्यनिमित्तकाः शब्दाः. 6 यर्हि तर्हि. 7 स्वामिषु. 8 अतः. 9 तद्विषयकस्य. 10 दुःख्यादिदोषशब्दाः. 11 विष्णौ प्रयुज्यन्ते. 12 जन्यं, ओतं=प्रविष्टं यस्मिन्. 13 सम्यक् यजेन=यज्ञेन याजकेन वा इतः प्राप्तः. 14 व्याप्तः.

भूतक्षयङ्करः । भुंक्ष्वेत्युक्तो हरिर्हुं च हुतमस्मिन् जगद्यतः ॥ [1]स्फुटत्वात्फडिति प्रोक्तः कव रक्षण इत्यतः । कवचं, [2]वर्तते यस्मात्षड्गुणत्वेन सर्वदा ॥ वषट् तद्गत्वतस्तेषां[3] वौष[3]डित्येव कथ्यते । स्वीयं स्वीकुरुते यस्मात्स्वाहेत्युक्तो जनार्दनः ॥ नमन्त्यस्मिन् गुणा यस्मान्नम इत्येव कथ्यते । इत्यशेषक्रियानामशब्दैरेको जनार्दनः ॥ उच्यते मुख्यतो यस्मात्पदवर्णस्वरात्मभिः । तस्मादनन्तगुणता[4] श्रुतितात्पर्यतोऽस्य हि ॥ विज्ञानार्थत्वतः[5] सर्वशब्दानां नास्ति दूषणम्[6] । अङ्गीकृतेऽपि नैवास्ति दोषो वाक्यसमन्वये ॥ तदर्थत्वेन कर्मादेः [7]सम्भवादल्पबुद्धये[8] । 'कश्छन्दसां योगमि'ति श्रुतेर्योगार्थतत्त्ववित् ॥ ब्रह्मैको नैव चान्योऽस्ति क इत्यस्योभयार्थतः । तस्यापि पूर्वसिद्धस्य[9] ज्ञानमेवेति निश्चयात् ॥ [10]नित्ययोगोऽपि शब्दानामर्थैर्नैव निषिध्यते ॥ १० ॥ २ ॥

॥ ॐ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॐ ॥

॥ २४ ॥ ॥ ॐ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॐ ॥ २९ ॥ [11]स्त्रीशब्दाश्च निषे[12]धार्थाः सर्वेऽपि ब्रह्मवाचकाः ॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥ विरोधिसर्वबाहुल्यकारणस्त्रीनिषेधिनाम् । पृथक्समन्वयार्थानि स्थाना[13]न्येतानि सर्वशः ॥ सर्वमानैर्विरोधश्च व्युत्पत्तेरप्यशक्यता । परस्परविरोधश्च विरोधः कार्यतद्गतोः ॥ स्त्रीलिङ्गत्वं निषेधश्च पूर्वपक्षेषु युक्तयः । दोषात्यस्पृष्टिनियमः शब्दार्थानेकता तथा ॥ बहुरूपत्वमीशस्य व्यक्त्यव्यक्तिविशेषिता । उत्पादनं स्वदेहाच्च

---

[1] स्वात्मानंप्रतिव्यक्तत्वात्. [2] इति वः. [3] वौ=विष्णौ, स्थिताः. [4] सिद्ध्यति. [5] परमात्मज्ञानार्थत्वतः. [6] अनित्यत्वादि. [7] न वाक्यान्वयानुपपत्तिः. [8] बुद्धये-बुद्धीनाम्. [9] स्थितस्य, ज्ञातस्य. [10] अर्थैः नित्यसम्बन्धः. [11] स्त्रीलिङ्गाः प्रकृत्यादि शब्दाः. [12] असदादयः. [13] अधिकरणानि.

दुर्जनाव्यक्तता तथा । इत्यादियुक्तयः साक्षात्सिद्धान्तस्थापिका इह ॥ ॥ ८ ॥ ॐ समाकर्षात् ॐ ॥ १६ ॥ अन्वयः सर्वशब्दानामशक्यो ज्ञातुमञ्जसा । इति [1]यल्लोकवैमुख्यं जैमिन्यादिमतं वदन् ॥ विद्याधिनाथो भगवानपाचक्रे स्वयं प्रभुः । स्वशिष्याणां प्रसिद्ध्यर्थं मतमात्मीयमंशतः ॥ विज्ञातं तैर्जगादात्र [2]तारतम्यं [3]नृणां वदन् ॥

॥ ५ ॥ ॐ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॐ ॥

॥ ११ ॥ तेषु तेषु पदार्थेषु रूढिरङ्गीकृता यतः । प्रयोजनबहुत्वेन तस्य [4]तस्याविरोधतः ॥ [5]उपदेशादि सामर्थ्याद्विष्णौ शक्तिश्च गृह्यते । तथाप्येतद्विरोधे तु तद्वाचित्वमपोद्यते ॥ अविरोधे तु [6]बह्वर्था एतन्मूलतया मताः । इतो हि रूढताऽन्येषा[7]मुपजीव्यत्वमत्र हि ॥ तत्सिद्धि[8]स्तदपेक्षा[9] च[10] साऽपेक्षा च हरीच्छया । तस्मात्परममुख्यत्वं विष्णावन्यत्र मुख्यता ॥ उपलक्षणा च गौणी च[11] तिस्रः शब्दस्य वृत्तयः । [12]प्रवृत्तिहेतोर्बाहुल्यं[13] ज्ञेयं परममुख्यता ॥ तत्र प्रयोगबाहुल्यं यदि [14]तत्परता किमु । उभयं दृश्यते विष्णौ शब्दानामपि सर्वशः ॥ प्रयोगमात्रबाहुल्यं[15] रूढिरित्यभिधीयते । प्रयोग[16]युक्तसादृश्यं सम्बन्धो वाप्यमुख्यतः[17] ॥ [18]वृत्तिहेतुरिति ज्ञेयः [19]पूर्वायोगेऽपर[20]ग्रहः । एतमेव तथा सन्तं शतर्चीत्यादिनामभिः ॥ आचक्षत इति ह्यत्र [21]सन्तमि[22]त्यवधारणात्(णा) । योगस्य रूढेः प्राबल्यं विद्धद्रूढिं च तत्रगाम् ॥

---

[1] मन्दानां मोक्षे विमुखत्वं अपाचक्रे. [2] अवस्थातारतम्यम्. [3] अल्पाधिकारिणाम्. [4] अर्थस्यापरित्यागेन. [5] श्रुतिलिङ्गादि. [6] अनेकार्थाः. [7] पुरन्दरादीनां रूढता इतो हि=विष्णोरेव. [8-10] तच्छब्दप्रवृत्तिप्रतीतिरेव. [9] अर्थान्तरापेक्षावती. [11] सा. अपेक्षा = विष्णौ शब्दानाम्. [12-13] अर्थान्तरापेक्षा. [14] तस्याः मुख्यता. [15] यत्र तत्र. [16] मुख्यार्थेन. [17-18] अमुख्यवृत्तेर्हेतु. [19] मुख्यासम्भवे. [20] उत्तरस्यामुख्यस्य स्वीकारः. [21] सन्तमितिवचनात्. [22] एतमेवेति.

बहुशो दर्शयत्यज्ञस्तात्पर्यात्सनिरुक्तिकम् । अ इति ब्रह्म कथितं तद्व्याख्यानात्मता तथा ॥ शब्दानामपि सर्वेषां, [1]नामवित्कृतकृत्यता,। [2]विष्णुनामार्थरूपत्वं संहितादेरथाब्रवीत् ॥ णकारं च षकारं च बलचेष्टात्मकं वदन् । तज्ज्ञानपूर्वकत्वेन संहिताध्ययनं[3] तथा ॥ उपसर्गत्वतो वेस्तु ताच्छील्यार्थादुनस्तथा । णकारश्च षकारश्च नामरूपतया मतौ ॥ तस्मात्समन्वयो विष्णौ स्वरवर्णपदात्मनः । अपि वेदस्य किमुत वाक्यरूपेण सङ्गतिः[4] ॥ घोषाः सर्वेऽपि वेदाश्च सर्वे वेदाश्च यत्पदम् । इन्द्रं मित्रं यमिन्द्रं च प्रथमः सङ्कतिस्तथा ॥ नामधाः सर्वदेवानामेक इत्यादिका श्रुतिः । प्रमाणमुक्तविषये तदेवोक्त'मुपक्रमात्' ॥ इति स्वयं भगवता ब्रुवताऽशेषमन्वयम् ॥२॥

[5]न शब्दवाच्यतैवात्र[6] प्रधानस्य निषिध्यते । सर्ववेदेतिहासेषु पुराणेषु च[7] सङ्ग्रहात् ॥ [8]सत्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः । निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् । इत्यादिवाक्य[9]रूपेण यत्रार्थो नान्य[10] इष्यते ॥ तेजोऽबन्नात्मकं वाऽपि यद्युपादानमिष्यते । अनाद्येवापराधः कः प्रधानमिति चोदिते ॥ अजामेकामिति प्राह श्रुतिरेतां यदा तदा । को दोषः सर्वथैवास्ति परिणामि जडं यदि ॥ [11]अस्माकं परमुख्यार्थो भगवानेक एव तु । मुख्यमात्रतया रूढं सर्वमभ्युपगम्यते ॥ सर्वेषामपि शब्दानां गौणाद्यं तदयोगतः । अर्थद्वयमभिप्रेत्य [12]प्रवृत्ते हरिरुक्तवान् ॥ '[13]कार्याणां

[1] तृतीयमानमिदंछान्दोग्यं नामज्ञानिनो मुक्तत्वम्. [2] चतुर्थमानं, ऐतरेयोपनिषत्. [3] अब्रवीत्. [4] समन्वयः. [5] अद्वैतिव्याख्यानं निराह दशवारं योजनाऽस्य वाक्यस्य सुधायाम्. [6] अत्रैव=प्रथमाध्याये. [7] प्रधानस्य. [8] गीता १४-५. [9] वाक्यबोधेन त्रिगुणत्वादिना युक्तस्य प्रधानस्य संग्रहात्. [10] ब्रह्मरूपः. [11] तु मते. [12] प्रवृत्तनामके पञ्चरात्रैकदेशे जितन्तेस्तोत्रे. [13] महदादीनाम्.

कारणं [1]पूर्वं वचसां वाच्यमुत्तमम् । योगानां[2] परमां सिद्धिं[3] परमं ते पदं विदुः' ॥ इति, बुद्धौ समारोहादुभयोर्योगरूढयोः । त्यागे च कारणाभावादुभयार्थत्वमिष्यते ॥ विपरीतप्रमा[4]भावे [5]पूर्वारोहस्तु कारणम्[6] । सा भवेद्यत्र स व्यर्थः पूर्वारोहो भ्रमो यथा ॥ अतोजगदुपादानं प्रधानं वक्ति सा श्रुतिः[7] ॥ १ ॥ 'यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् ॥ पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्म[8] चतुर्भिर्दशभिस्तथा । एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः' ॥ इति भागवते प्राह विद्याधीशः स्वयं प्रभुः ॥२॥ न च प्रकृतिशब्देन ब्रह्मोपादानमुच्यते । 'अविकारः सदा शुद्धो नित्य आत्मा सदा हरिः ॥ सदैकरूपविज्ञानबलआनन्दरूपकः' । 'निर्विकारोऽक्षरः शुद्धो निरातङ्कोऽजरोऽमरः ॥ अविश्वो विश्वकर्ताऽजो यः परः सोऽभिधीयते' । 'निर्विकारमनौपम्यं सदैकरसमक्षयम् ॥ ब्रह्मेति परमात्मेति यं विदुर्वैदिका जनाः' । इति श्रुतिपुराणोक्त्या न विकारी जनार्दनः ॥ पराधीनविशेषा[9]प्तिरनिवर्त्योऽ[10]न्यथाभवः[11] । क्षीरादिवद्विकारः स्यान्नैव स स्याद्धरेः क्वचित् ॥ अपादान[12]त्वमेवास्य यद्युपादानतेष्यते । अङ्गीकृतं तत्पितृवन्न तु विश्वात्मना भवः ॥ न चोर्णनाभिजनितृमातृणां च विकारिता । चेतनत्वात्तदन्नं हि कार्यरूपतया भवेत् ॥ अपादानतया विश्वकर्तृत्वं बुद्धिपूर्वकम् । उक्तं [13]भाल्लविशाखायां ब्रह्मतर्के च सादरम् ॥ 'इच्छामात्रात्प्रभोः सृष्टिरविकारस्य सर्वदा ॥ स्वभावोऽयमनन्तस्य [14]रजो येना[15]भवज्जगत्'[16] ।

[1] मुख्यम्. [2] योगवृत्तीनाम्. [3] सिध्यन्ति अत्रेति सिद्धिः [4] बाधकज्ञानाभावे. [5] पूर्वप्रतीतिः. [6] स्वीकारकारणम्. [7] अजामेकामितिश्रुतिः. [8] पूर्णम्. [9] धर्मपरिवृत्तिः धर्मिपरिवृत्तिश्च. [10] निवर्त्यश्च. [11] परिणामः. [12] अपायावधित्वम्. [13] भाल्लविश्रुतिः न अप्रसिद्धा ब्र.सू. ३-३-२६. शां. भाष्ये. तद्यथा भाल्लविनां कुशा वानस्पत्या स्थता मापात' इति निगमे, इत्युक्तेः. [14] गुणत्रयात्मकम्. [15] प्रेरितम्. [16] भाल्लवश्रुतिः.

'स्वदेहादिच्छया विश्वं भुक्तपूर्वं जनार्दनः ॥ ससर्ज मातापितृवदूर्णनाभिवदेव वा। प्रधानं परिणाम्येशो निर्विकारः स्वयं सदा[1]'॥ न चेतनविकारः स्याद्यत्र क्वापि ह्यचेतनम्। नाचेतनविकारोऽपि चेतनः स्यात्कदाचन ॥ न चान्यस्यान्यरूपत्वं[2] [3]विकृतत्वेऽपि दृश्यते। न क्षीरादन्यता दध्नः केनचिद्दृश्यते क्वचित् ॥ सर्वज्ञाद्ब्रह्मणोऽन्यत्वं जगतो ह्यनुभूयते। अभेदः सत्त्वमात्रेण[4] स्यात्खर्व[5]स्वर्णयोरपि ॥ [6]भागेन परिणामश्चेद्भागयोर्भेद एव हि। यो भागो[7] न विकारी स्यात्स एवास्माकमीश्वरः॥ [8]भिन्नानां समुदायस्य नाम[9] ब्रह्मेति त (चे)द्भवेत्। ब्रह्मोपादानता न स्यात्तदा विश्वस्य हि क्वचित् ॥ शृङ्गाच्छरोऽविलोमभ्यो दूर्वा, गोमयतस्तथा। वृश्चिकश्चेत्येवमाद्येष्वपादानत्वमिष्यते ॥ उपादानैकदेशत्वं यद्यप्यत्र प्रदृश्यते। अप्यपादानतैवात्र दृष्टान्तो ब्रह्मणो भवेत्॥ न ह्युपादानतैवात्र बाह्यावयवगौरवात्[10]। न चाचेतनतस्तत्र चेतनस्य समुद्भवः ॥ उपादानतया, किं तर्ह्युपादानं ह्यचेतनम्। कार्यदेहगतस्यास्य चेतनस्य प्रदृश्यते ॥ [11]सच्च त्यच्चाभवदिति नास्य विश्वत्वमुच्यते। तत्सृष्ट्वेति गिरैवास्य पूर्वं विश्वस्य सिद्धितः ॥ [12]सत्त्वात्तते-[13]वैदिकत्वात्सम्यग्वक्तुमशक्यतः। आश्रयत्वात्स्वाश्रयत्वाज्ज्ञानत्वादुर्विदत्वतः ॥ [14]सत्ततेर्यातनाच्चैव[15] [16]ह्यप्राप्यत्वाच्च दुर्जनैः। नित्यसाधुगुणव्याप्तियन्तृ[17]रूपत्वतः सदा ॥ जगद्गतेन रूपेण ब्रह्मैव हि तथोच्यते। व्यक्तिरुक्तगुणानां हि पुरुषापेक्षया नृणाम् ॥

[1] ब्रह्मतर्के. [2] अन्यविकारत्वम्. [3] विकृतत्वदशायाम्. [4] साध्यते-चेत्. [5] अयः खर्परं वा. (हंचु). [6] सद्भागेन. [7] चिद्भागः. [8] सदानन्दचिताम्. [9] ब्रह्मेतिनाम. [10] कार्याद् बाह्यावयवानां बहुत्वात्. [11] इति ब्रह्मणो जगदुपादनत्वाभावे श्रुतियुक्तिनिरासः अथ उपादानत्वे परोक्तश्रुति निरासः. [12] सत्. [13] तत्. [14] सम्यग्व्याप्तेः सत्=सती, त्=ततिः यस्य तत् सत् सत् च तत् यं च सत्यं (शे.वा.चं.). [15] प्रयत्नहेतुत्वात् प्रेरणात्. [16] अनृतम्. [17] सत्यम्.

भवेदभवदित्याद्यः प्र(त्यस्मात्प्र)योगश्चात्र युज्यते। तस्मादशेषकर्तैको निर्विकारो रमापतिः ॥ शब्दैः प्रकृतिरित्याद्यैः स्त्रीलिङ्गैरभिधीयते। बहु स्यामिति तस्यैव ह्युक्तमार्गेण युज्यते ॥ तत्तद्गतेन रूपेण [1]तदर्थं ह्यसृजज्जगत्। [2]यच्चाविकृतमेवैकं ब्रह्म विश्वात्मना [3]मृषा ॥ दृश्यते मन्ददृष्ट्यैव[4] स सर्ग इति कथ्यते। सा [5]मन्ददृष्टिस्तस्यैव ब्रह्मणः किं ततोऽन्यगा[6] ॥ ब्रह्मणश्चेत्क सार्वज्ञमन्यगा चेत्स्वतोऽन्यता। नादेह-[7]योगिनो [8]दृष्टिरिति [9]तत्कारणं [10]स्वतः ॥ देहिनः कारणयुता देहश्च यदि न भ्रमात्। किं भ्रान्तिकल्पितं तत्र भेदोऽपि भ्रमजो [11]यदि ॥ भ्रान्तेरज्ञानमूलत्वात्तस्य भेदव्यपेक्षया[12]। नाज्ञानकल्पकं किञ्चिदन्योऽन्याश्रयता[13] यतः ॥ [14]भ्रमत्वे त्विय[15]मुक्तिश्च तदन्तःपतनान्न[16] हि। व्यावहारिकता [17]चास्य स्यादबाध्यत्व एव हि ॥ बाध्यं नार्थक्रियाकारि, न च स्वप्नोऽपि नो मृषा। वासनाजनितत्वेन तस्याप्यङ्गीकृतत्वतः ॥ 'स हि कर्तेति' वाक्याच्च जाग्रत्त्व[18]मिति हि भ्रमः। [19]सर्पभ्रमादावपि हि ज्ञानमस्त्येव तादृशम् ॥ तदेवार्थक्रियाकारि तत्सदेवार्थकारकम्। ब्रह्म त्वर्थक्रियाकारि [20]परतः स्वत एव वा ॥ अङ्गीकृतं हि तेनैव परतस्त्वे न च प्रमा। अमुख्यसत्यमानस्य साधकत्वे सदावयोः ॥ न हि सम्प्रतिपत्तिः स्यादतस्तिष्ठतु सा प्रमा। न हि विप्रतिपन्नेन शक्यं साधयितुं क्वचित् ॥

[1] नियामकबहुरूपत्वार्थम्. [2] विवर्तवाद निरासारम्भः. [3] मिथ्या अनिर्वचनीयतया. [4] मन्दा दृष्टिर्यया मायया भ्रान्त्या च. [5] माया अज्ञानम्. [6] जीवगता. [7] देहसम्बन्धरहितस्य. [8] पदार्थदर्शनम्. [9] इन्द्रियदेहादि. [10] कल्पनां विना अस्ति. [11] तदा अन्योन्याश्रयता स्यात्. [12] स्थितत्वात्. [13] चक्रकम्. [14] देहादेः भ्रान्तिसिद्धत्वे. [15] नेहनानेति श्रुतिः. [16] मिथ्या स्यात्. [17] प्रपञ्चस्य. [18] जाग्रत्कालीनवस्त्वैक्यम्. [19] अभ्युपगमवादोऽयं, सर्पतया ज्ञातरज्जोरेव भयहेतुत्वात् इति ३. २. ४ तत्त्वप्र. भावदीपे स्पष्टम्. [20] मायातः.

साधकत्वं तु सत्यस्य साक्षिणो ह्यावयोर्द्वयोः । सम्यक्सम्प्रतिपन्नं तन्न विवर्तमतं भवेत् ॥ यदि नाङ्गीकृतं किञ्चिदनङ्गीकृतताऽपि हि । नाङ्गीकृतेति मूकः स्यादिति नास्मद्विवादिता ॥ 'विश्वं सत्यं' 'यच्चिकेत' 'प्रधान्वस्य' [1]यथार्थतः । इत्यादिश्रुतयः सर्वा विश्वसत्यत्ववाचिकाः ॥ सत्यत्वं [2]गगनादेश्च साक्षिप्रत्यक्षसाधितम् । साक्षिसिद्धस्य न क्वापि बाध्यत्वं तददोषतः ॥ सर्वकालेष्वबाध्यत्वं साक्षिणैव प्रतीयते । कालो हि साक्षिप्रत्यक्षः सुषुप्तौ च प्रतीतितः ॥ अतीतानागतौ कालावपि नासाक्षिगोचरौ । पक्षीकर्तुमशक्यत्वान्नानुमा तत्र वर्तते ॥ [3]तदेतदिति सर्वं च दृश्यं वा स्मृतिगोचरम् । साक्षिसिद्धेन कालेन खचितं ह्येव वर्तते ॥ तस्मान्न तं विना किञ्चित्स्मर्तुं द्रष्टुमथापि वा । शक्यं तन्नित्यसिद्धेर्हि नानुमाऽवसरो भवेत् ॥ अतोऽदोष[4]प्रतीतस्य[5] सत्यत्वं साक्षिणा मतम् । परीक्षादेश्च [6]सत्यत्वं तेन ह्येव मतं भवेत् ॥ अन्यथा श्रुतियुक्त्यादिप्रमाणैश्च सहैव तु । अकस्माद्विनिवृत्तिश्च किं [7]विश्वस्य न शङ्क्यते ॥ इतः पूर्वं [8]तथा भावाद्यदि[9] नो [10]संसृतेर्गतिः[11] । [12]वाक्यानुमादितश्चेत्स्यात्तत्प्रामाण्यं च साक्षितः ॥ तत्प्रामाण्यं यथा [13]साक्षी स्थापयत्येवमेव हि । सर्वकालेष्वपि स्थैर्याद्व्यभिचारमपोह्य च[14]॥ एवमक्षजमानत्वसिद्धां विश्वस्य सत्यताम् । किमिति स्थापयेन्नायं निर्दोषज्ञानशक्तितः ॥ एकाज्ञानकृतं[15] विश्वमिति यच्चोच्यते मृषा[16] । बहुज्ञानकृतं विश्वमिति तस्योत्तरं भवेत् ॥ परस्य सत्यतां जानन्नपि यः [17]स्वात्मतस्करः । परो नास्तीति वदति किमित्युन्मत्तवद्वदेत् ॥

1 याथातथ्यतोऽर्थान्. 2 आकाशकालयोः साधकानुमाननिरास-विस्तारः सुधायां. 3 एतदिति दृश्यं तदिति स्मृतिगोचरम्. 4 दोष-रहितेन प्रत्यक्षादिना. 5 प्रपञ्चस्य. 6 यथार्थत्वम्. 7 पूर्णस्य ब्रह्मणः. 8 निवृत्त्यभावात्. 9 यदिब्रह्मणो निवृत्तिर्न शङ्क्यते. 10 अविद्यायाः. 11 निवृत्तिः. 12 श्रुति. 13 वर्तमानकालीनम्. 14 एवं स्थापयति. 15 एकजीवगताज्ञानकृतम्. 16 प्रमाणेनविना. 17 स्वानुभवापलापकः.

पराभावेऽपि वाग्व्यर्था, यदि नैवोच्यते तदा । कशावेत्रादिकं तस्य [1]तस्करस्योत्तरं वदेत् ॥ [2]प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः । मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥ विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित् । उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥ इत्यत्र यदि शब्दौ च निवर्तेतेति च द्वयम् । विश्वस्य सत्यतामाहुर्विद्येतो[3]-त्पत्तिमेव[4] च ॥ विद्योत्पत्ताविति ह्यस्माद्धातोरुत्पत्तिरेव हि । निवृत्ति[5]-व्याप्तियुक् [6]प्रायः [7]प्रपञ्चो भेदपञ्चकः ॥ जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा । जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा ॥ मिथश्च जडभेदोऽयं प्रपञ्चो भेदपञ्चकः ॥ सोऽयं सत्यो ह्यनादिश्च सादिश्चेन्नाशमाप्नुयात् । द्वैतं न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम् ॥ इति श्रुतेर्मितं त्रातं मायाख्य-हरिविद्यया । उत्तमोऽर्थो हरिस्त्वेकः तदन्यन्मध्यमाधमम् ॥ [8]वाचारब्धं तु [9]साङ्केत्यनाम स्याद्विकृतं[10] बहु[11] । नित्यं तु नामधेयं यन्मृत्तिकेत्यादि वैदिकम् ॥ प्राधान्यात्तत्परिज्ञानात्प्राकृता[12]ज्ञोऽपि पूरुषः । विद्वा-नित्युच्यते सद्भिरेवं नित्यपरात्मवित्[14] ॥ [15]सदातनं सत्यमिति नित्यमेवोच्यते बुधैः । प्रयोगश्चोत्तरत्रास्ति 'जरा यद्येन[16]माप्नुयात् ॥ देहः प्रध्वंसते [17]चायं किं [18]ततोऽ[19]स्याति[20]शिष्यते । हन्यते न वधेनायं जरया च न जीर्यते ॥ एतत्सत्यं[21] [22]ब्रह्मपुरमि'ति नित्यत्व एव हि । वाचारम्भणमित्युक्ते[23] मिथ्ये[24]त्यश्रुतकल्पनम् ॥ पुनरुक्ति-

1 सकललोकावगतार्थापलापिनः. 2 माण्डूकोपनिषदेवेयं न गौडपाद-कारिका तदेतौ श्लोकौ भवत इत्यारभ्य प्रवृत्तत्वात् तदप्येष श्लोको भवतीतिवत्. 3 विद्येत इत्येतत्. 4 आह. 5 विनाशेन. 6 प्रध्वंसाभावे नाशाभावात्प्रायः इति. 7 प्रपञ्चशब्दार्थः. 8 वाचा आरम्भणम्. 9 प्राकृतभाषाशब्दः. 10 विक्रियते इति विकार. 11 विविधः कारः विकार इत्यस्यार्थः. 12 प्रकृतिनिर्मितस्य सर्वस्य अज्ञानवान्. 14 विद्वानित्युच्यते. 15 सदाभवम्. 16 देहम्. 17 वा. 18 तदा. 19 देहस्यान्तर्गत हरिः. 20 अविशिष्यते. 21 नित्यम्. 22 पूर्णम्. 23 शब्दे. 24 व्याख्यायमाने.

र्नामधेय[1]मितीत्यस्य[2] निरर्थता । एकः पिण्डो मणिश्चेति पदवैय[3]र्थ्यमेव च ॥ विकारित्वविवक्षायां न चैकनखकृन्तनम् । सर्वं कार्ष्णायसं च स्यादतः सादृश्य एव च ॥ विवक्षाऽत्र[4] तु नित्यत्वे प्राधान्ये चोक्तवर्त्मना[5] । प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थं सृष्ट्यादेश्चैष विस्तरः ॥ तस्मात्केनापि मार्गेण न विवर्तमतं भवेत्[6] । तदसङ्ख्यातदोषेतं हेयमेव शुभार्थिभिः ॥ असङ्ख्यत्वेन दोषाणां ग्रन्थाधिक्यभयादपि। उपरम्यते [7]ततो विष्णुरिच्छापूर्वकमश्रमः ॥ करोति पितृवद्विश्वं पूर्णाशेषगुणात्मकः ॥ ६ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥

॥ श्लोकसङ्ख्या ॥ २७ ॥ ४३१ ॥ प्रथमाध्यायस्समाप्तः ॥

[1] अनेन पुनरुक्तिः. [2] मृत्तिकेति इति शब्दस्य. [3] विगतार्थत्वं विरुद्धार्थत्वं च. [4] श्रुतौ. [5] प्राधान्ये च विवक्षा. [6] उपपन्नम्. [7] परिणामवादस्य निरस्तत्वात्.

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

॥ ॐ ॥ उक्तः समन्वयः साक्षादविरोधोऽत्र साध्यते । चतुर्विधस्य तस्यादौ यौक्तस्तत्रापि च स्मृतेः ॥ तस्याश्चतुस्स्वरूपत्वात्प्रत्येकं चतुरात्मकाः[1] । पादाः[2] सर्वे तदंशाश्च[3] मूर्तीनां[4] [5]वर्णमागमात्[6] ॥ आप्तता समताऽदृष्टिश्रुतिसाम्यबलोद्भवाः । सर्वानुसारो लघुता विशेषादर्शनाफले ॥ इष्टासिद्धिश्च नियमः पूर्वपक्षेषु युक्तयः । एता एव त्वतिबलाः सिद्धान्तस्य नियामिकाः ॥ॐ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॐ ॥ १ ॥ आप्तैः प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा प्रोक्तमर्थं कथं श्रुतिः । पिपीलिकालिपिनिभा वारये[7]त्सर्वगा हि ते ॥ इति चेद्यद्य[8]शेषज्ञा रुद्राद्या हरिपूर्वकाः । किं नाशेषविदो मानं ह्युभयत्र[10] [11]समं भवेत् ॥ न चाप्तिनिश्चयस्तत्र[12] शक्यते व्यभिचारतः[13] । न चास्या[14] व्यभिचारेऽपि[15] हीयते मानता क्वचित् ॥ [16]निर्दोषवाक्यमूलत्वान्न च तद्युक्तिमूलता । वेदोक्त[18]स्याधिकारस्य[19] दुर्निरूपत्वतः[20] सदा[21] ॥ नियमो व्यभिचारो[22] वा नैव ज्ञातुं हि शक्यते । अधिकारो[23] हि सुलभः कथितोऽन्यागमेष्वलम् ॥ वेदोक्तो ह्यधिकारस्तु दुर्लभस्सर्वमानुषैः । अन्यागमेषु विप्रत्वमपि चण्डालजन्मनाम् ॥ मण्डलान्तः-

[1] पादचतुष्टयार्थवन्तः. [2] चत्वारोऽपि. [3] पादरूपांशवन्तः अध्यायाश्च चतुरात्मकाः. [4] चतुर्मूर्तीनां प्रतिपादकत्वेनापि चतुरात्मकत्वम्. [5] आ वर्णम्=एकैकवर्णमारभ्य. [6] आ आगमात्=सर्वशास्त्रपर्यन्तं तेन मूर्तयः प्रतिपाद्याः. [7] सर्वज्ञाः. [8] चेत् तन्न. [10] द्वयोः स्मृत्योर्मध्ये यत्. [11] मया मूलप्रमाणेनसहितम्. [12] शिवादिषु. [13] अन्योन्यविरोधात्. [14] पञ्चरात्रादि स्मृतेः. [15] फलव्यभिचारेऽपि. [16] वेदमूलत्वात्. [18] अनुष्ठाने उपयुक्तस्य. [19] निषेकादिसंस्कारस्य. [20] अस्मदाद्यप्रत्यक्षत्वतः. [21] स्वभावतः. [22] फलस्य. [23] साधनं च.

प्रवेशेन क्रमशः प्रतिपाद्यते । अधिकारं दुरापाद्यमुक्त्वाऽतिसुलभं पुनः[1] ॥ अशक्यं साधनं चोक्त्वा सुशकं तत्फलाप्तये । उच्यतेऽतस्तदुक्तं हि व्यभिचारि फले[2]ऽपि तु ॥ कथं प्रमाणतां गच्छेत् ॥१॥

॥ ॐ [3]न [4]विलक्षणत्वादस्य[5] [6]तथात्वं च शब्दात् ॐ ॥ ४ ॥

नित्यत्वात्पुरुषोद्भवैः । उज्झितं सर्वदोषैश्च कथं नो मानतां व्रजेत् ॥ 'विरूप नित्यया वाचा नित्ययाऽनित्यया सदा'[7] । इत्यादिश्रुतिभिर्वेदो नित्य इत्यवगम्यते ॥ पिपीलिकालिपिश्चापि [8]प्रमाणमविरोधतः । यथा द्रौणेरुलूकेन कृतमप्यास बोधकम् ॥ अविरुद्धं [9]विरुद्धं तु विरोधादेव बाधितम् । विरोधादर्शनात्तस्माद्वेदप्रामाण्यमिष्यते ॥ तन्मूलत्वात्स्मृतीनां तु[10] विरोधो [11]यत्र न क्वचित् । [12]विरोधोऽपि स एवोक्तः[13] प्रत्यक्षेणागमेन वा ॥ आगमेनागमस्यैव विरोधे [14]युक्तिरिष्यते । उपजीव्यविरोधे तु वेदस्यान्यार्थकल्पना ॥ प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यात्प्रायो युक्तिरपि क्वचित् । आगमैकप्रमाणेषु तस्यैव ह्युपजीव्यता ॥ [15]युक्तोऽयुक्तश्च यद्यर्थ आगमस्य प्रतीयते । स्यात्तत्र[16] युक्त एवार्थो युक्तिश्च त्रिविधा मता ॥ व्याप्तिः प्रत्यक्षगा[17] यस्या युक्तिगाऽऽगमगा तथा । प्रत्यक्षागममूला तु युक्तिस्तत्र बलीयसी ॥ याथार्थ्यमेव [20]मानत्वं तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोः[20] । अर्थत्वमर्यतैव[21] स्यान्न क्रियार्थेषु सा मता ॥ [22]ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या

---

[1] ब्रवीति. [2] फलविषययेऽपि व्यभिचारि. [3] न अप्रामाण्यम्. [4] नित्यत्वात्. [5] वेदादेः. [6] नित्यत्वम्. [7] सदा विद्यमानया. [8] प्रमा भावसाधनं सामानाधिकरण्यं गौणम्. [9] प्रमाणविरुद्धम्. [10] प्रामाण्यमिष्यते. [11] यासु स्मृतिषु. [12] प्रमाणविरोधः [13] विरोधादेव बाधितमित्युक्तः. [14] मीमांसाशास्त्रे. [15] युक्त्युपेतः. [16] तर्हि. [17] प्रत्यक्षगम्या. [20] प्रमाणलक्षणम्, वेदम्. [21] अर्यता, आर्यता, ज्ञेयता. [22] ज्ञानविषये.

शब्दार्थे[1] [2]तदनन्तरम् ॥ यथार्थज्ञानजनका [3]यथार्था [4]युक्तयः स्मृताः । अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यतः ॥ प्रामाण्यं नानुवादस्य स्मृतेरपि विहीयते । याथार्थ्यमेव प्रामाण्यशब्दार्थो [5]यद्विवक्षितः ॥ अङ्गीकृतं चेत्प्रामाण्यं [6]स्मृत्यादेः का विरुद्धता । न चाफलत्वं वक्तव्यं सर्वस्मृत्यनुवादयोः ॥ फलवत्त्वं न चास्माभिः प्रामाण्यं हि विवक्षितम् । तृणादिदर्शने[7] किं[8] च फलवत्त्वं निगद्यते ॥ सुखदुःखादिकं किञ्चित्स्मृतावपि हि दृश्यते । न परिच्छेद[9]कार्येव प्रमाणमिति[10] च [11]प्रमा ॥ निर्दोषाक्षोद्भवं ह्यत्र प्रत्यक्षमिति गीयते । प्राकृतं शुद्धचैतन्य[12]मक्षं तु द्विविधं मतम् ॥ शुद्धमीशरमामुक्तेष्वन्यत्र प्राकृतैर्युतम् । निर्दोषमेव चैतन्य[13]मन्यत्रो[14]भयमिष्यते ॥ सुखदुःखादिविषयं[15] शुद्धं संसारगेष्वपि । निर्दोषत्वातिनियमाद्बलिष्ठतमं मतम् ॥ पञ्चेन्द्रियमनोभेदात्प्राकृतं षड्विधं स्मृतम् । अनुमा [16]युक्तिरेवोक्ता व्याप्तिरेव तु सा [17]स्मृता ॥ प्रतिज्ञातार्थसिध्यर्थं व्याप्तिरेव[18] यदोदिता । अवशिष्टं किमत्रास्ति लिङ्गं तत्र विजानतः ॥ यदि लिङ्गमसिद्धं स्यात्कुत एवास्य मानता । यदि स्मारक[19]मात्रं स्यात्स्मर्तु[20]र्नात्र[21] प्रयोजनम् ॥ न पञ्चावयवोक्तौ च विवादावसितिर्भवेत् । दृष्टान्तादिषु चैवं स्यात्साधनं पुनरेव[22] तु ॥ लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादनुमाऽवसितिर्ध्रुवा । विरोधोऽसङ्गतिश्चैव साक्षाद्युक्तेस्तु

---

[1] शब्दविषये. [2] ज्ञेयता अमुख्येति यावत्. [3] याथातथ्योपेताः. [4] युक्त्यादयः. [5] यत्=यदा. [6] स्मरणादेः. [7] दर्शनस्य. [8] किं फलवत्वम्. [9] ज्ञातताजनकम्. [10] इत्यत्र. [11] प्रमाणम्. [12] इति. [13] सज्जीवचैतन्यम्. [14] मध्यमजीवेषु. [15] सुखादिविषयकम्. [16] युज्यत एव. न तु वियुज्यतेऽपि, व्याप्यमित्यर्थः. [17] प्रमिता. [18] व्याप्त्युपदेश एव. [19] परोपदेशंवाक्यम्. [20] व्याप्तिवचने सत्येव स्मर्तुः. [21] स्मरणाद्युपपत्तेः. [22] वक्तव्यं स्यात्.

दूषणम् ॥ [1]प्रतिज्ञायामसम्बन्धो[2] युक्तेरुक्ता ह्यसङ्गतिः । विरोधोऽपि त्रिधैव स्यात्प्रतिज्ञार्थविरुद्धता ॥ लिङ्गराहित्यमव्याप्तिर्न्यूना[3]धिक्ये तु वाचिके । [4]साध्यव्यापकवैलोम्यमव्याप्तिस्साधनस्य च ॥ दुर्बलेन विरोधेऽपि न [5]प्रमाणमसाधकम् । स्ववाक्येन विरोधेऽपि नैव साधकतां [6]व्रजेत् ॥ संवादानुक्तिसंयुक्ता एत एव तु निग्रहाः । वादो जल्पो वितण्डेति कथास्तिस्रो विजानताम्[7] ॥ स्वार्थं परार्थमपि वा तत्त्व-निर्णयसाधिनी । केवलं तु कथा वादो जल्पोऽर्थादिव्यपेक्षया ॥ सतामेव कथा ज्ञेया वितण्डा त्वसतां सताम् । अप्रकाश्य स्वसिद्धान्त-मसतां पक्षदूषणम्[8] ॥ उक्ते तैः[9] प्रथमं माने वक्तव्यं तस्य दूषणम् । विद्या परीक्षा[10]पूर्वैव वितण्डा जल्प[11] एव च ॥ [12]उच्चनीचत्व-निर्णीतिर्यतो जयपराजयौ । विनैव तत्त्व[13]निर्णीतिं न हि जल्पादिना क्वचित् ॥ उच्चनीचत्वविज्ञानमिति विद्यापरीक्षणम् । वादेन चोच्च-नीचत्वविज्ञानं भवति स्फुटम् ॥ इति वादस्य पूर्वत्वं तत्सिद्धौ व्यर्थताऽन्ययोः । बहुविद्यत्वसिद्धौ तु नैव वादोऽपि कारणम्[14] ॥ सभासभापप्राश्नीक[15]पूर्वस्तु [16]स्पर्धिनामपि । वाद एवोभयार्थः स्यान्निर्णीतिजयकारकः ॥ तत्त्वा[17]प्रकाश एवैको वितण्डाजल्पयोः फलम् । विना[18] वादेन विद्याया यदि शक्यं परीक्षणम् ॥ स्याज्जल्पादिरपि क्वापि वाद एवान्यथा भवेत् । जल्प इत्यपि नाम

[1] प्रतिज्ञार्थे. [2] आकाङ्क्षारूपसम्बन्धराहित्यम्. [3] न्यूनत्वम्. [4] यत् साधनस्य सोपाधिकत्वं (साध्यव्यापकाव्याप्यत्वं) सा अव्याप्तिः. [5] अनुमानम्. [6] प्रमाणम्. [7] अनेकविद्वत्कर्तृकविचारगोचरा, वाक्यप्रबन्धः. [8] पक्षस्य. [9] असद्भिः. [10] परीक्षां कृत्वा निश्चित-साम्ययोरेव. [11] दातव्यः. [12] यतः. [13] तत्त्वं निर्णीयते अनयेति वादम्. [14] विद्यापरीक्षायाः. [15] अनुवादकः (सं. २.) [16] स्पर्धिनो-रपिसभादिपूर्वः वादो युज्यतएव. [17] परवञ्चनसामर्थ्यसाध्य वित्तादि लाभः [18] प्रसिध्यादिना.

स्याद्वादस्यैतादृशस्य तु ॥ प्रतिज्ञामात्रसाध्यत्वमपि[1] स्याद्याज्ञवल्क्यवत् । संवादे वादिनोः क्वापि विवादे हेतु[2]रिष्यते ॥ सभा सभापतिश्चैव प्राश्निकाश्चैव वैष्णवाः । रागद्वेषविहीनाश्च स्युः, सभ्याः सर्ववेदिनः ॥ प्राश्निकाश्चैतदज्ञाने[3] सभ्याश्चैषां[4] च दूरगाः । प्रमाणं निर्णयाय स्युः पक्षपातविवर्जिताः ॥ उभाभ्यां साधनं चैव [5]दूषणं वादजल्पयोः । सद्भिरागम एवैकः प्रयोज्योऽभीष्टसाधकः ॥ स्वसिद्धान्तानुसारेण[6] ह्यसद्भिरनुमोच्यते । प्रत्यक्षागमवैरूप्य[7]माश्रित्यान्यार्थतैव तु ॥ आगमे दर्शनीयाऽत्र दोषो लिङ्गविलोमता[8] । [9]लिङ्गानुकूल्यं स्वार्थस्य [10]श्रुत्यादीनामनुग्रहः[11] ॥ त्रिपञ्चावयवामेव युग्मावयविनीमपि । नियमाद्योऽनुमां ब्रूयात्तं ब्रूयाद्यदि तादृशी ॥ नानुमेति[12] तदा केन साध्याऽवयवकल्पना[13] । नियतावयवासिद्धौ व्याप्तिमात्रेण साधनम् ॥ कर्तव्यमेव तेन स्यात्तस्मात्सैवानुमा मता । अनुभूतिः प्रमाणं चेत्केन[14] स्मृतिरपोद्यते[15]॥ पूर्वानुभूते किं मानमित्युक्ते स्यात्किमुत्तरम् । [16]मानसं [17]तद्धि [18]विज्ञानं तच्च साक्षिप्रमाणकम् ॥ अतीतानागतं यद्योगिभिर्दृश्य[19]तेऽञ्जसा[20] । एवं पूर्वानुभूतं च [21]मनसैवावगम्यते ॥ विज्ञातं[22] मनसा[23] पूर्वं मयैतत्कृतमित्यपि । साक्षादनुभवात्सिद्धं कथमेव ह्यपोद्यते ॥ एवं लक्षणकं मानत्रयं[24] ब्रह्मादिवस्तुषु । प्रमाणं वेद एवैकस्तत्प्रामाण्यं च साधितम् ॥ २ ॥ ४ ॥

[1] ज्ञापनीयत्वम्. [2] हेतुवाक्यं सर्वप्रमाणं च. [3] एषु ज्ञानाभावे सति. [4] अज्ञाने सति. [5] कर्तव्यम्. [6] स्वसिद्धान्तनिर्णीतावयव-नियमानुसारेण. [7] विरोधम्. [8] उपक्रमादि लिङ्गविरोधरूपो दोषो दर्शनीयः. [9] उपक्रमादि. [10] वेद. [11] नाम. [12] इति ब्रूयात्. [13] नियमः. [14] पदेन. [15] व्यावर्त्यते. [16] मनःप्रत्यक्षजन्यम्. [17] स्मरणम्. [18] साक्षात्काररूपम्. [19] योगसहकृतेन्द्रियेण. [20] साक्षात्. [21] अनुभवजन्यसंस्कारसहकृतेन. [22-23] इति, स्मृतमपि. [24] यतस्ततः.

॥ ॐ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यां ॐ ॥ ६ ॥ तथापि मृज्जलादीनां बुद्धिवागादिवाचकः[1] । दृष्ट[2]-व्याप्तिविरुद्धत्वात्तत्र मानं कथं भवेत् ॥ ततस्तन्नामकः [3]कश्चित्पुमानन्यो भवेदिति[4] । युक्त्यागम[5]विरोधेन प्राप्तमत्राभिधीयते ॥ बालरूढिं विनैवापि विद्वद्रूढिसमाश्रयात् । तत्तन्नामान एवैते तत्तद्रूस्त्वभिमानिनः॥ सन्ति, तेषां विशेषेण शक्तिरन्येभ्य उच्यते । व्याप्तिश्चोक्तानुसारेण दृश्यन्ते चाधिकारिभिः ॥ शास्त्रोक्तवस्तुनश्चैव [6]व्युत्पत्तिः शास्त्र-लिङ्गतः[7] । व्युत्पत्तिः सा बलवती मूर्खव्युत्पत्तितो हि यत् ॥ [8]दृढयुक्तिविरोधे तु सर्वत्र न्याय ईदृशः ॥ ६ ॥ ३ ॥

॥ ॐ [9]असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॐ ॥ ८ ॥ अल्पवाक्ययुता युक्तिर्बहुलैव[10] विरोधिनी । यत्र तत्र कथं वस्तुनिर्णयः स्यादितीरिते ॥ विरोधियुक्तिबाहुल्यादिति न्यायो विनिश्चितः । युक्तेस्तु युक्तिबाहुल्यमागमादागमस्य[11] च ॥ कथं न निर्णयं कुर्यादित्य[12]सत्कारणं[13] न हि । श्रुत्यर्थो भवति क्वापि श्रुति-[14]प्रायोपपत्तिभिः ॥ अविरोधश्चतुर्थे तु पादे सम्यक्समर्थ्यते । असत्कार्यं[15] यथा दृष्टं वस्तुत्वा[16]त्कारणं[17] तथा ॥ इति चेन्न निषेधैकस्वरूपस्य न कर्तृता । बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि[18] कर्तृत्वमिति

---

[1] वेदः. [2] प्रमितव्याप्तियुक्त्या. [3] अन्तर्धानादिशक्तिमान् अस्मादादि विलक्षणः. [4] प्राप्तम्. [5] मिथो विरोधेन. [6] वाचकत्वज्ञानम्. [7] शास्त्रोक्तपाशहस्तत्वादि लक्षणेभ्यः. [8] वेदस्य. [9] श्रुतौ सिद्धान्ते न विद्यते सत्=उत्तमं यस्मात्तत् सर्वोत्तमम् (सं.र.) [10] वेदस्य. [11] बाहुल्यम्. [12] महाप्रलयवर्ती कार्यप्रागभावः. [13] जगत्कर्ता. [14] बहुत्वसहित. [15] महदादिकं प्रलये असत्. [16] भावत्वात्. [17] ईश्वरादिकं असत्. [18] इच्छाप्रयत्नादिका.

निश्चितम् ॥ प्रतिषेधात्मकत्वं तु [1]भावस्याभावधर्मतः[2] । धर्म-धर्म्यैक्यत[3]श्चैव न तु तन्मात्रता भवेत् ॥ अभावस्य च [4]भावो हि धर्मोऽथापि हि धर्मिणः । तादृक्त्वं[5] [6]मात्रतेहोक्ता[7] बुद्धिराहित्यमेव तत्[8] ॥ विशेष्यतैव धर्मित्वं प्रथमप्रतिपत्तिषु । निषेधविधिरूपत्वं[9] भावाभावत्वमत्र[10] हि ॥ ८ ॥ **ॐ [11]अपीतौ [12]तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॐ ॥ ९ ॥** सर्वनाशेष्वपि सदा शिष्टत्वाद्यस्य कस्य नुः[13] । नाशोऽयं विमतोऽपि स्यान्नाशत्वात्कर्तृशेषवान् ॥ न चाशेषनृनाशस्तु दृष्टो दृश्योऽस्ति वा क्वचित् । धर्माधर्माश्रयत्वेन[14] स्वीकार्योऽपि नरो लये ॥ [15]अनादित्वं विना दृष्टं कथं स्यात्कारणं [16]क्वचित् । पूर्वादृष्टा[17]त्परादृष्टं यदि नैवोत्तरं[18] कुतः ॥ अदृष्टं कारणं नो चेल्लये[19] मानं[20] च किं भवेत् । उत्पत्तिनाशकारी च बुद्धि[21]मान्दृश्यते क्वचित् ॥ तद्दृष्टान्तेन सर्वत्र कर्ता किं नानुमीयते । आगमानुगृहीता तु मानमेषाऽनुमाऽपि तु ॥ ९ ॥ **ॐ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्ष[22]-प्रसङ्गः ॐ ॥ १२ ॥** आगमानुग्रहाभावे न तर्कः स्यात्प्रतिष्ठितः । अक्षजागममूलस्य स्यादेवास्य [23]प्रतिष्ठितिः ॥ अन्यथाऽस्या[24]प्रतिष्ठा च स्ववाचा व्याहतैव हि ॥१२॥ **ॐ एतेन शिष्टा अपरिग्रहा**

---

[1] कर्तुः कुलालादेः. [2] अन्योन्याभावरूपधर्मवत्वात्. [3] प्रतिषेधात्मकत्वं भावस्यास्ति. [4] प्रमेयत्वादिधर्मोऽस्ति. [5] प्रतिषेधात्मकत्वम्. [6] प्रतिषेधमात्रता. [7] सूत्रे. [8] तस्मात् प्रतिषेधमात्रत्वादेव. [9] धर्मित्वम्. [10] एवं सत्यपि. [11] प्रलये. [12] अभाववत्त्व. [13] पुरुषस्य. [14] अपि. [15] इव प्रलयेसत्त्वम्. [16] सृष्टिकाले. [17] जायते. [18] अदृष्टं कुतो जायते ? [19] भवेत्. [20] अप्रामाणिकत्वात्प्रलयो न स्यात्. [21] एव. [22] स्ववचनव्याघातात्. [23] प्रामाण्यम्. [24] अप्रतिष्ठा=अप्रामाण्यम्.

अपि व्याख्याताः ॐ ॥ १३ ॥ न च शिष्टागृहीतत्वं [1]निरीशादीशवादिनः । अतोऽवशिष्टजीवादिकर्तृताऽत्र निषिध्यते ॥ तन्मनोऽकुरुतेत्या[2]देरसतो [3]मनसो जनिः[4] । निवारिता तु पूर्वत्र, ह्यकस्मादिति [5]तद्विना ॥ [5]असतो विश्वजननमाशङ्क्यात्र निषिध्यते । प्रापकं[6] वाक्यमात्रं[7] तु परिहारोऽविशेषितः[8] ॥ क्वचि[9]ज्जीवाकृतं[10] दृष्ट्वाऽचेतनादेव चाकृतम् । [11]तद्वदेवानुमाऽन्यत्र[12] वस्तुत्वात्क्रियते श्रुतेः ॥ १३ ॥ ४ ॥

॥ ॐ भोक्त्रा[13]पत्तेरविभागश्चेत्स्या[14]ल्लोकवत्[15] ॐ ॥ १४ ॥ नान्यदन्यत्व[16]मापन्नं क्वचिदृष्टं कथञ्चन[17] । अतो जीवस्य न ब्रह्मभावः स्याद्धि कदाचन[18] ॥ [19]क्वचिद्भिन्नतया दृष्टं तदभिन्नतया कथम्[20] । दृश्येन्नो दृष्ट[21]पूर्वं हि तादृशं न च दृश्यते ॥ भोक्तृत्वापत्तित इति यन्मतं तत्कुतो हरिः । भोक्त्रापत्तेरिति प्राह ॥ १४ ॥ ५ ॥

॥ ॐ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॐ ॥ ॥ १५ ॥ कथं च [22]तदनन्यता ॥ जगतस्त्वविकारत्व[23] उक्तन्यायेन साधिते । [24]स्वतन्त्रकारणान्यत्वं तेन[25] ह्यत्र निषिध्यते ॥ १५ ॥

[1] ईशानङ्गीकर्तुः. [2] प्रमाणात्. [3] ज्ञानेच्छाप्रयत्नेभ्यः. [4] मनः. [5] शून्यात्. [6] शङ्काप्रापकम्. [7] न तु समयः. [8] समानः. [9] देशादौ जीवादौ. [10] अकृतत्वम्. [11] अनुमिति. [12] महदादौ. [13] नाऽन्योऽतोऽस्ति कर्तैतिश्रुतेः. [14] जीवस्य मोक्षे ब्रह्मत्वापत्तिश्रवणात् तयोः भेदाभावः. [15] अभेद एव प्रामाणिकः स्यात् न चैवम्. [16] एकीभवन्तीति तु लोके इव स्थानैक्यात् मत्यैक्याच्च. [17] वस्त्वन्तरेणाभेदम्. [18] उपायेन. [19] मुक्तावपि. [20] काले. [21] कालान्तरे पूर्वदृष्टम्. [22] ब्रह्मणा. [23] ब्रह्मविकारत्वाभावे. [24] ब्रह्मणोऽन्यस्य स्वतन्त्रकारणत्वम्. [25] तदन्यत्वमित्यनेन.

॥ ॐ सत्त्वाच्चावरस्य ॐ ॥ १७ ॥ ॐ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॐ ॥ १८ ॥ "द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वाभावश्चेतना[1] धृतिः[2] । यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया" ॥ इतिश्रुतेस्तद्वशस्य[3] भावो 'न पर[4]' इत्यतः ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॐ युक्तेः[5] शब्दान्तराच्च ॐ ॥ ॥ १९ ॥ शक्तोऽपि ह्यन्यथा[6] कर्तुं स्वेच्छानियमतो हरिः । कारणैर्नियतैरेव करोतीदं जगत्सदा ॥ नित्य[7]भेदो निमित्तेन ह्युपादानेन तु द्वयम्[8] । [9]असद्य[10]त्कार्यरूपेण कारणात्मतयाऽस्ति हि[11] ॥ अनवस्थाऽ[12]न्यथा[13] हि स्यात्सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोः । शक्तोऽपि भगवान्विष्णुरकर्तुं कर्तुमन्यथा[14] ॥ स्वभिन्नं कारणाभिन्नं भिन्नं विश्वं करोत्यजः । इतिश्रुतेरवसित उक्तोऽर्थोऽयमशेषतः ॥ २१ ॥ ६ ॥

॥ ॐ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॐ ॥ २२ ॥ 'अनंशस्यापि जीवस्य किञ्चि[15]त्सामर्थ्ययोजनाम् । कार्येषु यः करोत्यद्धा नमस्तस्मै [16]स्वयम्भुवे' ॥ [17]यदि भागेन कार्येषु जीवशक्तिं न योजयेत् । हरिस्तदा हि सर्वत्र कृत्स्नयत्नोंऽशिताऽपि वा ॥ अंशिनो हि पटाद्या ये भिन्नैरेव परस्परम् । अंशैरंशिन उच्यन्ते नैव[18]मेव हि चेतनाः ॥ अतोऽ'नंशिन'इत्येव श्रुतिरेतेषु वर्तते । अप्यनेकस्वरूपेषु विशेषादेव केवलम् ॥ [19]बहुस्वरूपताख्या

[1] जीवाः. [2] चित्प्रकृतिः. [3] प्रकृत्यादेः सत्त्वम्. [4] किं च नास, परम्=स्वतन्त्रम्. [5] युक्तत्वादुभयस्य. [6] कारणैर्विना. [7] कार्यस्य भेदएव. [8] भेदाभेदौ. [9] नास्ति. [10] घटादिकं कार्यात्मना उत्पत्तेः. पूर्वम्. [11] अतोद्वयम्. [12] अव्यवस्था. [13] पूर्वं कार्यस्य सत्त्वे कारणेनात्यन्ताभेदे च. [14] कार्यानुरूपसामर्थ्यप्रयोगम्. [15] स्वतन्त्राय. [16] इति वचनादवसितोऽर्थः. [17] पूर्णम्. [18] किन्त्वत्यन्ताभिन्नैरंशैः. [19] अनेक.

तु तेष्वस्त्येव हि सांशता[1] । बहुत्वेनाविना[2]भावाद्भिन्नता नियमाद्भवेत् ॥ यदि नैवंनियमकृद्भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ २२ ॥ ७ ॥

॥ ॐ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॐ ॥ २८ ॥ तस्य त्वशेषशक्तित्वाद्युज्यते सर्वमेव च । विरोधः सर्ववैशिष्ट्ये[3] यो द्वितीये निरस्यते ॥ नारायणस्य त्वध्याये तदन्ये तत्र तत्रगाः । सृष्टिसंहारवाक्यानां जीवरूपाभिधायिनाम् ॥ अप्यन्यो[4]ऽन्याविरोधस्तु द्वितीयाध्यायगोचरः ॥२८॥ ॐ विकरणत्वान्नेतिचेत्तदुक्तम् ॐ ॥ ३२ ॥ [5]मानमेयविशेषेण पुनरुक्तिर्न जायते ॥३२॥८॥

॥ ॐ न प्रयोजनवत्त्वात् ॐ ॥ ३३ ॥ ॐ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॐ ॥ ३४ ॥ सदा प्रवृत्तिरीशस्य स्वभावादेव केवलम् । अङ्गचेष्टा यथा पुंसः काश्चिदुद्देशवर्जिताः ॥ देवस्यैष स्वभावोऽयमित्याह श्रुतिरञ्जसा । क्रीडां प्रयोजनं कृत्वा सृष्टिः श्रुतिविरोधिनी ॥ इति केवललीलैव निर्णीता प्रभुणा स्वयम् । आत्मप्रयोजनार्थाय स्पृहां श्रुतिरवारयत् ॥ न प्रयोजनवत्त्वेनेत्यत आह जगद्गुरुः । 'इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चि[6]ताः'[7] ॥ इति प्रशंसया[8] काम[9]श्रुतिभ्यश्चैव युक्तितः[10] । महा[11]तात्पर्ययुक्तेश्च नेच्छामात्रं निषिध्यते ॥ मोक्षार्थाः श्रुतयो यस्मात्स च तस्य प्रसादतः । [12]उन्निनीषति वाक्याच्च लोकदृष्टा[13]नुसारतः ॥ इच्छानिमित्तको यस्मा[14]त्तदभावे कुतः श्रुतिः । महातात्पर्यरहिता प्रमाणत्वं

---

[1] च. [2] व्याप्तिरूपात्. [3] उत्तमत्वे वैलक्षण्येच. [4] सोऽपि सर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारएव. [5] मानैक्येऽपि मेयविशेषेण, मेयैक्येऽपि मानविशेषेण. [6] विशिष्टनिश्चयवन्तः. [7] माण्डूक. [8] स्तुत्या. [9] सोकामयत इति. [10] ईश्वर इच्छावान् आत्मत्वात्. [11] तस्मिन् सर्ववेदानां महतात्पर्यवत्वात्. [12] ऊर्ध्वं नेतुमिच्छति [13] दृष्टय. [14] इच्छा.

गमिष्यति ॥ याथार्थ्यमेव मानत्वमपि वाक्यं प्रयो[1]जकम् । मानत्वमेति, तत्रापि यत्सम्पूर्णप्रयोजनम् ॥ ३४ ॥ ९ ॥

॥ ॐ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॐ ॥ ३५ ॥ वैषम्यं चैव नैर्घृण्यं वेदाप्रामाण्यकारणम् । नाङ्गीकार्यमतोऽन्यत्तु न वैषम्यादि[2]नामकम् ॥ ३५ ॥ १० ॥

॥ ॐ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥ ३८ ॥ यदधीना[3] गुणाश्चैव दोषा अपि हि सर्वशः । गुणास्तस्य कथं न स्युः, स्युर्दोषाश्च कथं पुनः ॥ सर्व[4]धर्मोपपत्तेस्त[5]द्वाक्यैरपि हि [6]तादृशैः । निर्दोषाशेषगुणको निर्णीतो भगवान्हरिः ॥ ११ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥ श्लोक सङ्ख्या ११५ ॥

॥ ॐ ॥ स्मृतियुक्तिश्रुति[7]गुणयुक्तयो बहुयुक्तयः । एवं चतुर्विधा[8] नैव विरुध्यन्तेऽन्वयं प्रति ॥ इति प्रथमपादेन निर्णीतेऽप्यभियोगतः[9] । दर्शनानां प्रवृत्तत्वान्मन्द आशङ्कते पुनः ॥ अनादिकालतो वृत्ताः समया हि प्रवाहतः । न चोच्छेदोऽस्ति कस्यापि समयस्येत्यतो[10] विभुः ॥ भ्रान्तिमूलत्वमेतेषां पृथग्दर्शयति स्फुटम् । तर्कैर्दृढतमैरेव [11]वाक्यैश्चागमवादिनाम् ॥ दौर्लभ्याच्छुद्धबुद्धीनां बाहुल्या[12]दल्पवेदिनाम् । तामसत्वाच्च लोकस्य[13] मिथ्या[14]ज्ञानप्रसक्तितः ॥ विद्वेषात्परमे तत्त्वे तत्त्ववेदिषु चानिशम् । अनादिवासनायोगा-

---

[1] प्रयोजनवत्. [2] दूषणरूपम्. [3] एव. [4] सद्गुणानां दोषाभावानाञ्च ईशे उपपत्तेः. [5] वेदवाक्यैः. [6] तदुपपादकैः. [7] श्रुत्युपसर्जनक. [8] विरोधिप्रतीतयः. [9] आग्रहात्. [10] इति हेतोः आशङ्कते पुनः. [11] तत्प्रामाण्यवादिनां शिष्याणां व्यपेक्षया श्रुतिवाक्यैः. [12] भ्रमाधिष्ठानमात्रविदाम्. [13] राजादेः. [14] कुपण्डितनिमित्तक.

दसुराणां[1] बहुत्वतः ॥ दुराग्रहगृहीतत्वाद्वर्तन्ते समयाः सदा । तथापि शुद्ध[2]बुद्धीनामीशानुग्रहयोगिनाम् ॥ सुयुक्तयस्तमो हन्युरागमानुगताः सदा । इति विद्यापतिः सम्यक्समयानां निराकृतिम् ॥ चकार [3]निजभक्तानां बुद्धि[4]शाणत्वसिद्धये ॥ **ॐ रचनाऽनुपपत्तेश्च नानुमानम् ॐ ॥ १ ॥** [5]चेतनाचेतनं तत्त्वद्वयमेव निरीश्वराः । [6]आहुस्तत्पञ्च[7]पञ्चतत्त्वविभागस्थमचेतनम् ॥ चेतनं तदसङ्ख्यातं भिन्नमन्यद्विदोज्झितम् । अचेतनस्य कर्तृत्वं [8]स्वातन्त्र्येण निगद्यते ॥ परस्परविभेदश्च कार्याणा[9]मालयं भवेत् । भोक्तृतां[10] चेतनस्याहुः केचित्तामपि नापरे ॥ स्वरूपचैतन्यबलात्स्व[11]प्रकाशाच्च भोगिताम् । प्रकृतेश्च [12]स्वरूपस्य विवेकाग्रहमेव तु ॥ अभोगवादिनो भोग[13]माहुर्भेदग्रहा[14]त्तयोः । भोगिनां[15]मुक्तिरुद्दिष्टा स [16]एवाभोगवादिनाम् ॥ ईशस्यासङ्ग्रहादेव[17] न युक्तौ तावुभावपि । चेतनेच्छानुसारेण यदा[18] दृष्टः पटोद्भवः ॥ एतादृशत्वमन्यस्य वस्तुत्वात्केन वार्यते । न च काचित्प्रमोक्तार्थे श्रुतिरेव[19] प्रमा हि नः ॥ आप्तत्वमुक्तमार्गेण वक्तु[20]र्नैवोपपद्यते । अप्रामाण्यस्वतस्त्वस्य स्वीकारा[21]दपि मायिवत्[22] ॥ स्वोक्ताखिलनिषेधी स्यान्न[23] च किञ्चित्प्रसिध्यति । इदं[24] नाचेतनवशं वस्तुत्वात्प्रतिपन्नवत्[25] ॥ इत्येव प्रतिषिद्धस्य केन[26]

---

1 विपरीतबुद्धिप्रयत्नादिप्रेरकाणाम्. 2 यथार्थज्ञानस्वभावानाम्. 3 ब्रह्मादीनाम्. 4 बुद्धिंप्रति युक्तीनाम्. 5 द्वन्द्वैकवद्भावः. 6 साङ्ख्या. 7 पञ्चविंशति. 8 चेतनाधिष्ठानेन विना. 9 प्रलयपर्यन्तम्. 10 सुखदुःखयोः. 11 भोक्तृत्वस्य स्वप्रतीतिसिद्धत्वात्. 12 पुरुषस्य. 13 भोगव्यवहारकारणम्. 14 प्रकृतिपुरुषयोः. 15 मते. 16 भेदाग्रहः. 17 अनङ्गीकारात्. 18 यस्मात्. 19 योयोनिमधिनिष्ठत्येकः इत्यादि. 20 साङ्ख्यप्रणेतुः. 21 प्रामाण्यस्वतस्त्वस्यापि. 22 सदसद्विलक्षणत्वादिवत्. 23 परस्परविरोधे. 24 महदादिकार्यम्. 25 प्रधानवत्. 26 सामर्थ्येन.

मूला[1]नुमा भवेत् । स्वतन्त्रवृत्ती रचना सा चैवाचेतने कुतः[2] ॥ अचेतनत्वं स्वातन्त्र्य[3]मिति चात्मप्रमा[4]हतम् । [5]स्वेच्छानुसारितामेव स्वातन्त्र्यं हि विदो विदुः ॥ कुत इच्छाऽचेतनस्य सेच्छं चेत्किमचेतनम्[6] । इच्छाम्यहमिति ह्येव [7]निजानुभवरोधतः ॥ अचेतनेच्छाऽपगता[8] [9]यदि भेदा[10]ग्रहोऽत्र[11] च । कथं स[12] न घटस्य [13]स्यान्मनो म[14] इति भेदतः[15] ॥ मनसोऽपि गृहीत[16]त्वा[17]दुभयात्मकता यतः । कामस्य तु "मनः[18]कामः" [19]प्रियाप्रियविभेदतः ॥ द्वैविध्यं दृश्यते चास्य[20] तस्मा[21]द्भेदाग्रहः कुतः । रचनाऽनुपपत्तेस्तन्न[22] सर्वज्ञा[23]नुमागतम् ॥ अचेतनं जगत्कर्तृ ॥ १ ॥ **ॐ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॐ ॥ ३ ॥** [24]पयोम्ब्वादि च नोपमा ॥ एतत्प्रशास्तिवचनाच्चेतनाचेतनस्य च । द्वैविध्येऽपि तु कामादेः कुतः[25] स्वामित्वमात्मनः ॥ साक्षादनुभवारूढं शक्यतेऽपोदितुं[26] क्वचित् । इच्छास्वामित्वमेवोक्तमिच्छावत्त्वं न चापरम् ॥ किञ्चित्तद्वशगत्वेऽपि स्वामित्वं लोक-[27]वद्भवेत् । [28]सर्वात्मतन्त्रकामादेः किमुतैव परेशितुः ॥ न चानुभवगं कामस्वामित्वं वेदवागपि[29] । शक्ताऽपवदितुं तस्मात्सा [30]तदन्याभिधायिनी ॥ मोक्षकामो भवेदन्यो यदि मुक्ताद्भविष्यतः[31] ।

---

1 साधकानुमा. 2 कुतएव. 3 च. 4 स्वव्याहतं प्रमाणविरुद्धश्च. 5 प्रवृत्तौ. 6 किं. 7 साक्ष्यनुभवः. 8 अचेतनस्य इच्छा अपगता नास्तीति यावत्. 9 एवमनुभवएवनास्ति. 10 निमित्तम्. 11 व्यवहारे. 12 भेदाग्रहः. 13 व्यवहारहेतुः. 14 मे मनः. 15 भेदेन. 16 नात्मना भेदाग्रहः. 17 आत्मधर्मता मनोधर्मता चास्ति ततः. 18 इति श्रुतिर्युज्यते. 19 मुक्तिसंसारसम्बन्धिभेदेन. 20 कामस्य. 21 श्रुतिविरोधस्य परिहृतत्वात्. 22 तस्मात्. 23 साङ्ख्यवाक्येन ज्ञातम्. 24 क्षीरजलादि. 25 शक्यते. 26 अपवदितुं छान्दसम्. 27 गोस्वामित्ववत्. 28 सर्वात्मनास्वाधीन. 29 'कामःसङ्कल्पःश्रद्धा...सर्वं मन एव' इति माण्डूक. 30 स्वामित्वादन्यस्योपादनत्वस्य. 31 आत्मनः अन्यः.

मोक्षकामस्य[1] किं तेन स्वनाशार्थे[2] च को यतेत् ॥ कर्तृत्वं यस्य तस्यैव भोक्तृत्वमुपलभ्यते । विभागे[3] च तयोर्मानं नैव किञ्चित्क्वचिद्भवेत् ॥ सर्वमानविरोधैकदुर्दीक्षादीक्षितस्त्वयम् । मायावाद्युपमां यायात्तचशब्दान्निराकृतः ॥ ३ ॥ १ ॥

ॐ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॐ ॥ ५ ॥

सांख्यस्तु सेश्वरो ब्रूते क्षेत्रा[4]नुग्रहशक्तिमान् ॥ अस्तीश्वरः स्वयंभातः क्लेश[5]कर्मादि[6]वर्जितः ॥ क्षेत्रश[7]क्तिमती सैव प्रकृतिर्बीजशक्तिमान् ॥ जीवः पर्जन्यवद्दैवशक्तिमानीश्वरः स्मृतः ॥ पृथिवीवत्प्रधानं तज्जीवः[8] सन्निधिमात्रतः ॥ बीजावपनकर्तैवेत्यत्र प्राह स्वयं प्रभुः ॥ अन्यत्र कापि शक्तिर्न स्वातंत्र्येणेश एव हि ॥ शक्तीस्ताः प्रेरयत्यज्ञस्तदधीनाश्च सर्वदा ॥ [9]सत्ता प्रधानपुरुषशक्तीनां च प्रतीतयः ॥ प्रवृत्तयश्च तास्सर्वा नित्यं नित्यात्मना यतः ॥ तथा नित्यतया नित्यं नित्यशक्त्या स्वयेश्वरः ॥ नियामयति नित्यं च 'न ऋते त्वदि'तिश्रु ॥ स्वभावजीवक[10]र्माणि द्रव्यं कालः श्रुतिः क्रियाः[11] ॥ यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥ इति श्रुतेर्न सत्ताद्या अपि नारायणं विना । तत्पतञ्जलि[12]विन्ध्यादिमतं न पुरुषार्थदम् ॥ ५ ॥ २ ॥

॥ ॐ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॐ ॥ ६ ॥

चार्वाकैरुच्यते मानमक्षजं नापरं क्वचित् । देह आत्मा पुमर्थश्च कामार्थाभ्यां विना न हि ॥ यदैवं दर्शनेनास्य कोऽर्थः प्रत्यक्षगोचरः । लब्धस्तेनैव हि नरैः[13] शास्त्रात्किं मोहनं विना ॥ स्वपरार्थविहीनत्वात्स्वमतेनैव निष्फलम् । किमित्युन्मत्तवच्छास्त्रं वृथा[14] प्रलपति

1 प्रधानस्य. 2 प्रकृतिकार्यसंसारनाशार्थम् 3 भिन्नाधिकरणत्वे.
4 प्रकृति. 5 अविद्यादि. 6 विधिनिषेधरूपम्. 7 उपादानत्व.
8 पितृजीवः. 9 स्वरूपम्. 10 धर्माधर्मौ. 11 परिस्पन्दा.
12 अनीश्वरसांख्य. 13 शिष्यैः. 14 विषयप्रयोजनशून्यम्.

स्वयम् ॥ देहादन्योऽनुभवत[1] आत्मा भाति शरीरिणाम् । मम देह इति व्यक्तं ममार्थे इतिवत्सदा ॥ प्रत्यक्षस्यैव मानत्वमिति केनावसीयते । यदि तत्साधकं वेदप्रामाण्ये न कथं भवेत् ॥ न [2]चान्यामानता [3]क्वापि प्रमाणेनावसीयते । [4]स्वमतेनार्थरहित उपेक्ष्यः पक्ष ईदृशः ॥ ६ ॥ ३ ॥

॥ ॐ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॐ ॥ ७ ॥

सन्निधानाच्चेतनस्य वर्तते[5] यद्यचेतनम् । तथाप्य[6]बुद्धिपूर्वत्वादुक्तदोषः समो[7] भवेत् ॥ ७ ॥ ॐ अङ्गित्वानुपपत्तेः ॐ ॥ ८ ॥ अङ्गित्वं[8] पुरुषस्यैव सर्वैरेवानुभूयते । तदङ्गत्वोक्तितश्चैव [9]स्यात्सर्वस्यापलापकः ॥ किमु सर्वेश्वरस्यास्य ह्यपलापाद्यतोऽखिलम्[10] ॥ ८ ॥ ४ ॥

॥ ॐ अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॐ ॥ ९ ॥

अङ्गित्वं यदि तस्यैव स्वातन्त्र्यं चेन्न चाखिलम् । तत्प्रेरणेऽप्यशक्तत्वात्स्वतन्त्रोऽन्यो ह्यपेक्षितः ॥ न च स्वातन्त्र्यमस्यैव प्रत्यक्षादिविरोधतः । हिताक्रियादिदोषाच्च भद्रं नानीश्वरं मतम् ॥ संसारिणोऽन्यं सर्वेशं सर्वशक्तिमनौपमम् । चेतनाचेतनस्यास्य सत्त्वादेस्तदधीनताम् ॥ नाङ्गीकुर्वन्ति ये तेषां सर्वेषां च समा इमे[11] । तस्माच्छ्रुतिप्रमाणेन युक्तिभिश्च परो हरिः ॥ अङ्गीकार्यतमो नित्यः सर्वैरपि सुनिश्चितम् ॥ ९ ॥ ५ ॥

॥ ॐ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॐ ॥ ११ ॥

नित्यज्ञानप्रयत्नेच्छं सङ्ख्याद्यैरपि पञ्चभिः । युक्तमीशं वदन्तोऽन्ये[12] तदिच्छाऽदृष्टचोदिताः ॥ परमाणवश्चतुर्वर्गाः संयुज्यन्ते

1 प्रत्यक्षेण. 2 प्रत्यक्षादन्ययोरनुमानागमयोः अमानता. 3 विषये.
4 स्वसम्मत्या. 5 प्रवर्तते. 6 प्रकृतेः. 7 न परिहृतः. 8 प्रधानत्वं शरीरं प्रति. 9 साङ्ख्यः. 10 भवति (सं. र.) 11 दोषाः. 12 इत्याहुः.

द्विशोऽखिलाः । परमाणुद्वयेनैव द्व्यणुकं नाम जायते ।। द्व्यणुकत्रयेण त्र्यणुकं तैश्चतुर्भि[1]स्तदात्मकम् । ततस्त्वनियमेनैव खण्डावयविनां भवः ।। ततश्चानियमेनैव सर्वावयविसम्भवः । कारणं समवाय्याख्यं परमाण्वादिरत्र[2] हि ।। ईशेच्छादृष्टकालास्तु निमित्तं[3] कारणं मतम् । सामान्यान्त्यविशेषौ च समवायश्च तत्त्रयम् ।। नित्यं, क्रिया[4] अनित्याश्च[5] गुणद्रव्ये द्विरूपके[6] । कार्ये[7] गुणक्रियाणां तु [8]समवाय्यन्यकारणम् ।। [9]कारणस्था गुणाद्यास्तु संयोगो[10] द्रव्यकारणम्[11] । एवं स्थितेऽपि सिद्धान्ते विशेषस्तत्र कल्पितः ।। द्व्यणुके परमाणौ च ह्रस्वत्वं परिमण्डलम् । न कारणं कार्यगुणे वैरूप्यं तत्र कारणम् ।। इत्याहुस्तानथोवाच विद्याधीशः स्वयं प्रभुः । महत्त्वं चैव दीर्घत्वं त्र्यणुकाद्येषु[12 13]कल्पितम् ।। तस्माच्च[14] सदृशं [15]कार्यं तत्कार्येषूपजायते । यथा तथैव ह्रस्वत्वात्पारिमाण्डिल्यतोऽपि हि ।। जायेत सदृशं कार्ये[16] परिमाणं समत्वतः[17] । न चेन्महत्त्वतश्चैव दीर्घत्वादपि नो भवेत् ।। सदृशस्य[18] हि कार्यस्य नैव योगः[19] कथञ्चन । अप्रत्यक्षत्वमेव स्याद्यतः[20] कार्येष्वणुत्वतः[21] ।। इति चेन्न महत्त्वं च परमाणावणावपि[22] । कथं त्र्यणुकपूर्वेषु नाणुत्वमपि कथ्यते ।। प्रत्यक्षत्वतदन्यत्वे पुरुषापेक्षयाऽखिले[23] । अणुत्वं च महत्त्वं च यतो वस्तुव्यपेक्षया ।। [24]तारतम्यस्थिता यस्मात्पदार्थाः सर्व एव च ।

---

[1] चतुरणुकात्मकम्. [2] द्व्यणुकादिकार्योत्पत्तौ. [3] तु. [4] उत्क्षेपणादयः. [5] एव. [6] नित्यानित्ये. [7] जायमानानाम्. [8] असमवायिकारणम्. [9] समवायि. [10] अवयवानाम्. [11] समवायि. [12-13] एव. [14] महत्त्वात् दीर्घत्वात्. [15] परिमाणम्. [16] त्र्यणुकेषुद्व्यणुकेच. [17] कार्यपरिमाणत्वादिसाम्यात्. [18] कार्यस्य अणुत्वादि परिमाणादेः तदुत्पत्तिरूपस्य. [19] घटना. [20] तस्मान्नेति. [21] अणुत्वप्रसङ्गेन. [22] द्व्यणुके. [23] द्रव्ये. [24] परिमाणतारतम्येन.

यथा महत्त्व[1]विश्रान्तिस्तथाऽणुत्वस्य चेष्यते ।। परिमाणत्वतश्चेन्न महत्त्वस्यापि विश्रमः । दृश्यतेऽनन्त[1]इत्येव तथाऽऽनन्त्य[2]मणावपि ।। न महत्त्व[3]स्त्वगुणत एतावानिति हीश्वरः । परिच्छिन्नस्तथाऽणोश्च नैतावद्भागता क्वचित् ।। विश्रान्तो यद्यनन्तांशः कश्चिदस्तीति गम्यते । नावसाययितुं शक्यो विरोधादेव केवलम्[4] ।। केवलं साक्षिमानेन कालो [5]देशोऽपि नान्तवान्[6] । अपर्यवसितिश्चाणो[7]र्दृश्यते साक्षिणा तयोः[8] ।। यदि नो साक्षिगम्यं तन्महत्त्वं केन गम्यते । विश्रान्तितारतम्येन दृश्यते ह्यनुमानतः ।। यथा[9]गमादनन्तं तन्महत्त्व[10]मवगम्यते । अनन्तमेव [11]चाणुत्वं कुतो नैवावसीयते ।। महत्त्वाणुत्वयोर्नैव विश्रान्तिरुपलभ्यते । [12]अन्यदेव ह्यनन्तत्वं महत्त्वाणुत्वयोः समम् ।। [12]बहुत्वाल्पत्वयोर्यद्वत्सङ्ख्यायामुपलभ्यते । आनन्त्यमेकभागानां[13] [14]तावत्त्वं ह्येव गम्यते ।। अणीयांश्च महीयांश्च भगवानागमोदितः । आनन्त्यवाचकः शब्दो [15]द्विधाऽऽनन्त्येपि मानताम् ।। याति नैव, गुणाल्पत्वं कालाल्पत्वं च मानगम् । सर्वकालगतस्याल्पकालेऽपि स्यादवस्थितिः[16] ।। महागुणस्य चाल्पोऽपि गुणः स्यादिति चेद्भवेत्[17] । तावत्त्व[18]मेव नैव स्याद्देशेऽप्येतन्न नो मतम् ।। महतोऽल्पत्वमपि हि व्योमवत्प्राह वेदवित् । यद्यल्पदेशसंस्थानं न सर्वत्रापि नो भवेत् ।। [19]स्थितस्य ह्यल्पदेशेषु सर्वगत्वं भवेद्ध्रुवम्[20] । एकत्राप्यनवस्थस्य कुत एवाखिलस्थता ।। शून्यत्वमेव तस्य स्याद्यस्यैकत्रापि न स्थितिः ।

---

[1] परिमाणोत्कर्षतरतमभावे. [1] अनवधिकः. [2] परिमाणापकर्षतारतम्येपि. [3] संज्ञा चैषा आत्वं न. [4] साक्षात्. [5] आकाशः. [6] अनन्तः दृश्यते अनवधिक परिमाणोत्कर्षवान्. [7] परिमाणापकर्षतारतम्यस्य. [8] काले गगने च. [9] स एषोनन्त इति. [10] कालादिपरिमाणोत्कर्षः. [11] परिमाणापकर्षः. [12] परिच्छेदाभावरूपम्. [12] विशेषणतया. [13] एकत्वसङ्ख्यायाः. [14] आनन्त्यम्. [15] उत्कर्षापकर्षाभ्याम्. [16] यथा. [17] तद्भवेदेव. [18] अल्पत्वम्. [19] स्थितस्यैव. [20] स्थितस्यैव.

अतो नाणुत्वविश्रान्तिर्न महत्त्वस्य च क्वचित्[1] ॥ उभयाऽनन्त्ययुक्तस्माद्यदि मुख्यं महद्भवेत् । तच्च ब्रह्म परं [2]साक्षात्सर्वाऽनन्त्ययुतं सदा ॥ यदि साक्षी स्वयंभातो न मानं केन गम्यते । अक्षजादेश्च मानत्वेमनवस्थाऽन्यथा भवेत् ॥ [3]अतः सर्वपदार्थानां भागाः सन्त्येव सर्वदा[4] । सर्वदिक्ष्वपि सम्बन्धादविभागः[5] पराणुता[6] ॥ तत्संयोगादनियतात्पदार्थानां जनिर्भवेत् । द्वयोरेव तु संयोग इति केनावसीयते ॥ कारणस्य गुणास्तेन[7] भवेयुः कार्यगा अपि । तारतम्येन [8]सर्वेऽपि महान्तश्चाणवो[9] यतः ॥ न च तत्प्रोक्तसृष्टौ तु मानं केवलकल्पना । कथं साक्षिमितस्यास्य[10] शक्नुयाद्वारणे क्वचित् ॥ यदि साक्षिमितं नैत[11]न्नानुमा तत्र वर्तते । [12]पक्षीकर्तुमशक्यत्वात्कुत एवानुमा भवेत् ॥ यत्र नास्ति पदन्यासः कस्तं विषय[13]माप्नुयात् । देशान्तरादिशब्दाश्च[14] शशशृङ्गादि[15]शब्दवत् ॥ सदृशं च सजातीयं नास्मत्पक्षे किमेव हि । येनैव च प्रकारेणात्यसिद्धमनुमीयते ॥ तेनैव शशशृङ्गादेः शक्यमस्तित्वकल्पनम् । प्रत्यक्षमागमो वाऽपि भवेद्यत्रनियामकः ॥ सैव व्याप्तिर्भवेन्मानं नान्या सन्दिग्धमूलतः । सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयते ॥ यदैवा[16]व्यतिरेकेऽस्य[17] ह्यक्षजं वाऽऽगमो भवेत् । तन्निर्धारित[18]युक्तिर्वा व्याप्तिः सैवा[19]परा न हि ॥ अन्यथा सप्तमरसभावोऽप्यनुमया पतेत् । अनिष्टानि च सर्वाणि ह्यनुमा कामचारिणी ॥ ११ ॥ ॐ समवायाभ्युपगमाच्च

1 कालादौत्रये. 2 अपराधीनतया. 3 साक्षितः. 4 इति सिद्धम्. 5 यस्य भिन्नावयवेषु सत्स्वपि तेषां विभागानर्हत्वम्. 6 परमाणुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्. 7 द्वयोरेवेतिनियमाभावेन. 8 पदार्थाः 9 अणवश्च. 10 अनियमारम्भस्य. 11 परमाण्वादिकम्. 12 सिद्धत्वे असिद्धत्वे च परमाण्वादेः. 13 देशम्. 14 साधकानुमानप्रयोगाः 15 साधकानुमानप्रयोगवत्. 16-17 साधनस्यसाध्यव्यतिरेकेणासत्वे. 18 व्याप्तिक. 19 व्याप्तिः.

साम्यादनवस्थितेः ॐ ॥ १३ ॥ [1]कार्यकारणयोश्चैव गुणादेः[2] पञ्चकस्य च । भिन्नस्यैव तु सम्बन्धः समवायोऽन्य ईर्यते ॥ भिन्नत्वसाम्यतस्तस्य ताभ्यां योगो भवेद्ध्रुवम् । स स्वनिर्वाहकश्चेत्स्याद्द्रव्यमेव तथा न किम् ॥ विशेषस्तद्गतत्वादिर्यद्यभिन्नेऽवसीयते । गुणक्रियादिरूपस्य निषेधः केन हेतुना ॥ द्रव्यमेव ततोऽनन्तविशेषात्मतया सदा । नानाव्यवहृतेर्हेतु[3]रनन्तत्वं विशेषतः ॥ विशेषश्च विशेषी स स्वेनैव[4] समवायवत् ॥ कल्पनागुरुतादोषात्पदा[5]र्थान्तरता न हि । कल्पयित्वा [6]षड्पदार्थान् साभावानपि केवलम् ॥ एकस्मि[7]न्सविशेषश्चेत्किं पूर्वं[8] तस्य[9] विस्मृतिः । येन प्रत्यक्षसिद्धेन व्यवहारोऽखिलो भवेत् ॥ भावाभावविभागेन[10] यं विना न कथञ्चन । एतादृशे विशेषेऽस्मिन्को द्वेषो वादिनां भवेत् ॥ अभेदेन प्रतीतिश्च [11]कार्यकारणपूर्वके । [12]अभावान्ते पदार्थेऽ[13]स्ति सविशेषाऽवसीयते ॥ सामान्यादिपदार्थेषु [14]तन्निष्ठत्वादयोऽखिलाः । कथं धर्मा निवार्यन्ते [15]वस्त्वैक्येऽपि हि वादिभिः ॥ कार्यस्य[16] तत्त[17]न्निष्ठत्वं [18]गुणादेर्व्यापिता[19]दिकः । कथं विशेषो नैवास्ति स च धर्मोऽपरो[20] यदि ॥ षड्पदार्थातिरेकः स्यात्पदार्था[21]नियमेऽपि हि । धर्मस्य धर्मसन्तानादनवस्था[22]स्वनिर्भवेत् ॥ सामान्य[23]स्यापि [24]सामान्यं [25]गुणस्यापि

1 अवयवावयविनोः. 2 गुणावयवक्रियासामान्यविशेषाणाम्. 3 ईश्वरस्य अनन्तत्वमन्यत्रानेकत्वम्. 4 स्वेनैव विशेषी न पुनर्विशेषान्तरेण. 5 गुणगुण्यादीनाम्. 6 केवलम्. 7 समवाये. 8 द्रव्ये. 9 विशेषस्य. 10 द्विविधः अखिलो व्यवहारः. 11 अवयव्यवयवादौ. 12 अन्योन्याभावपर्यन्ते, धर्म्यभिन्ने. 13 यतस्तस्मात् 14 व्यक्ति. 15 धर्म्यैक्ये. 16 अवयविनः. 17 अवयव. 18 रूपादेः 19 आश्रयव्यापित्वादि. 20 स्वाश्रयाद्भिन्नः. 21 षट्त्वनियमाभावे. 22 आकरोऽयंपक्षः. 23 गोत्वादेः. 24 सत्ता. 25 रूपादेः.

[1]गुणो ह्यतः । नाङ्गीकृतः स च यदि[2] नानवस्था क्वचिद्भवेत् ॥ अस्मत्पक्षे गुणाद्याश्च तद्वन्तो हि विशेषतः । अनन्यत्वान्नानवस्था भेदो नाशे[3] भवेत्तथा[4] ॥ विशेषमेव संश्रित्य विशेषो बलवान्यतः । दृष्टि-[5] प्रमाणतश्चैव विरोधो [6]दर्शने कथम् ॥ विरोधो ह्यविरोधश्च यतो दर्शनमानकौ । ततो दृष्टे विरोधस्तु सद्भिरापाद्यते कथम् ॥ अभिन्नो भगवान्स्वेन तदन्येन विभेदवान् । नित्या धर्मास्तदीयास्तु सर्वेऽस्मान्नैव भेदिनः ॥ [7]सामस्त्योच्छेदिनोऽन्यत्र[8] धर्मा उभय[9]रूपिणः । [10]भावे त एव चोच्छेदा[11]त्तदन्ये च समस्तशः ॥ अंशांशिनोरभेदेन[12]त्वं[13]शसंयोग एव हि[14] । अंशिनो[15] नानवस्थाऽतो यद्यप्यंशेष्व-[16]विश्रमः[17] ॥ [18]एकस्मिन् जात एवान्यः[19] संयोगो जायते यदि । अनवस्था तदैव स्यात्संयोगैक्ये भवेत्क्व सा ॥ अंशे संयोग[20]दृष्टेश्च दृष्टे का साऽनवस्थितिः । यद्यंशगो न संयोगः[21] कार्येषु प्रथिमा[22] कथम् ॥ परमाणो[23]रणोर्नास्ति महत्त्वेत्यद्भुतं वचः । अणूनां[24] प्रथिमापेक्षां विनैव त्र्यणुकेऽपि सः[25] ॥ परमाणोर्महत्त्वं च विनेत्य-तद्वचः कथम् । अंशिनोंऽशैरभेदोऽयमंशेन तु भिदाभिदा ॥ सर्व-प्रत्यक्षविषयः कथमेव ह्यपोद्यते । संयोगश्च विभागश्च भेद[27]श्चैव पृथक्[28]पृथक् ॥ अन्योऽन्य[29]प्रतियोगेन ह्युभयोरपि दृश्यते । भिन्ना

1 सङ्ख्यादि. 2 स्वीक्रियते. 3 धर्मिषु सत्सुएव धर्मनाशे. 4 अभेदश्च 5 प्रत्यक्ष. 6 सहदर्शने. 7 सत्येव धर्मिणि सामस्त्येन नाशवन्तः. 8 जडे. 9 भिन्नाभिन्नाः. 10 धर्मिसत्त्वदशायामेव. 11 सत्येव-धर्मिण्यसत्त्वात्. 12 एव. 13 अंशतः. 14 यस्मात्. 15 संयोगः. 16 अंशपरम्परयाः. 17 तथापि नानवस्था. 18 अवयवसंयोगे. 19 अवयवानाम्. 20 संयोगस्यांशवृत्तित्वदृष्टेश्च नानवस्था. 21 कारणानाम्. 22 उत्कर्षः. 23 सकाशात्. 24 द्व्यणुकानाम्. 25 परिमाणोत्कर्षः. 26 द्व्यणुकेऽपि सः. 27 भेदः=पृथक्त्वम्. 28 एकैकद्रव्याश्रिताः. 29 प्रतियोगित्वेन.

इति तु भेदानां समुदायो[1] हि दृश्यते ॥ यथैव च [2]पदार्थानामनयो-र्भेद इत्यपि[3] । इतोऽमुष्यामुतोऽमुष्य भेदो दृष्टो द्विधर्मिकः ॥ तत्रैकवचनं यत्तद्विप्राणां भोजनं यथा । नरत्वादिकमप्येवं तत्तद्धर्म-तयेयते ॥ न [4]सर्वधर्म एकोऽस्ति समुदायस्तु[5] भिन्नगः[6] । [7]एतादृशं च सादृश्यं पदार्थेषु पृथक्पृथक् ॥ [8]एकस्मिन्स[9] विनष्टेऽपि यतोऽन्यत्रैव दृश्यते । कुतो भस्मत्वमाप्तस्य नरत्वं पुनरिष्यते ॥ एकत्वे नास्ति मानं च श्रुतिरप्याह सादरम् । ‘भिन्नाश्च भिन्नधर्माश्च पदार्था निखिला अपि ॥ स्वैः स्वैर्धर्मै[10]रभिन्नाश्च स्वरूपैरपि सर्वशः । अनिवृत्त[11]विनाशास्तु धर्मा उभयरूपकाः[12] ॥ न केनचिदभिन्नोऽतो भगवान् स्वगुणैर्विना’ । इति व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यते ॥ सर्वेषु युगपच्छब्दः[13] सदृशेषु प्रवर्तते । तथापि प्राप्तित[14]स्त्वेकवचनाच्च विशेषतः ॥ [15]अभीष्टावगतिश्च स्याच्छक्तिः[16] सादृश्यगा[17] यतः । [18]तादृशोऽयं [19]च [20]तच्छब्द इति ज्ञापयति स्फुटम् ॥ जातित[21]-…त्कथं तासु[22] तत्र[23] चेदनवस्थितिः । तथैव व्यक्तिविज्ञानं[24] व्यक्तित्वा[25]भावदूषितम् ॥ यदि तच्चास्ति तस्यापि विशेषेष्व[26]नवस्थितिः । कथं स्वरूपत्वमपि ज्ञायतेऽनुगतं यदि ॥ एक[27]व्युत्पत्तिपर्यन्त-मनवस्थादिदूषितम्[28] । कल्पनागौरवात्तेन युक्ता ना[29]नुगकल्पना ॥

1 अनेकत्वम्. 2 इमे पटा इत्यादौ. 3 इत्यस्यामपि प्रतीतौ. 4 अनेक-वृत्ति. 5 अनेकत्वम्. 6 अनेकाश्रितः. 7 अनेकावृत्ति. 8 नरे विनष्टे. 9 सः नरत्वधर्मः. 10 यावद्द्रव्यभाविधर्मैः. 11 अनिवृत्तेऽप्याश्रये विनाशो येषां ते. 12 भिन्नाभिन्नाः. 13 अयमिति शब्दः. 14 योग्यत्वात्. 15 इष्टगोज्ञानम्. 16 वाचकत्वशक्तिः. 17 सादृश्य-सम्बन्धिनी (व्यापिका). 18 उपदिष्टगोसदृशः अतः. 19 यस्मात् अयम्. 20 तच्छब्दवाच्यः सः शब्दोवाचको यस्य सः. 21 व्युत्पत्तिः. 22 जातिषु. 23 जातिषु जातित्वम्. 24 व्युत्पत्तिः. 25 जात्यभावेन. 26 व्युक्तिषु प्रवेशः स्यात् तथाच. 27 जातिरहिते. 28 दूषणं लगति. 29 अनुगतजाति.

औपाधिकविशिष्टाद्यमपि तद्वस्तु[1] किं ततः। अन्यत्तदेव चेदग्निमत्त्वं किं तत्र भण्यते॥ अग्निसंयोगमात्रं[2] चेद्धूवे[3]त्तत्सिद्धसाधनम्। भूधरस्याग्निसंयोगो[4] यदि षष्ठचर्थ[5] एव कः॥ समवायो यदि ह्यस्य चैकत्वात्सिद्धसाधनम्। यद्यस्यौपाधिको भेदः कुत एकत्वमिष्यते॥ नानिर्वाच्यं हि तेनेष्टमत औपाधिकान्ययोः। सत्यत्वात्को विशेषः स्यान्मायावाद्यन्यथा भवेत्॥ उपाधिजन्यं तद्धर्म्यमिति चौपाधिकं भवेत्। उभयत्राप्यनन्ताः स्युः समवाया इतस्ततः[6]॥ भिन्नत्वं चैव[7] तेष्वस्ति को विशेष उपाधिगे। अविद्यमान एवान्यः समवायोऽधिगम्यते[8]॥ उपाधिना तद्धर्मकमनुमानं न मा भवेत्। एवमेवासतः सत्तासम[9]वायो [10]जनिर्मता॥ तत्रापि ह्युक्तदोषाणां नैव किञ्चिन्निवारकम्। अस्मत्पक्षे विशेषस्य सर्वत्राङ्गीकृतत्वतः॥ नास्ति दोषः क्वचिद्भावो ह्यभावश्च[11] स एव हि[12]। अभावस्य च धर्माः स्युर्भावास्तेषां च तेऽखिलाः[13]॥ प्रत्यक्षमानतः सर्वमेतन्नो वारणक्षमम्। [14]सर्वे भावा अभावाश्च[15] पदार्थास्तेन सर्वदा॥ तथापि प्रथमं बुद्धेर्यो निषेधस्य गोचरः। सोऽभावो विधिबुद्धेस्तु गोचरः प्रथमं परः[16]॥ तस्मात्प्रध्व[17]स्तभेदादि[18] सदित्येवावगम्यते। अस्त्यभावोऽस्ति च ध्वंसो देहाभावश्च भस्मता॥ इत्यादि युज्यते सर्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणतः। अन्योऽन्याभावभेदौ च पृथक्त्वं च पृथक् पृथक्[19]॥ यत्कल्पयन्ति तच्चैव कल्पनागौरवाद्धतम्[20]। पर्याय[21]त्वेन ते शब्दा ज्ञायन्ते सर्व एव हि॥ भेदस्य तु स्वरूपत्वे ये[22] वदन्ति च शून्यताम्। अद्भुतास्ते

[1] तदभिन्नम्. [2] अग्निमच्छब्दार्थः. [3] धूमवत्वानुमानम्. [4] विशिष्टो अनुमानसाध्यः. [5] पर्वतस्येति. [6] उपाधीनां अनन्तत्वात्. [7] यस्मात्. [8] भ्रान्त्या. [9] सम्बन्धः. [10] दुष्टा. [11] भवति. [12] भावोभवति. [13] बहवः. [14] पदार्थाः. [15] भवन्ति. [16] अन्यः=भावः. [17] प्रध्वंस. [18] पृथक्त्वप्रमेयत्वादि. [19] विभिन्नानि. [20] निरस्तम्. [21] क्रम-प्रयोजनत्वेन. [22] मायावादिनः.

यतोऽन्यस्य[1] प्रतियोगित्वमिष्यते॥ प्रतियोगिनो हि भेदोऽयं न तु स्वस्मा[2]त्कथश्चन। विभागेनाल्पतैव स्यात्कुत एव तु शून्यता॥ न शून्यानां हि संयोगाद्भावो[3] वस्तुन इष्यते। विदारणार्थो धातुश्च विभागगुणवाचकः॥ अविदारणेऽपि ह्यास्यस्य[4] भिन्नावोष्ठौ च तस्य[5] च। अत उन्मत्तवाक्यत्वान्मायावादो ह्युपेक्षितः॥ न चामन्दसदानन्दस्यन्द्यनन्त[6]गुणार्णवः। ईश्वरोऽष्टगुणत्वेन प्रमेयोऽप्रमितत्वतः॥ 'मय्यनन्तगुणेऽनन्ते [7]गुणतोऽनन्तविग्रहे'[8]। 'अनन्तगुणमाहात्म्यशक्तिज्ञानमहार्णवः॥ नारायणः परोऽशेषचेतनेभ्यः परं पदम्'। इत्यादिवेदतद्वाक्यैरनन्तैश्चावसीयते॥ अनन्तगुणता विष्णोः कथमेवापोद्यते। यद्यनन्तविशेषाश्च तज्ज्ञानादेर्निवारिताः॥ कथं तत्तद्विषयता सार्वज्ञार्थं विधीयते। औपाधिकविशेषस्तु पूर्वमेव निराकृतः॥ स्वप्रकाशत्वमपि तु यैर्ज्ञानस्य[9] निवारितम्। कथं सर्वज्ञता तस्य स्वज्ञानाधिगमं विना॥ ज्ञानं विश्वाधिगन्त्वेकं तज्ज्ञानविषयं परम्। इति ज्ञानद्वयेनैव सर्ववित्परमेश्वरः॥ इति चेदेष एवार्थ[10]स्तज्ज्ञानावसितो यदि। स्वप्रकाशत्वमेव स्याज्ज्ञानं ह्येतद्विशेषणम्॥ [11]ज्ञानान्तरेण चेदत्र भवेदेवानवस्थितिः। स्वप्रकाशत्वमेतस्माद्दुर्निवारं समापतेत्॥ सुखवान्दुःखवांश्च स्यादिति व्याप्तिश्च नो भवेत्। निर्दुःखत्वं महानन्दः श्रुत्यैवेशस्य भण्यते॥ योऽशनायापिपासे च शोकादींश्चातिवर्तते। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्वि[12]पाप्मेत्यादिका च सा॥ ईश्वरस्य तथेष्टत्वं[13] दुःखित्वोपाधि[14]रित्यपि। उक्ते किमुत्तरं ब्रूयात् श्रुत्यनादरतत्परः॥

[1] धर्मिभिन्नस्य. [2] धर्मिस्वरूपात्. [3] जन्म. [4] ओष्ठयोः. [5] मायावादिनः. [6] स्यन्दीचासौ अनन्तगुणश्चासौ अर्णवश्च क्षीरार्णव इव. [7] गुणतोऽनन्ते प्रत्येकशो गुणानां तु निःसीमत्वमुदीर्यते॥ तदानन्त्यं तु गुणतः ते चानन्ता हि सङ्ख्यया' इति तन्त्रभागवते. [8] भाग. ६-५. [9] ईश्वरज्ञानस्य. [10] ईश्वर. [11] तृतीयज्ञानेन. [12] य आत्मा अपहत पाप्मा. [13] दुःखीभवतु इति. [14] दुःखित्वंप्रतिप्रयोजकम्.

न चात्मदुःखितेच्छा स्यादत एतन्निवार्यते । सह[1]दर्शनमात्रेण [2]श्रुतीनामपलापकः ॥ यज्ञादेरपि पापस्य हेतुत्वं हिंसयायुतेः । नानुमाति कथं तत्र यद्युपाधिर्निषिद्धता ॥ अदुःखित्वेन चानुक्तिः कथं नोपाधितां व्रजेत् । 'अदुःखमितरत्सर्वं जीवा एव तु दुःखिनः ॥ तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तते' । इति श्रुतिर्हि परमा श्रुत्युक्तिर्यदि कारणम् ॥ किं कार्यमनुमानेन गलस्तनसमेन हि । अनुमानेन यद्यर्थः श्रुतिदृष्टोऽप्यपोद्यते ॥ पूर्वोक्तेन प्रकारेण नेश्वरो धर्म एव च । स्यात्तत्फलं च तेनात्र श्रुतिरेव प्रमा भवेत् ॥ ईशस्यानुमया सिद्धेः श्रुतिर्धर्मि[3]प्रमा भवेत् । तया सर्वगुणैः पूर्वं ईश उक्तो यतस्ततः ॥ अनानन्दानुमानस्य धर्मिग्राहिविरोधतः । न प्रमाणं भवेत्तस्मान्नानुमाऽत्रोपयोगिनी ॥ नित्येच्छत्वात्परेशस्य परमाणुसदात्वतः । अदृष्टकालयोश्चैव भावात्कार्यं सदा भवेत् ॥ न हि कालविभेदोऽस्ति तत्पक्षेऽस्मन्मते हरेः । विशेषकाल एवैतत्सृष्ट्या[4]दीच्छा[5] सदातना ॥ विशेषाश्चैव[6] कालस्य हरेरिच्छावशाः सदा । सर्वे निमेषा[7] इति हि श्रुतिरेवाह सादरम् ॥ [8]उदीरयति कालाख्यां [9]शक्तिमित्यस्य वागपि । कालस्य कालगत्वेन न विरोधोऽपि कश्चन ॥ [10]असङ्ख्यातविशेषत्वादिच्छाया[11] अपि सर्वदा[12] । 'ईशो देशश्च[13] कालश्च स्वगता एव सर्वदा ॥ ईशाधीनौ च तौ नित्यं तदाधारौ च तद्गतौ' । इति श्रुतिरपि प्राह काले स्वोद्दिष्ट एव तु ॥ तत्कालसृष्टिमेवातो वाञ्छतीशः सदैव हि । स्यात्कालः स तदैवेति कालस्य स्वगतत्वतः ॥ स्वभावादेव हीच्छैषा[14] देवस्यैष इति श्रुतेः । स्वभावोऽपि परेशेच्छावश

[1] सुखदुःखयोः. [2] सुखवत्वबोधकश्रुतीनाम्. [3] ग्राहक. [4] भवति. [5] यतः. [6] क्षणलवादयः. [7] कालभेदः. [8] 'कालात्मिकांशक्तिमुदीरयानः'=जनयन्. भागवते. [9] सहकारिशक्तिम्. [10] सिसृक्षात्वादि. [11] ईश्वरेच्छायाः. [12] विद्यमानायाअपि. [13] अव्याकृताकाशः. [14] विचित्रा.

इत्युदितः पुरा ॥ नित्या अनित्याश्च ततस्तदधीना इति श्रुतिः ॥१३॥

॥ ॐ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो[1] दर्शनात् ॐ ॥१५॥

॥ ॐ उभयथा च दोषात् ॐ ॥ १६ ॥ [2]रूपस्पर्शादिहेतुभ्यः [3]परमाणोरनित्यता । अनुमेया ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॐ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॐ ॥ १७ ॥ [4]श्रुतीनां च विरुद्धत्वान्न तन्मतम् ॥ उपादेयमतश्चायमविरुद्धः समन्वयः ॥ ६ ॥

॥ ॐ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॐ ॥ ॥ १८ ॥ वैभाषिकाश्च सौत्रान्ताः[5] [6]स्वरसक्षणिकं जगत् । अणूनां समुदायं च[7] काल[8]कर्मनिमित्ततः ॥ उत्पत्ति[9]काले युक्ताना[10]मात्मानं च क्षणस्थितम् । नित्यं सन्तानमेतेषां[11] पञ्चस्कन्धात्मना स्थितम्[12] ॥ संस्काररूपविज्ञानसंज्ञादुःखात्मना स्थितिः[13] । दुःखाभावं सुखं चाहु[14]ररूपज्ञानसन्ततिम् ॥ मोक्षं स[15] समुदायो हि नैकस्मादेव[16] युज्यते । नो[17]भयोश्चोभयत्वं[18] यत्समुदायव्यपेक्षया[19] ॥ अतोऽन्योऽन्याश्रयत्वेन समुदायो न युज्यते ॥१८॥ ॐ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॐ ॥ १९ ॥ अन्योऽन्या[20]पेक्षया पुंसः समुदायत्ववेदनम्[21] । स्यात्त[22]त्सदातनत्वेऽपि तव[23] सामीप्यहेतुकम् ॥ इति चेत्कार्यसम्भूति[24]मात्रव्यापृतिकारणम् ।

[1] नित्यताराहित्यम्. [2] रूपादिमत्वात्. [3] परमाणूनाम्. [4] श्रुतिभिः. [5] आहुः. [6] स्वभावेनैव क्षणिकम्. [7] जगदाहुः. [8] कर्माख्य. [9] सृष्टिकाले. [10] संन्निकृष्टतयोत्पन्नानामणूनाम्. [11] अणूनाम्. [12] जगद्रूक्षम्. [13] स्कन्धानाम्. [14] निर्विषय. [15] गोघटादिबुद्धिविषयः. [16] परमाणोः. [17] सकाशात्. [18] समुदितानेकत्वम्. [19] भवति. [20] परमाणुज्ञानापेक्षया. [21] कदाचित् अतः सृष्टिव्यवस्था. [22] समुदायस्य. [23] परमाणु. [24] उत्पत्तिम्.

न तु [1]कार्यविशेषेषु व्यापृतं कारणं भवेत् ॥ अतोऽर्थेन्द्रियसंयोगि-[2]
रूपकारणताऽऽत्मनः[3] । संयोगिरूपराहित्यान्नैव [4]तज्ज्ञानताऽपि हि ॥
विशेष[5]कार्यजनकं यदि कारणमिष्यते । कुतः समानरूपत्वं कार्याणा-
मपि सर्वशः ॥ अतोऽनियत्या यत्कि[6]ञ्चिद्यस्य कस्यापि कारणम्[7] ।
अदृष्टमपि तस्यैव विशेषापादकं कुतः ॥ यस्य कस्यापि यत्किञ्चि-
द्विशेषमुपपादयेत् । कार्यं च कारणं चैव यत्किञ्चिद्यस्य कस्यचित्[8] ॥
भवेन्नियामकाभावादिदमस्यैव कारणम् । इति नित्यविनाशित्वे केन
मानेन गम्यते ॥ इदं न जायतेऽमुष्मादित्यत्रापि न कारणम् ॥१९॥

॥ ॐ अनुस्मृतेश्च ॐ ॥ २५ ॥ विनाशोत्पत्तयश्चैव न
दृश्यन्ते सदातनाः । दृश्यते प्रत्यभिज्ञातः स्थिरत्वं सर्ववस्तुषु ॥ २५ ॥

॥ ॐ आकाशे चाविशेषात् ॐ ॥ २४ ॥ फलादीनां[9]
विशेषेण[10] सर्वत्राप्यनुमीयते । सत्त्वेन क्षणिकत्वं चेदाकाशस्या-
विशेषतः[11] ॥ अविशेषोऽखिल[12]स्यापि सत्त्वात्किं नानुमीयते ।
यद्याकाशस्य सत्त्वं न कुत एव नरादिषु[13] ॥ सधर्मिप्रतियोगित्व-[14]
मभावस्य नियामकम् । तौ[15] विना नह्यभावश्च क्वचिद्दृष्टः कदाचन ॥
अधर्मिप्रतियोगित्वमाकाशस्यावगम्यते । स्वीकारत्यागतोऽदृष्टदृष्टयोः
सर्ववस्तुषु ॥ गुणानुन्मत्त[16] एवासौ विदधात्यधिकं[17] पुनः ॥ २४ ॥

॥ ॐ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॐ ॥ २० ॥
उत्तरोत्पत्तिमात्रेण विनाशात्पूर्ववस्तुनः । न संस्कारार्पकत्वं च

---

[1] विसदृशकार्यजनने. [2] ग्राह्यग्राहकरूपयोः अर्थेन्द्रिययोः कार्ययोः. 3 नैव. [4] आत्मनः. [5] विसदृश. [6] अदृष्टम्. [7] स्यात्. [8] एव. 9 देहदीपादीनाम्. [10] परिमाणभेदेन दृष्टान्तेन. [11] पूर्वोत्तरक्षणयोः भेदरहितत्वात्. [12] फलादेः. [13] देहादिषु. [14] अपेक्षावत्वम्. [15] तज्ज्ञानम्. [16] उन्मत्ते. [17] स्वतः.

युज्यते [1]कस्यचित्क्वचित्[2] ॥ अतो ज्ञातं[3] मयेत्यादि न ज्ञेय[4]मनुमा[5]
कुतः । एकत्वमनुभूतिस्थं[6] त्यक्त्वा निर्मानिका भिदा ॥ कुत
आत्मादिकेषु स्याद्धल्येवानुभवो यतः । कार्यकारणयोश्चैककालीनत्वं
विना कथम् ॥ पूर्वसंस्कारयोगी स्यादुत्तरो नियमेन च । संबद्धा
एव संस्कारमन्यत्रादधतेऽखिलाः ॥ असंबद्धः कथं पूर्व उत्तरे
वासनाकरः । एककालतया योगं विना संस्कारतः कथम्[7] ॥ क्षण-
मात्रमवस्थानं स्वीकृतं सर्ववस्तुषु । पूर्वमध्यापरकलाविकलः क्षण
दृश्यते ॥ २० ॥

॥ ॐ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्य-
मन्यथा ॐ ॥ २१ ॥ पूर्वभावभवं[8] कार्यमुत तन्नाशसंभवम् ।
यौगपद्यं सति भवेदुत्पाद्यानामशेषतः ॥ विनाशे चेन्न तत्कार्यं
[9]कार्योत्पत्तौ च का प्रमा । [10]अभेदेऽपि विशेषेण[11] देहदीपफलादिषु ॥
विशेष[12]दर्शनं युक्तमस्माक[13]मनुभूतितः । विशेषदर्शनं मानं यदि न
स्थैर्यदृक्कुतः[14] ॥ दिक्सुखे च [15]खदृष्टान्ताद्भावौ[16] [17]सच्चेत्क्वचिद्भवेत्[18] ।
विधं प्रत्यक्षगं त्यक्त्वा तयोर्योऽनुमितं वदेत् ॥ मायावादिवदेवासा-
वुपेक्ष्यो भूतिमिच्छता । सर्वप्रमाणसिद्धं [19]यद्बुद्धेर्भेदेन सर्वदा ॥
कथं नु तस्य बुद्धित्वं विश्वमन्यच्च[20] किंप्रमम्[21] । सर्वलोको बिभेत्यज्ञो
यस्मादनुभवात्सदा ॥ तस्यापलापिनः किं न निष्प्रमाणकवादिनः ।
[22]सोऽहं तदिदमेवाहं सुखी सद्गगनं दिशः ॥ सत्या इत्याद्यनुभवाः

---

[1] कारणस्य. [2] कार्ये. [3] व्याप्तत्वेनज्ञातं यत् तदत्र विद्यते इति. [4] ज्ञातुं शक्यम्. [5] ततश्च. [6] प्रत्यभिज्ञासिद्धम्. [7] अनुमानादि-व्यवहारः. [8] कारणस्य सत्वेजन्यम्. [9] प्रतिक्षणम्. [10] पूर्वोत्तर-क्षणयोः. [11] आरंभवादात् वैलक्षण्येन. [12] परिमाणभेदस्य. [13] परि-णामवादिनां मते. [14] मानम्. [15] आकाश. [16] भावरूपे. [17] सद्भावः. [18] चेत् तद्दृष्टान्तेन. [19] ज्ञानात् भिन्नत्वेन. [20] ज्ञानात्. [21] किं-प्रमाणकम्. [22] स एव.

सदा तत्प्रतिपक्षगाः । अतो निर्मानमखिलप्रमाणप्रतिपक्षगम् ॥ दुर्मतं कोऽनुगृण्हीयाद्विनाऽसुरतर्तिं क्वचित् ॥ २१ ॥ ७ ॥

॥ ॐ [1]नासतोऽ[2]दृष्टत्वात्[3] ॐ ॥ २६ ॥ [4]अपरः शून्य[5]मखिलं मनोवाचामगोचरम् । निर्विशेषं स्वयंभातं निर्लेप[6]-मजरामरम् ॥ अशेषदोषरहितमनन्तं देशकालतः । वस्तुतश्च[7] [8]तदस्मीति नित्योपासाऽपरोक्षितम् ॥ रागादिदोषरहितं [9]तद्भावं योगिनं नयेत् । तस्यैवानादिसंवृत्या[10] नानाभेदात्मकं जगत् ॥ सदिवाभाति सत्यत्वं सांवृतं तस्य चेष्यते । पारमार्थिकसत्यत्वं शून्यादन्यस्य न क्वचित् ॥ सांवृतेनैव सत्त्वेन व्यवहारोऽखिलो भवेत्[11] । शून्यात्संवृतियोगेन विश्वमेतत्प्रवर्तते ॥ सृष्टिकाले पुनश्चान्ते [12]स्तिमितं शून्यतां व्रजेत् । इति ब्रूते तमुद्दिश्य जगाद जगतां गुरुः ॥ २६ ॥ **ॐ नासतोऽ-दृष्टत्वात् ॐ ॥** [13]नासतो जगतो भावो[14] न हि दृष्टाऽसतो जनि[…] सतः[15] क्वचित्प्रमाणं च दृष्टिरेवाखिलाद्वरम् ॥ **ॐ उदा[16]सीना-नामपि चैवं सिद्धिः ॐ ॥ २७ ॥** यद्येवं सप्तमरसान्मधुरा-दिव पीनता । भवेज्जनस्य मार्जारश्रृङ्गं गोरिव घातकम् ॥ कार्यार्थी कारणं सच्च नोपादद्यात्कथञ्चन । न प्रवर्तेत चेष्टाय शून्यादेवा[…] सम्भवात् ॥ देशकालादिनियमो न हि शून्यात्सतो[17] भवेत् । पुरुषे-च्छानुसारेण यदि किञ्चित्प्रजायते ॥ किं नानुमीयते तद्वद्वस्तुत्वा[…]

[1] पुरुषः. [2] आदिकालीन कार्यस्य कर्ता अनुमातव्यः. [3] तथा दृष्ट-त्वात्. [4] अपरः माध्यमिकः इति ब्रूते. [5] अखिलं जगत् शून्यमेव. [6] धर्माधर्म सम्बन्धशून्यम्. [7] अनन्तम्. [8] तच्छून्यमहम्. [9] शून्यत्व-रूपं मोक्षम्. [10] संव्रियते अनया इति अविद्यया. [11] स्वप्नवत्[…] [12] निष्क्रियम्. [13] शून्यात्. [14] जन्म. [15] भवतः कार्यस्य. [16] हेयो-पादेयोपेक्षणीय बुध्यविषयाणाम्, सप्तमरसादीनामपि सकाशा[…] पीनत्वादिः स्यात्. [17] जायमानस्य.

पुरुषोद्भवः[1] । सर्वस्यापि ॥ २७ ॥ **ॐ नाभाव उपलब्धेः ॐ ॥ २८ ॥** न [2]चाभावो विश्वं सदिति गम्यते ॥ यतोऽनुभवरोधे तु वचनं वादिनः कुतः । स्वप्न[3]भ्रान्तिवदेवेदं संवृत्यैवोपलभ्यते ॥ यदि सत्त्वेन ॥ २९ ॥ **ॐ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॐ ॥ ॥ २९ ॥** किं चात्र भ्रमो नैव निवर्तते ॥ अनादेरस्य विश्वस्य [4]निवृत्तिर्यदि चेष्यते । निवृत्तिश्च निवर्तेत तस्या भ्रान्तित्वसम्भवात् ॥ दृष्टस्य[5] भ्रान्तिता[6] चेत्स्याददृष्टे[7] न भ्रमः कुतः । गवामश्रृङ्गिभावेन[8] न हि स्याच्छशश्रृङ्गिता ॥ अस्माकं[9] तु प्रमाणेन [10]प्रसादादीश्वरस्य च । उक्तभंग्याऽऽगमानां च प्रामाण्याद्युज्यतेऽखिलम्[11] ॥ दृश्यत्वाद्विमतं मिथ्या स्वप्नवच्चेदियं च मा[12] । मिथ्या चेत्साध्यसिद्धिर्न व्यभिचारो न चेद्भवेत् ॥ साधकत्वमसत्यस्य साध्यं विप्रतिपत्तितः । तस्य चेत्यनवस्था स्यात्सत्त्वं[13] चास्यानुभूतितः[14] ॥ अनुभूतिविरोधेन मिथ्यात्वे मा न काचन । अतीतानागतौ कालावपि नः साक्षि-गोचरौ ॥ [15]तत्सम्बन्धितया सत्त्व[16]मपि दृष्टस्य साक्षिगम् । दृढदृष्टं[17] तु यद्दृष्टं दृष्टाभासस्ततोऽपरम् ॥ भ्रान्तेः[18] संवृतिसत्यस्य विशेषो[19] व्यभिचारवान् । तेनाङ्गीकृतः सम्यक्स नः सत्यत्वमेव हि[20] ॥ विज्ञानाद्व्यभिचारो[21]ऽस्य कदाचित्स्यादिति प्रमा । नैव दृष्टा प्रमा सा च न भवेत्स्वविरोधतः[22] ॥ भेदो[23] विशेष्यधर्म्यादिग्रहणापेक्षया

[1] पुरुषात्. [2] न भवतीति असत्. [3] स्वप्नभ्रान्त्योरिव. [4] बाधः. [5] प्रमाणदृष्टस्य. [6] कल्पितत्वम्. [7] प्रमाणादृष्टे शून्ये. [8] सहिता. [9] सतः कारणत्ववादिनांमते. [10] सङ्कल्पात्. [11] परेणाक्षिप्तम्. [12] दृश्यत्वानुमानम्. [13] अबाध्यत्वम्. [14] सिद्धम्. [15] कालान्तर. [16] अबाध्यत्वम्. [17] निर्दोषत्वेन. [18] विषयात् शुक्तिरजतात्. [19] वैलक्षण्यम्. [20] साधयिष्यति. [21] निवृत्तिः. [22] स्वविषयस्य स्वस्य च बाध्यत्वापादकत्वात्. [23] सत्यत्वप्रत्यक्षस्य तर्कबाधं निराह.

यदि । अन्योऽन्याश्रयताहेतोर्दुर्ग्राह्य इति यन्न तत् ॥ स्वरूपं वस्तुनो भेदो यन्न तस्य ग्रहेऽग्रहः । अन्यथाऽस्यामुना भेद इति वक्तुं न शक्यते ॥ अगृहीतो यदा भेदस्तदा स्वस्मादिति ग्रहः । स्यात्प्रतीति विरोधाच्च न हि कश्चित्तथा वदेत् ॥ धर्मित्वप्रतियोगित्वतद्भेदा युगपद्यदि । विशेषणं विशेष्यं च तद्भावश्चैव गृह्यते ॥ को विरोधः स्वरूपेण गृहीतो भेद एव तु । अस्यामुष्मादिति पुनर्विशेषणैव गृह्यते ॥ किं च भेदः कथं ग्राह्य इति यः परिपृच्छति । [1]धर्म्यादिभेदग्रहणात्तेनोक्तोऽन्योऽन्यसंश्रयः ॥ अन्यत्वाग्रहणे प्रोक्तः कथमन्योऽन्यसंश्रयः । अन्यत्वं यदि सिद्धं स्यात्कथमन्योऽन्य[2]संश्रयः ॥ एतादृशस्य वक्तारावुभौ जात्युत्तराकरौ[3] । मायी माध्यमिकश्चैव तदुपेक्ष्यौ बुभूषुभिः ॥ यच्छून्यवादिनः शून्यं तदेव ब्रह्म मायिनः । न हि लक्षणभेदोऽस्ति निर्विशेषत्वतस्तयोः ॥ अनृतादिविरोधित्वमुभयोश्च स्वलक्षणम् । स्ववाक्या[4]भावसंवादान्न कृत्यं प्रतिवादिनः ॥ तत्पक्ष[5] इति वैधर्म्यान्न स्वप्नादिवदित्यजः । अप्रयत्नान्निराचक्रे चेति दृष्टिविरुद्धताम्॥ निष्प्रमाणत्वमप्यस्य[6] सूचयामास विश्वकृत् ॥२९॥८॥

॥ ॐ न भावो[7]ऽनुपलब्धेः ॐ ॥ ३० ॥ ज्ञानमेवैकमखिलज्ञेयाकारं प्रभासते । तत्र[8] सन्ततिभेदश्च स्वभेदो[9] भेद एव च ॥ कल्पिताः प्रतिभासन्ते नानासंवृतिभूमिषु । इत्येतदपि नो युक्तं न हि ज्ञानतया जगत् ॥ [10]भासतेऽनुभवस्यैव विरुद्धत्वादपेशलम् । तन्मतं ॥ ३० ॥ ॐ क्षणिकत्वाच्च ॐ ॥ ३१ ॥ क्षणिक-

[1] धर्म्यादिग्रहणसापेक्ष. [2] भेदस्य ज्ञातत्वेन अन्योन्याश्रयस्य अप्रतिबन्धकत्वात्. [3] छलोत्तरस्य आकरः निधिः. [4] स्ववाक्यस्य-हेतुवाक्यार्थभूत दृश्यत्वस्य. [5] तन्मिथ्यात्वसाधनविषये. [6] मिथ्यात्वस्य. [7] ज्ञानात्मकं जगत्. [8] ज्ञानज्ञेययोः भेदः इति संबन्धः. [9] पूर्वोत्तरज्ञानभेदः. [10] अनुभवेन.

त्वाच्च ज्ञानस्य स्थिररूपतः ॥ ज्ञेयस्योक्तप्रकारेण[1] ॥ ३१ ॥

॥ ॐ सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॐ ॥ ३२ ॥ सर्वश्रुतिविरोधतः । अनुभूतिविरुद्धत्वादपि पक्षा इमेऽशिवाः ॥ ३२ ॥ ९ ॥

॥ ॐ नैकस्मिन्नसम्भवात् ॐ ॥ ३३ ॥ आह क्षपणको विश्वं सदसद्द्वयमद्वयम् । द्वयाद्वयमतत्सर्वं सप्तभङ्गि सदातनम् ॥ नैतत्पदार्थ एकस्मिन्युक्तं दृष्टिविरोधतः । भावाभावतया विश्वं येन रूपेण मीयते ॥ तद्रूपमेव तदिति नियमः केन वार्यते । तत्तद्दोषनिवृत्त्यर्थं स्वीकृता तत्तदात्मता ॥ यदि तैरखिलैर्दोषैर्लिप्यते चलदर्शनः । अतिहाय प्रमाणाप्तनियमं सदसत्तया ॥ अशेषमाविरुद्धं च निर्मानं व्याहतं सदा । सर्वप्रकारं वदतो दृष्टहानिरमग्रहः[2] ॥ स्वव्याहतत्वमित्याद्या दोषाः सर्वे भवन्ति हि । वक्ति स्वप्रभ[3]मात्मानं देहमानं ॥ ३३ ॥ ॐ एवं चात्माकार्त्स्न्यम् ॐ ॥ ३४ ॥

॥ ॐ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॐ ॥ ३५ ॥ [4]तदप्यलम् ॥ दुष्टं नानाशरीरेषु प्रवेशादन्यथा[5]भवात् । अन्यथाभावि यद्वस्तु तदनित्यमिति स्थितिः[6] ॥ तन्मते[7] [8]तदनित्यत्वं [9]पुद्गलस्यानिवारितम् । नानित्यताऽस्मत्पक्षे तु चैतन्यादेर्विशेषिणः[10] ॥ लक्षणस्य[11] निवृत्तौ तु[12] स्यान्न तच्चेतने क्वचित् । ओतप्रोतात्मकत्वं तु पटे देहेऽङ्गसंस्थितिः ॥ इत्यादिलक्षणस्यैव निवृत्तौ स्यादनित्यता । भौतिकं त्वेव रूपादि व्याप्तं नाशेन नो मते ॥ नैवं तस्यान्यथाभावो यस्यानित्यत्वमीरितम् । रूपादियुक्तस्य तथा जगन्नाशित्वसिद्धये ॥

[1] अनुस्मृतेश्चेत्यत्र. [2] अप्रामाणिकस्वीकारः. [3] स्वयं प्रकाशम्. [4] देहपरिमाणत्वम्. [5] आत्मनः विकारापत्तेः. [6] व्याप्तिः. [7] जैनमते स्वीकृता. [8] आत्मनः. [9] देहस्य इव (आत्मनः). [10] लक्ष्यस्य अनित्यता स्यात्. [11] चैतन्यादेः. [12] एव.

व्याप्त्या तयाऽन्यथाभावादात्मनोऽनित्यता भवेत्॥३५॥ **ॐ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात् ॐ ॥३६॥** नित्योर्ध्वगतिरप्येषा या मुक्तिरिति कथ्यते । अलोकाकाशमाप्तस्य कथं न विकृतिश्च सा ॥ कीदृशश्चान्यथाभावो नाशहेतुतयेष्यते । संस्थानापगमश्चेत्स न हि भूसागरादिषु ॥ यः कश्चिदन्यथाभावो यदि मुक्तिश्च तादृशी । देहमाने विकारस्स्यादिति स्थास्नूननात्मनः ॥ आह हस्त्यादिदेहेषु ह्यपि स्यादन्यथा[1]भवः । अणुदेहस्य जीवस्य गजत्वे विकृतिर्हि या ॥ देहव्याप्तौ विशेषः कस्तस्याः [2]स्थास्नुतनौ च नुः[3] । गीतात्पुष्पफलावाप्तिः स्पर्शात्कार्श्यं रसात्स्थितिः ॥ अपि वृक्षस्य दृश्यन्त इति नाऽनात्मता भवेत् । एवं चात्माकात्स्न्र्यमिति तत एवाह वेदवित् ॥ ३६ ॥ १० ॥

॥ ॐ पत्युरसामञ्जस्यात् ॐ ॥३७॥ सर्वज्ञत्वादिकैस्सर्वैर्गुणैरुक्तं सदाशिवम् । जगद्विचित्ररचनाकर्तारं दोषवर्जितम् ॥ आहुः पाशुपतास्तच्च बहुश्रुतिविरोधतः । नोपादेयं मतं ह्यस्य देवस्य स्तुहिगर्तगम् ॥ उत्पिपेष शिरस्तस्य गृणीषे सत्पतिं पदम् । यद्विष्णोरुपमं हन्तुं रुद्रमाकृष्यते मया ॥ धनुर्यं कामये तं तमुग्रं मा शिश्नदेवताः । ग्नञ्छिश्नदेवतानेकोऽसावासीन्नारायणः परः ॥ तस्माद्रुद्रस्सम्प्रसादश्चाभूतां वैष्णवं मखम् । यज्ञेन यज्ञमयजन्ताबध्नन्पुरुषं पशुम् ॥ यो भूतानामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो वृषा । इत्यादिश्रुतिसामर्थ्यात्पारतन्त्र्यं जनिर्मृतिः ॥ पराधीनपदप्राप्तिरज्ञत्वं प्रलयेऽभवः[4] । प्रतीयन्ते सदोषत्वान्नेशः पशुपतिस्ततः ॥ ६७ ॥ **ॐ सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॐ ॥ ३८ ॥** अशरीरत्वतस्तस्य सम्बन्धो[5] जगता

[1] विकारः. [2] वृक्षदेहस्थस्य. [3] पुरुषस्य या विकृतिः तस्याश्च को विशेषः. [4] असत्त्वम्. [5] कर्तृत्वेन.

क्वचित् । कर्तृत्वेन न युज्येत देहिनो[1] ज्ञानदृष्टितः[2] ॥ ३८ ॥ **॥ ॐ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॐ ॥ ४० ॥** न च देहादिवद्विश्वमस्य स्याद्भोगसम्भवात् ॥ ४० ॥ **ॐ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॐ ॥३९॥** अधिष्ठाने स्थितः कर्ता कार्यं कुर्वन्प्रतीयते । नास्याधिष्ठानयोगोऽस्ति भूतानां प्रलये तदा ॥ अदेहश्चेदसर्वज्ञः शिलाकाष्ठादिवत्सदा । देही चेदन्तवानेव यज्ञदत्तनिदर्शनात् ॥ न चैतदखिलं विष्णौ श्रुतिप्रामाण्यगौरवात् । मनोबुद्ध्यङ्गितां विष्णोर्लक्षयामो य एव सः ॥ स एव देहो विज्ञानमैश्वर्यं शक्ति[3]रूर्जिता । देहो विष्णोर्न ते विष्णो वासुदेवोऽग्रतो भवेत् ॥ एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः । अजस्य नाभावध्येकमर्पितं मात्रया परः ॥ सद्देहस्सुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः । ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोऽक्षरः ॥ आनन्द एक एवाग्र आसीन्नारायणः प्रभुः । प्रियं तस्य शिरो मोदप्रमोदौ च भुजौ हरेः ॥ आनन्दो मध्यतो ब्रह्म पुच्छं नान्यदभूत्क्वचित् । मनसोऽस्याभवद्ब्रह्म ललाटादपि शङ्करः ॥ पक्षयोर्गरुडः शेषो मुखादासीत्सरस्वती । सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ इत्यादिश्रुतिसन्दर्भबलान्नित्यगुणात्मनः । विष्णोर्देहाज्जगत्सर्वमाविरासीदितीयते ॥ मानवत्त्वाद्विरोधः को नामानं क्वचिदिष्यते । अविरोधो विरोधश्च मानेनैव हि गम्यते ॥ अत उक्तं समस्तं च वासुदेवस्य युज्यते । शिवादिनामयुक्ताश्च श्रुतयो विष्णुवाचकाः ॥ नामानि सर्वाणि च यमेको यो देवनामधाः । विष्णुनामानि नान्यस्य सर्वनामा हरिः स्वयम् ॥ न नारायणनामानि तदन्येष्वपरे हरौ । इत्यादिश्रुतयस्तत्र मानं चोक्तः समन्वयः ॥ पुराणा[4]नि [5]पुराणाद्यैर्विरुद्धत्वान्न तत्प्रमा । तद्विरुद्धेषु नो मानं

[1] देहवतामेव. [2] ज्ञानदर्शनात्. [3] बलवती. [4] शैव. [5] वैष्णव.

पूर्वापरविरोधतः ॥ समन्नाह्मविरोधाच्च नियमा[1]द्वैष्णवेष्वपि । मोहार्थमुक्तितश्चैव विष्णुरेको गुणार्णवः ॥ स्कन्दसूर्यगणेशादि मतानि न्यायतोऽमुतः । निराकृतान्यशेषेण सिद्धान्तस्याविशेषतः ॥३९॥११॥

॥ ॐ उत्पत्त्यसम्भवात् ॐ ॥४२॥ निराकृतौ विशेषस्य[2] भावाच्छक्तिमतं पृथक् । दूष्यते महती देवी ह्रीङ्कारी सर्वकारणम् ॥ त्रिपुरा भैरवीत्यादिनामभिः साऽभिधीयते । तस्याः सदाशिवाद्याश्च जायन्ते देव[3]मानवाः ॥ भूतभौतिकमप्येतदिति तन्नोपपद्यते । दृष्टा पुंभ्यः सदा सृष्टिः स्त्रीपुंभ्यो वा विशेषतः ॥ केवलाभ्यो न हि स्त्रीभ्यस्तत उत्पत्त्यसम्भवात् । नार्च्यं महावाममतं वामैरन्यैरुदीर्यते ॥ शिवोपसर्जना शक्तिः ससर्जेदं समन्ततः । इति तच्चोपपन्नं न ॥४२॥

॥ ॐ न च कर्तुः करणम् ॐ ॥४३॥ शिवस्याकरणत्वतः ॥ अदेहत्वादपि ह्यन्ये ब्रूयुः सर्वज्ञमीश्वरम् । अणुवामा न तद्युक्तं ॥४३॥

॥ ॐ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॐ ॥ ४४ ॥ ईशवादप्रवेशनात् ॥ सार्वज्ञादिगुणैर्युक्तं गुरुकल्पनया द्वयम्[4] । न युज्यते ततस्त्वीश एक एव प्रयोजकः ॥ उक्तदोषश्च तत्पक्ष इति नैवात्र दूष्यते ॥ ४४ ॥ ॐ विप्रतिषेधाच्च ॐ ॥ ४५ ॥ श्रुतिस्मृतीतिहासनां[5] सामस्त्येन विरोधतः । [6]सतां जुगुप्सितत्वाच्च नाङ्गीकार्यं हि तन्मतम् ॥ पञ्चरात्रनिषेधार्थमेतान्या[7]चक्षते यदि । सूत्राण्यतिविरुद्धं तद्यत आह स भारते ॥ ‘पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् । ज्ञानेष्वेतेषु राजेन्द्र सर्वेष्वेतद्विशिष्यते ॥ पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरा नृप । एकान्तभावोपगता वासुदेवं विशन्ति ते’ ॥ इति, गीता च तच्छास्त्रसङ्क्षेप इति हीरितम् ।

[1] एकप्रकारत्वात्. [2] शङ्काविशेषस्य. [3] देवाश्च मानवाश्च. [4] शिवशक्त्याख्यम्. [5] इतिहासैः. [6] सद्भिः. [7] व्याचक्षते.

वेदेन पञ्चरात्रेण भक्त्या यज्ञेन चैव हि ॥ दृश्योऽहं नान्यथा दृश्यो वर्षकोटिशतैरपि । इति वाराहवचनं श्लोका इति वचः [1]श्रुतौ ॥ वेदैश्च पञ्चरात्रैश्च ध्येयो नारायणः परः । पञ्चरात्रं च वेदाश्च विद्यैकैव विधीयते’ ॥ इत्यादि वेदवचनैः पञ्चरात्रमपोद्यते । कथमेवात्र दोषः क उत्पत्तिर्ज्ञोऽत इत्यपि ॥ इहैवोक्ता न चाभूतभावस्तत्रापि कथ्यते । ‘अनादिकर्मणा बद्धो जीवः संसारमण्डले ॥ वासुदेवेच्छया नित्यं भ्रमती’ति हि तद्वचः । न हि संसारसादित्वं पञ्चरात्रोदितं क्वचित् ॥ जीवाभिमानिशेषस्य नाम्ना सङ्कर्षणस्य तु । वासुदेवाज्जनिः प्रोक्ता प्रद्युम्नस्य ततस्तथा ॥ मनोऽभिमानिनः कामस्यैवं साक्षाद्धरेः क्वचित् । सङ्कर्षणादिनाम्नैव नित्याचिन्त्योरुशक्तितः ॥ व्यूह युक्तोऽन्यथानूद्य कथं दुष्टत्वमुच्यते । ‘यदि विद्याच्चतुर्वेदानि’तिवद्वेदपूरणम्[2] ॥ पञ्चरात्रादिति कुतो द्वेषः शाण्डिल्य[3]वर्तने । अतः परमशास्त्रोरुद्वेषादुदितमासुरैः ॥ दूषणं पञ्चरात्रस्य वीक्षायामपि न क्षमम् । अतोऽशेषजगद्धाता निर्दोषोरुगुणार्णवः॥ नारायणः श्रुतिगणतात्पर्यादवसीयते। अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये त्वविद्यामुपासते ॥ ततो भूय इवायान्ति एतस्या नैव निन्दकाः । ततो विद्यामविद्यां च यो जानात्युभयं सह ॥ दोषज्ञानादतीत्यैतां विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ४५ ॥ १२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥२॥२॥ श्लोकसङ्ख्या ३१३ ॥४२८॥

॥ ॐ ॥ अथाशेषसमाम्नायविरोधापाकृतिं प्रभुः । करिष्यन्नधिदैवाधिभूतजीवपरात्मनाम् ॥ स्वरूपनिर्णयायैव वचनानां परस्परम् । पादेनानेनाविरोधं दर्शयत्यमितद्युतिः ॥ अनुभूतियुक्तिबहुवाग्वैलोम्यं च ततोऽधिकम् । एतत्सर्वं ततः साम्यं द्वारवैयर्थ्यमेव च ॥ दृष्ट-

[1] बृहदारण्यके. [2] वेदार्थ निर्णये सहायत्वेन न्यूनता परिहारः. [3] शाण्डिल्यस्य आचरणे.

युक्त्यनुसारित्वमुक्तान्यार्थाविरोधतः। प्रसिद्धनामस्वीकारे बहुवाक्यानुवर्तिता ॥ लोक[1]दृष्टानुसारित्वं जीवसाम्यमनादिता । तत्रतत्र परिज्ञानं गुणसाम्यश्रुती तथा ॥ उत्पत्तिमत्त्वं स्वगुणाननुभूत्यल्पकल्पने । नानाश्रुतिश्च वैचित्र्यं युक्तयः पूर्वपक्षगाः ॥ व्यवस्था[2]ऽनुपपत्तिश्च स्वातन्त्र्यमनुसारिता । मुख्यता शक्तिमत्त्वं च वैरूप्यं सर्वसङ्ग्रहः ॥ गत्यादिरीशशक्तिश्च सर्वमानविरोधिता । अभीष्टासिद्धिसुव्यक्ती शास्त्रसिद्धिर्विपर्ययः ॥ विशेषकारणं चेति सिद्धान्तस्यैव साधिकाः ॥

॥ ॐ न वियदश्रुतेः ॐ ॥ १ ॥ प्रकृतिः [3]पुरुषः कालो वेदास्तदभिमानिनः । महदाद्याश्च जायन्ते पराधीनविशेषिता ॥ इदं सर्वं ससर्जेति जनिमत्त्वमिहोदितम् । अवकाशमात्रमाकाशः कथमुत्पद्यतेऽन्यथा ॥ यद्यनाकाशता पूर्वं किं मूर्तनिबिडं जगत् । मूर्तसम्पूर्णता चैव यद्यनाकाशता भवेत् ॥ मूर्तद्रव्याणि चाकाशे स्थितान्येव हि सर्वदा । अत आकाशशब्दोक्तस्तद्देवोऽत्र विनायकः ॥ देहोत्पत्त्या समुत्पन्न इति श्रुत्याऽभिधीयते । भूतमप्यसितं दिव्यदृष्टिगोचरमेव तु ॥ उत्पद्यतेऽव्याकृतं हि गगनं साक्षिगोचरम् । प्रदेश इति विज्ञेयं नित्यं नोत्पद्यते हि तत् ॥ तथाऽपि मूर्तसम्बन्धपरतन्त्रविशेषयुक् । खमेवोत्पत्तिमन्नाम श्रुतिशब्दविवक्षितम् ॥ प्रकृतिः पुरुषः काल इत्येते च समस्तशः । ईशाधीनविशेषेण जन्या इत्येव शब्दिताः ॥ कालप्रवाह एवैको नित्यो न तु विशेषवान् । पुरुषाव्यक्तकालानां रमैवैकाभिमानिनी ॥ सिसृक्षुत्वविशेषं तत्साक्षाद्भगवदिच्छया । प्रागेव सृष्टेत्युदिता प्रधानं विकृतेरपि ॥ पुमांसो देहसम्बन्धात्सृष्टिमन्त इतीरिताः ॥ १ ॥ १ ॥

॥ ॐ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॐ ॥ ८ ॥

एवं प्रलयकालेऽपि प्रतिभातपरावरः । मुख्यवायुर्नित्यसमः शरीरो-

[1] स्रष्टुरन्यस्यमारकत्वम्. [2] सर्वोत्तमत्वानुपपत्तिर्वायोः. [3] जीवचैतन्यम्.

त्पत्तिकारणात् ॥ पराधीनविशेषेण जनिमानेव शब्दितः । नैव किञ्चित्ततो जन्मवर्जितं परमा[1]दृते ॥ पराधीन विशेषत्वे[2] जन्मनः, स्थूलताभवः[3] । पूर्वशब्द[4]विलोपश्च यदि जन्मेति कीर्त्यते ॥ रमाया नैव जन्मास्ति चैतन्यस्यापि केवलम् । प्रधानस्य च वेदस्य वेदस्यापीश्वरेच्छया ॥ व्यक्तिर्नाम विशेषोऽस्ति तस्मात्तद्वशतैव हि । उत्पत्तिरत्र कथिता ॥ ८ ॥ २ ॥

॥ ॐ असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॐ ॥ ९ ॥

स्वतन्त्रत्वात्परात्मनः ॥ नैवोत्पत्तिः कथमपि न स्वतन्त्रं ततोऽपरम् ॥ ९ ॥ ३ ॥

॥ ॐ व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति ॐ ॥ २७ ॥ अच्छेद्यस्यापि जीवस्य विभागं बहुधा हरिः । कृत्वा भोगान्प्रदायैव चैक्यमापादयेत्पुनः ॥ अत ईशवशं सर्वं चेतनाचेतनं जगत् । अविभागं विभागाय यदा नयति केशवः ॥ किमशक्यं परेशस्य तदेति ह्यभिधीयते ॥ २७ ॥ १३ ॥

॥ ॐ पृथगुपदेशात् ॐ ॥ २८ ॥ एवं स्थितेऽपि जीवैक्यं कचिदाहुः परात्मना । तद्योऽहमिति पूर्वाभिः श्रुतिभिश्चानुमाबलात् ॥ न तद्युक्तं यतो विष्णुः पृथगेवाभिधीयते । प्रज्ञानेत्रो लोक इति मुक्तौ भेदोऽभिधीयते ॥ एतमानन्दमित्यन्या परमं साम्यमित्यपि । इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥ सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च । उपसम्पद्यते ज्योतिः स्वरूपेणाभिपद्यते ॥ तत्र पर्येति जक्षंश्च क्रीडन्नपि सदा सुखी । आचक्ष्व मे परं मोक्षं धीरा यं प्रवदन्ति तम् ॥ इत्युक्त आह वाग्देवी परं मोक्षं प्रजापतेः । शाखां

[1] इतिसिद्धम्. [2] एव. [3] सूक्ष्मस्य स्थूलत्वेनभवनं (अभूत्वाभवनं).
[4] पूर्वशब्द निवृत्तिः ततः शब्दन्तरप्रवृत्तिश्च स्यात्.

शाखां महानद्यः संयान्ति परितः स्रवाः ॥ धानापूपा मांसकामाः सदा पायसकर्दमाः । यस्मिन्नग्निमुखादेवाः सेन्द्राः सहमरुद्गणाः ॥ ईजिरे क्रतुभिः श्रेष्ठैस्तदक्षरमुपासते । प्रविशन्ति परं देवं मुक्तास्तत्रैव भोगिनः ॥ निर्गच्छन्ति यथाकामं परेशेनैव चोदिताः । भेद-दृष्ट्याऽभिमानेन निःसङ्गेनापि कर्मणा ॥ कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभम् । स सङ्गत्य पुनः काले कालेनेश्वरमूर्तिना ॥ जाते गुणव्यतिकरे यथापूर्वं प्रजायते । ऋचां त्वः पोषमास्ते च परेण प्रेरिताः सदा ॥ यत्कामस्तत्सृजत्यद्धैवात्मना तत्सृजत्यपि । सहैव ब्रह्मणा कामान् भुङ्क्ते निस्तीर्णतद्गुणः ॥ दुःखादींश्च परित्यज्य जगद्व्यापारवर्जितः । भुङ्क्ते भोगान्सदैवोच्चानित्याद्यागममानतः ॥ मुक्तस्य भेदावगतेः कथमेव ह्यभिन्नता । जीवेशयोर्नानुमा च तदभेदं प्रमापयेत् ॥ मिथ्यैव भेदो विमतो भेदत्वाच्चन्द्रभेदवत् । इति चेत्साध्यधर्मोऽयं सन्नसन्वा न वोभयम् ॥ यदि सन्नपसिद्धान्तः स एवासन्निरीरिते । नोभयं चेन्न सिद्धं तदिति मानस्य दूषणम् ॥ न च मानान्तरेणैतच्छक्यं साधयितुं क्वचित् । अनुमानेन चेत्सैव[1] ह्यनवस्था भविष्यति ॥ न चागमस्तदर्थोऽस्ति नासदासीन्न [2]तद्वदेत् । परिशेषादनिर्वाच्यं यदि सिध्येत्परात्मनः ॥ अनिर्वाच्यत्वमेव स्यात्परिशिष्टो ह्यसौ सदा । न चान्य आगमस्तत्र सदस[3]त्प्रतियोगिनि ॥ न च प्रत्यक्षमत्रास्ति न चार्थापत्तिरिष्यते । बाधा[4]योगात्सत [5]इति बाधा[6]भावत एव हि ॥ इष्टा[7]पत्तिर्न हि भ्रान्तावपि बाधोऽवगम्यते । [8]विषयस्य कुतो बाधो विद्य[9]मानं हि [10]बाध्यते ॥ न हि वन्ध्यासुतो

[1] अप्रसिद्धविशेषणतापरिहारार्थानुमानपरम्पराद्वारिकैव. [2] इति, तत्त्वोद्योतेऽस्य विस्तरः. [3] सदसती प्रतियोगिनी यस्य तत् तद्विलक्षणे. [4] सच्चेन्न बाध्येत इति सतः. [5] उक्तार्थापत्तिर्न. [6] विश्वस्य. [7] न बाध्येतेति. [8] भ्रान्तिविषयस्य शुक्त्यादेश्चेत्. [9] रजतादेश्चेत् यत्पूर्वम्. [10] तदेव केनचिन्नाश्यते.

[1]वध्यो यज्ञदत्तो हि वध्यते । [2]बाधायोगात्सत [3]इति व्याप्तिरेषा न दृश्यते ॥ कश्चायं बाध उद्दिष्टो न हि नाशोऽसतो भवेत् । [4]निवृत्तिश्चाप्रवृ[5]त्तस्य कथमेवोपपद्यते ॥ नासी[6]दस्ति[7] भविष्यच्च तदिति ज्ञानमेयता । यदि बाधस्तदा सत्त्वं तेनै[8]वाङ्गीकृतं पुनः ॥ प्रतीति-र्नासत[9] इति वदन्नङ्गीकरोति ताम् । निषेधो ह्यप्रतीतस्य कथञ्चिन्नोप-पद्यते ॥ न चोपमा[10] भवेदत्र प्रत्यक्षात्सत्त्वमेव च[11] । शास्त्रगम्य-परेशानाद्भेदः [12]स्वात्मन ईयते[13] ॥ अनु[14]भूतिविरोधेन कथमेकत्व-मुच्यते[15] । किञ्चित्कर्ता च दुःखीति सर्वैरेवानुभूयते ॥ सर्वज्ञो भगवान्विष्णुः सर्वशक्तिरिति श्रुतः । अनु[16]भूताद्धि भेदेन श्रुतिरेषा वदत्यमुम् ॥ उपजीव्यविरुद्धं तु कथमैक्यं श्रुतिर्वदेत् । अप्रामाण्यं यदा भेदवाचकस्य[17] भविष्यति ॥ स[18] एव [19]धर्मिणो ग्राही [20]तदभेदः कथं भवेत् । [21]यत्स्वरूप[22]ग्रहे मानं [23]तद्धर्मे न कथं भवेत् ॥ [24]एकविज्ञानविज्ञप्त्या द्वयं मानं भविष्यति । न चेदेकं प्रमाणं [25]तद्द्वयमप्यत्र नो भवेत् ॥ धर्मि[26]ग्राहिविरोधस्तु तस्मान्मानस्य[27]

[1] वध्यः=नाश्यः. [2] सतः. [3] बाध्यमिदं न, सदित्यनुमाने. [4] तिरो-भावादिरूपा. [5] आविर्भावादिरूपप्रवृत्तिरहितस्य. [6] नास्तीति. [7] न. [8] असद्वैलक्षण्यमङ्गीकुर्वतैव असत्त्वम्. [9] असतो न प्रतीतिः. [10] प्रमाण-मनिर्वचनीयार्थे सादृश्याद्यभावात्. [11] निश्चीयते अतोऽनुपलम्भा-भावान्नाभावः प्रमाणम्. [12] जीवस्य. [13] प्रत्यक्षेण. [14] साक्ष्यनुभव. [15] अनुमीयते. [16] साक्ष्यनुभवगोचराज्जीवात्. [17] आगमस्य भेद-ग्राहिणः प्रत्यक्षस्यच. [18] तदा आगमः प्रत्यक्षंच. [19] जीवस्येश्वरस्य-च. [20] तयोः अभेदः बोध्यः. [21] श्रुतिवाक्यम्. [22] ब्रह्म. [23] सार्वज्ञादिधर्मवत्वे. [24] एकविधमेवेदं 'यःसर्वज्ञ' इत्यादि श्रुति-जन्यं विज्ञानं न पुनः भ्रमइव स्वरूपमात्रे प्रमाणं विशिष्टाकारे तु अप्रमाणमित्यनेकविधमित्येवं परीक्षासहकृतसाक्षिविज्ञप्त्याऽपि इदं ज्ञानम्, द्वयं=धर्मधर्मिद्वयगर्भं विशिष्टाकारं प्रत्येति. [25] तद्विज्ञानम्, अत्र=विषये, एकं=विशिष्टाकारं प्रतिप्रमाणं न चेत् तदा द्वयम्, प्रत्यपि=स्वरूपेऽपि नो भवेत्, अविशेषात्. [26] श्रुत्या. [27] अभेद.

दूषणम् । नोपजीव्यो ह्यभेदोऽत्र क्वचिद्भेदश्रुतेर्बलात् ॥ न च मानान्तरोपेयं ब्रह्म[1] तद्भवति क्वचित् । येन मानेन चोपेयं भेदस्तेनावगम्यते ॥ सर्वज्ञानुमयैवेशो यद्युपेयः कथञ्चन । सर्वज्ञत्वगुणेनैव तया भेदोऽवगम्यते ॥ न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्यानुभवतां व्रजेत् । न हि बाधः क्वचिद्दृष्टो दुःखाद्यनुभवस्य तु ॥ यदि दुःखानुभूतिश्च भ्रान्तिरित्यवसीयते[2] । अदुःखिताश्रुतिः केन[3] न भ्रान्तिरिति गम्यते[4] ॥ श्रुतिस्वरूपमर्थश्च [5]मानेनैवावसीयते । तच्चेन्मानं गृहीतं ते[6] किं[7] दुःखानुभवे भ्रमः[8] ॥ न च [9]बाधविशेषोऽस्ति [10]यदबाधितमेव तत्[11] । बाधो यद्यनुभूतेऽथ कथं निर्णय ईयते ॥ कोऽपि ह्यर्थो न निश्चेतुं शक्यते [12]भ्रमवादिना । [13]भ्रमत्वमभ्रमत्वं च [14]यदैवानु[15]भवोपगम् ॥ एकस्य भ्रमता तत्र[16] परस्याभ्रमता कुतः[17] । भ्रमत्वमभ्रमत्वं च सर्वं वेद्यं हि साक्षिणा ॥ स चेत्साक्षी क्वचिदुष्टः कथं निर्णय ईयते । विशेषाः[18] सर्व एवैते साक्षिप्रत्यक्षगोचराः[19] ॥ ऊरीकृत्य[20] च [21]तान्सर्वान् व्यवहारः प्रवर्तते । [22]साक्षिणो [23]व्यवसायी तु व्यवहारोऽभिधीयते ॥ तस्मात्सर्वप्रसिद्धस्य व्यवहारस्य सिद्धये । साक्षी निर्दोष एवैकस्सदाऽङ्गीकार्य एव नः ॥ शुद्धः साक्षी यदा सिद्धो [24]दुःखित्वं वार्यते कथम् । उपजीव्यप्रमाणं [25]तद्भेदग्राहकमेव हि ॥ अतो जीवेशयोर्भेदः श्रुतिसामर्थ्यसुस्थिरः ॥ २८ ॥ **ॐ तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेशः प्राज्ञ[26]वत् ॐ ॥ २९ ॥** तथापि तु

[1] उपेयं=ज्ञेयम्. [2] श्रुतिमाश्रित्य. [3] कारणेन. [4] अनुभवमाश्रित्य. [5] साक्षिणा. [6] ते=त्वया गृहीतंचेत्. [7] किं=किं निमित्तम्. [8] इति. [9] बाधकज्ञानरूपो विशेषः. [10] यतः. [11] दुःखित्वादिकम्. [12] साक्षिणो भ्रमत्ववादिना. [13] प्रत्ययानाम्. [14] यतः. [15] साक्षिणैव निर्णयं ततः. [16] ज्ञानेषु एकस्य. [17] निर्णेया. [18] विशिष्यन्ते एतैरिति, करणदोषादयः. [19] एव. [20] करणतयोपादाय. [21] करणदोषादीन्. [22] कार्यः इति. [23] निश्शङ्कः. [24] तेनसिद्धम्. [25] तस्मात्. [26] ब्रह्मणि यथाऽभेदोक्तिः.

चिदानन्दपूर्वास्त[1]त्सदृशा गुणाः । सार[2]स्वरूपमस्य[3]ापि मुक्तावप्यवशिष्यते[4] ॥ [5]अतोऽभेदवदेवैताः श्रुतयः प्रवदन्ति हि । पौराणानि च वाक्यानि [6]सादृश्याभेदसंश्रयात् ॥ सादृश्याच्च प्रधानत्वात्स्वातन्त्र्यादपि चाभिदाम् । आहुरीशेन जीवस्य न स्वरूपाभिदां क्वचित् ॥ [7]स्थानैक्यमैकमत्यं च मुक्तस्य तु विशिष्यते । [8]सादृश्यं च विशेषेण[9] [10]जडानां द्वय[11]मेव तु ॥ भवेत्सादृश्य[12]मत्यल्पं [13]तृतीयं परमात्मना । ईशरूपक्रियाणां च गुणानामपि सर्वशः ॥ तथैवावयवानां[14] तत्स्वरूपैक्यं तु मुख्यतः । यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु[15] विधावति ॥ एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्ता[16]नेवानुविधावति[17] । इतिश्रुतेर्नोभयं च भेदाभेदाख्यमिष्यते[18] ॥ ‘[19]एकमेवाद्वितीयं[20] तन्नेह[21] नाना[22]स्ति किञ्चन[23] । मृत्योः[24] स मृत्यु[25]माप्नोति य इह नानेव[26] पश्यति’ ॥ इति श्रुताविवेत्यस्माद्भेदाभेदनिराकृतिः । इवो[27]भये[28] च सादृश्य इति वाक्छब्द[29]निर्णये ॥ २९ ॥ १४ ॥

॥ ॐ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॐ ॥ ४३ ॥ भेदस्य मुक्तौ वचनादपि [30]तत्पक्षनिग्रहः । चेतनत्वादि सादृश्यं यद्यभेद इतीष्यते ॥ अङ्गीकृतं तदस्माभिर्न स्वरूपैकता क्वचित् । न केन-

[1] परमात्मगुण. [2] सारः=स्वरूपम्. [3] जीवस्य. [4] यतः. [5] एव. [6] सादृश्यमेवाभेदः तस्य. [7] ईशेन क्षीराब्ध्यादि. [8] मुक्तस्येशेन. [9] आनन्दादिना. [10] तु. [11] तत्प्रधानकत्वं तदधीनत्वमेव. [12] सत्तादि-[illegible]व ‘भूतानि विष्णुः’ इत्यादौ सादृश्यम्. [13] आनन्दादिसादृश्यं सजीवानाम्. [14] हस्तादि. [15] दुर्गे. [16] तद्दर्शनमन्वेवाविलम्बेन. [17] नरकम्. [18] सूत्रकृता. [19] अभिन्नम्. [20] समाधिकरहितम्. [21] ब्रह्मणि. [22] भिन्नम्. [23] गुणादि नास्ति. [24] अनन्तरम्. [25] नरकम्. [26] भिन्नं इव=अभिन्नम्. [27] इवशब्दः. [28] पूर्वपदोक्तविरुद्धे द्वितीये. [29] तन्नामकग्रन्थे. [30] मुख्याभेदपक्षनिरासः.

चिदभेदो[1]ऽस्ति भेदाभेदोऽपि वा [2]क्वचित् ॥ [3]समुदायमृते विष्णोः स्वगुणादीन्विनापि वा[4] । इतिश्रुतेर्न तस्यास्ति भेदाभेदोऽपि केनचित् ॥ अभेदश्रुतयोंऽशत्वा[5]त्सादृश्यं चांशता[6]ऽस्य[7] तु । अंशस्तु द्विविधो ज्ञेयः स्वरूपांशोऽन्य एव च ॥ विभिन्नांशोऽल्पशक्तिः स्यात्किञ्चित्सादृश्यमात्रयुक् । अंशिनो यत्तु सामर्थ्यं यत्स्वरूपं यथा स्थितिः[8] ॥ स[9] एव [10]चेत्स्वरूपांशः प्रादुर्भावा हरेर्यथा । सूर्यमण्डलमा[11]न्येकस्तत्प्रकाशाभिमानवान्[12] ॥ सूर्योऽथ सप्तमाब्धेश्च[13] बाह्योदस्य[14] च वारिपः । कठिणत्वेन [15]मेर्वादेः पृथिव्या अपि देवता[16] ॥ धरादेव्येवमेवैको भगवान्विष्णुरव्ययः । नानावताररूपेण स्थितः पूर्णगुणः सदा ॥ विण्मूत्राद्यभिमानिन्यो यथाऽपभ्रष्ट[17]देवताः । सूर्यादिभ्य[18]स्तथैवायं संसारी परमात्पृथक् ॥ ४३ ॥ ॐ अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॐ ॥ ४८ ॥ [19]देहदोषैश्च दुष्टत्वादपभ्रष्टाख्य देवताः[20] । अन्यास्सूर्यादिदेवेभ्यो ह्यनुग्राह्याश्च तैस्सदा ॥ एवमेव पराद्विष्णोः पृथक् संसारिणो मताः । अनुग्राह्याश्च तेनैव तत्प्रसादाच्च मोक्षिणः ॥ न तु मत्स्यादिरूपाणामनुग्राह्यत्वमिष्यते ॥ ४८ ॥ ॐ असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॐ ॥ ॥ ४९ ॥ गुणैरशेषैः पूर्णत्वान्मुख्याभेदो परैर्न च ॥ ४९ ॥ ॥ ॐ आभास एव च ॐ ॥ ५० ॥ अंशाभासाश्च सर्वेऽपि

[1] विष्णोः स्वगुणादीन् विना. [2] अपि नास्ति. [3] अंशिनं विना 'अंशिनोंऽशैरभेदोऽयमंशेन तु भिदाभिदा' (अनु. २. २.) इत्युक्तेः. [4] व्यवस्थित विकल्पे. [5] उपपद्यन्ते. [6] परमेश्वरांशत्वम्. [7] जीवस्य. [8] सर्वगत्वादिपरिमाणम्. [9] सः=तत्सामर्थ्यादियुक्तः. [10] सः. [11] अंशी सूर्यः. [12] तदंशश्च एक एव. [13] अंशश्चैकः. [14] अभिमानी अंशी. [15] देवताः अंशभूताः. [16] एकैव. [17] नामक देवताः अंशरूपाः. [18] पृथक्. [19] परदेह. [20] अन्तर्धानादिशक्तिमन्तः.

परस्यांशा न मुख्यतः । यथैषा पुरुषेच्छाया एत[1]स्मिन्ने[2]तदाततम् ॥ न तु पुंपा[3]दवत्पादा जीवा एते परात्मनः । पूर्णास्तस्य गुणा एव प्रादुर्भावतया स्थिताः ॥ एवं जगाद परमा श्रुतिर्नारायणं [4]परम् । [5]अक्षयो भगवान्विष्णुर्लक्ष्म्यावासो लये स्थितः ॥ मुक्तैस्सदा चिन्त्यमानो ब्रह्माद्यैस्तारतम्यगैः । प्रकृतिः पुरुषः कालो वेदाश्चेति चतुष्टयम् ॥ नित्यं स्वरूपतो विष्णोर्विशेषावाप्तिमात्रतः । उत्पत्तिमदिति प्रोक्तं लक्ष्मीस्तदभिमानिनी ॥ ततो जातः पुमान्नाम ब्रह्माऽस्यां वासुदेवतः । सूत्रात्मा प्राणनामा[6] च देव्यौ प्रकृति[7]मानिनी ॥ [8]ततो [9]रूपं मह[10]न्नाम [11]ब्रह्मणोऽहंकृतिः शिवः । ब्रह्मणो बुद्धिनाम्नोमा तत इन्द्रो मनोऽभिधः ॥ स्कन्दश्च तत एवान्ये सर्वे देवाः प्रजज्ञिरे । तत्र पूर्वतनः श्रेयान्गुणैस्सर्वै[12]स्समस्तशः ॥ तेभ्यश्च भगवान्विष्णुस्तदधीना इमे सदा । जन्मस्थितिलयाज्ञाननियतिज्ञानसंसृतिः ॥ मोक्षश्च[13] तदधीनत्वमेतेषां नैव हीयते । मुक्तावपि स एवैकः स्वतन्त्रः पूर्णसद्गुणः ॥ इति श्रुत्युपपत्तिभ्यां पादेऽस्मिन्प्रभुणोदितम् ॥ १८ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥ श्लोकसङ्ख्या १०३ ॥ ॥ ५३१ ॥

॥ ॐ ॥ श्रुत्यर्थः श्रुतियुक्तिभ्यां विरुद्ध इव दृश्यते । यत्र तन्निर्णयं देवः सुविशिष्टोपपत्तिभिः ॥ करोत्यनेन पादेन तत्र स्पष्टार्थवत्श्रुतिः । विशेषश्रुतिवैरूप्यं माहात्म्यं व्यक्तसद्गुणः ॥

[1] तथा विष्णौ. [2] जीवजातम्. [3] परमपुरुषस्यामृतपादत्रयमिव. [4] विलक्षणम्. [5] एतत्पादोद्देश्यं अधिदैवादिस्वरूपं पिण्डीकृत्याह. [6] सङ्कर्षणात्. [7] मानिन्यौ, सुपांसुलुगिति पूर्व सवर्णः. [8] प्रकृतिपुरुषाभ्याम्. [9-10] महत्तत्त्वस्वरूपम्. [11] सकाशात् शिवः. [12] समस्तेषु. [13] इतीमे.

दृष्टायुक्तिः समानत्वं कर्तृशक्तिर्विमिश्रिता । युक्तयः पूर्वपक्षेषु सुनिर्णीतास्तु तादृशाः ॥ युक्तयो निर्णयस्यैव स्वयं भगवतोदिताः ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥ श्लोकसङ्ख्या ॥ ४ ॥ ॥ ५३५ ॥ द्वितीयाध्यायस्समाप्तः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

॥ ॐ ॥ स्वाभाविकान्यथानामसहभावान्यथोक्तयः । अविशेषविशेषौ च सहभावो विमिश्रता ॥ विरुद्धोक्तिः सहस्थानं वैयर्थ्यं नान्यथागतिः । युक्तयः पूर्वपक्षस्य[1] गुणाधिक्यार्थतो भवौ ॥ उपपत्तिर्द्विरूपत्वमाधिक्यमनुरूपता । योग्यता बलवत्त्वं च विभागः कारणाभवः॥ क्लृप्तिरन्या गतीश्चैव सिद्धान्तस्यैव साधकाः[2]॥ ॐ योनेः शरीरम् ॐ ॥ १ ॥ बीज[3]पूरुषयोनीनां [4]सङ्गातिनियमोज्झितिम् । [5]अथशब्देन भगवानाह [6]कारणतश्च ताम्[7] ॥ २० ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥ श्लोकसङ्ख्या ५ ॥ ५४० ॥

॥ ॐ ॥ पश्चाददृष्टयविज्ञानकालदुःखपृथग्भवाः । स्थानभेदो विरुद्धत्वं न्यायसाम्यं स्वतो भवः ॥ गुणसाम्यमयोगश्च तर्कबाधो विलोमता । नानाभावः प्रलोभश्च युक्तयः पूर्वपक्षगाः[8] ॥ अशक्यकर्तृताशक्तिः स्वतो बोधस्तथैव च । अमानक्लृप्तिसन्मानव्यवस्थाल्पताभवाः ॥ विशेषदृष्टिवाक्ये च पुंशक्तिः सुनिदर्शनम् । अलौकिकत्वमाधिक्यं स्वातन्त्र्यं निर्णय[9]प्रमाः ॥ ॐ सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॐ ॥ १ ॥ ॐ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॐ ॥ २ ॥ ॐ मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॐ ॥ ३ ॥ [10]वासनाः सर्ववस्तूनामनाद्यनुभवागताः ।

---

[1] पूर्वपक्षाणां संबन्धिन्यः. [2] न्यायाः. [3] व्रीह्यादिकं रेतश्च. [4] सम्बन्धातिनियमाभावम्. [5] प्रकृतादर्थादर्थान्तरवाचिना योनेः शरीरमापद्यते क्वचित्तदभावेऽपि इति. [6] क्वचिज्ज्ञानतपोयोगाद्यतिशयलक्षणेन कारणविशेषेण तां नियमोज्झितिम्. [7] आह. [8] पूर्वपक्षाणां सम्बन्धिन्यः. [9] सिद्धान्तनिर्णयार्थानि प्रमाणानि. [10] भावनापरनामकाः संस्काराः.

सन्त्येवाशेषजीवानामनादिमनसि स्थिताः ॥ त्रिगुणात्मकं [1]मनोऽस्त्येव यावन्मुक्तिस्सदातनम् । तत्रैवाशेषसंस्काराः सञ्चीयन्ते सदैव च ॥ सूक्ष्मत्वेन लये सच [2]प्राकृतैरुपचीयते । सृष्टिकाले यदा तन्न[3] कुतः संसारसंस्थितिः[4] ॥ संस्कारैर्भगवानेव सृष्ट्वा नानाविधं जगत् । स्वप्नकाले दर्शयति भ्रान्तिर्जाग्रत्त्व[5]मेव हि ॥ अदृष्टे चाश्रुते [6]भावे न भाव[7] उपजायते । अदृष्टादश्रुताद्भावान्न भाव उपजायते ॥ इति श्रुति-पुराणोक्ति[8]रना[9]दित्वात्तु युज्यते । कदाचिद्दर्शनायोग्यं [10]यत्तत्रापि [11]विभागतः ॥ [12]दृष्टं समाधि[13]करणं दृश्यतेऽत्र स च भ्रमः । वासनामात्रमूलत्वाज्जाग्रद्वत्स्पष्टता न च ॥ [14]भेदोऽभेदोऽथ वा द्वन्द्व[15]मिति प्रश्नो न युज्यते । [16]द्रष्टुः स्वप्नस्य दृष्टत्वाद्भेदस्यैवाखिलैर्जनैः ॥ [17]प्रश्नदोषा हि चत्वारः स्वव्याहतिरसङ्गतिः । सिद्धार्थता च वैफल्यं न तैः स्यात्तत्त्वनिर्णयः ॥ तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं स्याद्वादेऽपि हि निग्रहः[18] । उद्भावनीयमेव स्यान्न कथावसितिर्भवेत् ॥ विजिगीषु-कथायां तु कथावसितिकारणम् । [19]परिहारेऽपि सिद्धत्वं दूषणं प्रतिवादिनः[20] ॥ प्रति[21]ज्ञायां, तद[22]न्यस्य सिद्धतैव हि साधिका । आश्रय[23]व्याश्रयासिद्धी साध्यासिद्धिश्च दूषणम् ॥ केषाञ्चिन्न च ते दोषा व्याप्तौ [24]सत्यां कथञ्चन । दोषो [25]व्याहतिरेवास्ति नृभृङ्गास्तित्व-साधने ॥ यत्र[26] व्याह[27]तता नास्ति कोऽतिसङ्गोऽस्य[28] साधने[29] ।

[1] जडं न तु स्वरूपभूतम्. [2] अहङ्काराद्यैः. [3] प्रलये न स्यात्. [4] आत्मनः संसारावस्थानम्. [5] घटादीनां बाह्यार्थक्रियाक्षमत्वज्ञानम्. [6] पदार्थे. [7] वासना. [8] उक्तिस्तु. [9] संसारस्य. [10] यत् स्वप्ने दृश्यते. [11] सामानाधिकरण्येन विना. [12] दृष्टं जागरे. [13] एक-स्थलवृत्तित्वम्. [14] अथ अद्वैतिव्याख्यानिरासः. [15] स्वप्नद्रष्टुः स्वाप्नैः पदार्थैः भेदाभेदौ. [16] स्वप्नस्य द्रष्टुः. [17] विकल्पप्रश्न. [18] निग्रहस्थानम्. [19] उत्तरे. [20] एव न तु वादिनः. [21] अर्थस्य. [22] हेत्वर्थस्य. [23] व्यधिकरण. [24] अबाधितविषयत्वेच सति. [25] प्रत्यक्षप्रमाणविरोधः. [26] साध्ये. [27] प्रमाणबाधः. [28] अतिप्रसङ्गः. [29] असदाश्रयेण हेतुना क्रियमाणे.

प्रत्यक्षागममूलास्तु[1] न्यायास्सर्वे भवन्ति हि ॥ [2]न्यायाभासा[3] अमूलाः स्युर्न्यायस्यान्यस्य[4] तौ पुनः[5] । [6]अदृष्टे [7]व्यभिचारे तु साधकं [8]तदिति स्फुटम् ॥ ज्ञायते साक्षिणैवाद्धा मानबाधे न [9]तद्भवेत् । [10]यत्साक्षिणैव मानत्वं मानानामवसीयते ॥ अमानस्य तु मानत्वं[11] मानसत्वाचलं भवेत् । [12]उत्सर्गतोऽपि [13]यत्प्राप्त[14]मपवाद[15]विवर्जितम् ॥ व्यभिचार्यप[16]वादेन मानमेव भविष्यति । अतो हि भोजनादीना-मिष्टसाधनताऽनुमा ॥ मानं व्यवहृतौ नित्यं व्यभिचारो हि तत्र च । व्याप्तत्वे व्याश्रयत्वं तु कथमेव हि दूषणम् ॥ रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाऽभ्युदिता यतः । इत्युक्ते साधनं नो किं न ह्यङ्गी[17]वात्र साधिका ॥ अन्यत्सद[18]सतोर्विश्वमिति च व्याहतेरमा[19] । असिद्ध[20]-साधने दोषः को, व्याप्तिर्यदि विद्यते ॥ व्याप्तिश्च व्यतिरेकेण तत्र तैश्चावगम्यते । अप्रसिद्धस्य साध्यस्य साधकत्वं यदेष्यते ॥ लिङ्ग[21]-स्यो[22]क्तौ विशे[22]षोऽयं केन मानेन गम्यते । साधनं परमाण्वादे-र्यद्यसिद्धस्य चेष्यते ॥ यथाऽनुभवमेवैतन्नाङ्गीकार्यं कुतस्तदा । यत्र नातिप्रसङ्गोऽस्ति मानं न च विपर्यये ॥ क्लिष्टकल्पनयैवात्र साध्य-मित्यतिदुर्वचः । परिशेषो [23]मिथस्सिद्धिश्चक्रकस्वाश्रयादयः ॥ असिद्ध-साधकत्वेन पञ्चावयवतां विना । अङ्गीकार्याः समस्तैस्तन्नियमः किं निबन्धनः ॥ सिद्धसाधनतायां च न कथाऽवसि[24]तिर्भवेत् । व्यभिचारो हेत्वसिद्धिरेक[25]पक्षेऽपि दूषणम् ॥ साध्यसाधनवैकल्यं[26] दृष्टान्तस्य[27]

[1] एव. [2] अमूलाः. [3] एव. [4] प्रत्यक्षागममूलकन्यायादन्यस्य. [5] प्रत्यक्षागमौ एव मूलम्. [6] एव. [7] साध्यव्यभिचारे. [8] लिङ्गम्. [9] अदृष्टव्यभिचारित्वम्. [10] यस्मात्. [11] मानत्वग्रहणम्. [12] स्वभावतः. [13] लिङ्गम्. [14] निश्चितमपि. [15] साध्यव्यभिचार. [16] कारण-विशेषेण. [17] समयमात्रम्. [18] सकाशात्. [19] अप्रमाणम्. [20] अप्रसिद्धसाध्यस्य. [21] कर्तरि षष्ठी. [22] प्रयोगविशेषः [23] अन्यो-न्याश्रयः. [24] विशिष्टस्यासिद्धिरेव. [25] वादिप्रतिवादिनोः एकस्य पक्षे. [26] एव. [27] दूषणम्.

विशेषणे[1] । वैयर्थ्य[2]मेका[3]सिद्धौ च विशिष्टा[4]सिद्धिरेव हि ॥ अप्रयोजनता तत्र[5] प्रथमप्रश्नदूषणम् । सिद्धप्रश्नादिकं यत्तदाधिक्यान्तर्गतं भवेत् ॥ अर्थापत्त्युपमाऽभावा अनुमान्तर्गताः [6]क्वचित् । प्रत्यक्षान्तर्गतोऽभावः सुखादे[7]र्नियमेन च ॥ अन्यत्र[8] झटिति प्राप्तः[9] प्रारम्भा[10]द्याश्च युक्तयः । आगमार्थावसित्यर्था[11] नियतव्याप्तयोऽखिलाः ॥ वाक्यं प्रकरणं स्थानं समाख्या च [12]तथाविधाः । कुरुपाण्डववत्तेषामुपपत्तेः पृथग्वचः ॥ [13]स्वन्यायैः साधनं[14] कार्यं [15]परन्यायैस्तु [16]दूषणम् । [17]स्वन्यायैर्दूषणं च स्यात्साधितैः प्रतिवादिनः ॥ [18]प्रसङ्गार्थतया प्रोक्ता[19] न सिद्धान्तस्य दूषकाः । छलं जातिरिति द्वेधा व्याह[20]त्यन्तरमिष्यते ॥ जातिः स्वव्याहतिर्ज्ञेया छलमर्था[21]न्तरोत्तरम् । एवं संशोधितन्यायसदागमविरोधतः ॥ नानिर्वाच्यमिह प्रोक्तं मायामात्रपदेन हि । विलक्षणं[22] सदसतोरिति हि व्याहतं स्वतः ॥ प्रतियोगित्व[23]मप्यस्य ब्रह्मणोऽङ्गीकृतं भवेत् । मिथ्या चेत्प्रतियोगित्वं वैलक्षण्यं ततो न हि ॥ अविलक्षणत्वं सत्यं स्यान्मिथ्यात्वं ब्रह्मणस्ततः । अनिर्वाच्यस्य सत्त्वं वा, यदि धर्मा न केचन ॥ ब्रह्मणो, नैव जिज्ञास्यं[24] जिज्ञासा धर्मनिर्णयः । इदमित्थमिति ज्ञानं जिज्ञासायाः प्रयोजनम् ॥ इत्थम्भावो हि धर्मोऽस्य[24] न

1 दत्ते सति. 2 विशेष्यस्य विशेषणस्य वा वैयर्थ्यं तदपि हेतोर्दूषणमेव. 3 विशेषणविशेष्ययोरेकस्य. 4 विशिष्टस्यासिद्धिरेव. 5 प्रश्नदोषेषु. 6 कदाचित्घटाद्यभावग्राहकं प्रत्यक्षान्तर्गतम्. 7 अभावः. 8 सुखादिभिन्ने घटादौ सति. 9 अभावः प्रत्यक्षम्. 10 उपक्रमादयः. 11 निर्णयार्थाः. 12 वेदार्थे निर्णयार्था युक्तयः एव. 13 न केवलं परस्य किं तु स्वस्यापि सिद्धैर्न्यायैः क्वचित्स्वमात्रसिद्धैः साधितैः. 14 स्वपक्षसाधनम्. 15 उभयसिद्ध. 16 खण्डनं दूषणानुमानं तु परमात्रसिद्धैः. 17 क्वचित् स्वमात्रसिद्धैः. 18 आपादनविषयतया. 19 निर्धूमत्वादयः. 20 व्याहतिप्रभेदः. 21 परोक्तस्यार्थान्तरं परिकल्प्य तस्योत्तरम्. 22 सन्ध्यम्, स्वप्नः. 23 स्वाप्नप्रपञ्चं प्रति. 24 ब्रह्म. अस्य ब्रह्मणः.

चेन्न प्रतियोगिता[1] । इत्थम्भावात्मकान्धर्मानाहुश्च श्रुतयोऽखिलाः ॥ अदृश्यत्वादयोऽप्यस्य गुणा हि प्रभुणोदिताः । यदि स्युस्तादृशा धर्माः सर्वज्ञत्वादयो न किम् ॥ [2]अन्यापेक्षा यदि स्युष्टे[3] सत्त्वं[4] देशकालगा । देशकालानपेक्षा हि न सत्ता क्वापि दृश्यते ॥ सर्वधर्मोज्झितस्यास्य किं शास्त्रेणाधिगम्यते । मिथ्याधर्मविधातुश्च वेदस्यैवाप्रमाणता ॥ अप्राप्तां भ्रान्तिमापाद्य किं वेदो मानतां व्रजेत् । न हि वेदं विना ब्रह्म वेद्यं धर्माश्च तद्गताः ॥ वेदवेद्यस्य मिथ्यात्वं यदि नैक्यस्य तत्कथम् । धर्मारोपोऽपि सामान्य[5]धर्मादीनां हि दर्शने ॥ [6]इदन्तदादिधर्मित्वे धर्मोऽन्यः कल्प्यतेऽत्र हि । सर्वधर्मविहीनस्य धर्मारोपः क्व दृश्यते ॥ तदर्थं यदि धर्माणामारोपः साऽनव[7]स्थितिः[8] । ईशतज्ज्ञानवेदाक्षजानुमामातृ[9]पूर्विणः ॥ भ्रान्तिर्विश्वस्य येनैव मानाभासेन कल्प्यते । तन्मात्रस्यान्यथा[10]भावे किं न स्याद्विश्वसत्यता ॥ येनेदं कल्प्यते भ्रान्तं भ्रान्तिस्तस्यैव किं न सा । भ्रान्तत्वे तस्य विश्वा[11]रेरीशाद्यभ्रान्तमेव हि ॥ भवेयुर्भ्रान्तयो नृणां नैवेशादेः कथञ्चन । सत्यत्वमक्षजं प्राप्तं यदि भ्रान्तमितीष्यते ॥ प्रामाण्यमागमस्यापि प्रत्यक्षादन्यतः कुतः । साक्षिप्रत्यक्षतो ह्येव मानानां मानतेयते ॥ साक्षिणः स्वप्रकाशत्वमनवस्था ततो न हि । [12]तात्कालिकं प्रमाणत्वमक्षजस्य यदा भवेत् ॥ ऐक्यागमस्य किं न स्यात्तस्याप्येतादृशं यदि । ऐक्यप्रमाणमिथ्या[13]त्वं यदा[14] विश्वस्य सत्यता ॥ ऐक्यवाक्यस्य मानत्वं यद्यबाध्यमितीष्यते । अक्षजस्यापि

1 विरोधिता प्रपञ्चधर्मव्यावृत्तिमत्ता. 2 ब्रह्मभिन्नमिथ्याभूत सर्ववस्त्वपेक्षावत्तः. 3 स्युष्टे इति सुषामादिषु द्रष्टव्यम्. 4 एवं-परापेक्षा. 5 सामान्यरूप. 6 इदंत्वतत्त्वादिधर्मवत्वे दृष्टे एव. 7 सोप्येवमिति प्रसक्तः. 8 इति ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वनिरासः. 9 प्रमातृ. 10 अप्रामाण्ये. 11 विश्वमिथ्यात्वं प्रतिपादयतः गौडपादादेः. 12 व्यावहारिकम्. 13 आपद्यते. 14 एवं यदा तदा.

मानत्वं नाबाध्यं किमितीष्यते ॥ अद्वैतहानिसामान्यान्न विशेषश्च[1] कश्चन । यदि स्वतस्त्वं प्रामाण्ये विश्वसत्ता कथं न ते ॥ प्रामाण्यस्य च मर्यादा कालतो[2] व्याहता भवेत् । कालान्तरेऽप्यमानं[3] चेदिदानीं मानता कुतः ॥ मिथ्यात्वमानं [4]मोक्षेऽपि मानं किं नेति भण्यताम् । मानत्वे द्वैतहानिः स्यादमानत्वेऽप्यमोक्षता[5] ॥ विश्वस्य पुनरापत्तिमिथ्यामानं यदा न मा[6] । अस्तिचेन्मुक्त्यवस्था च द्वैतापत्तिरतोऽन्यथा[7] ॥ अमुक्तत्वं[8] तथा [9]काले कालाधीना हि मुक्तता । काल एवागमोऽ[10]प्याह मुक्तिं [11]कालनिवर्तने ॥ मुक्तेरपि निवृत्तिः[12] स्यात्संसारित्वमतो भवेत्। क्व च प्रत्यक्षतः प्राप्तमनुमाऽऽगमबाधितम्[13]॥ देहात्मत्वं यदि न तत्प्राप्तं प्रत्यक्षतः क्वचित् । मम देह इति ह्येव न देहोऽहमिति प्रमा ॥ उपचारश्च कृष्णोऽहमिति[14] कर्दम लेपने । वस्त्रस्य यद्वदेवं स्याद्यद्यु[15]पाधिकृतं तदा ॥ [16]स्वतः शुक्लत्वव[17]त्कार्ष्ण्यं न ममेति प्रतीयते । कथं च भेदो देहादेरात्मनो न प्रतीयते ॥ जातमात्रा मृगा गावो हस्तिनः पक्षिणो झषाः[18] । भयाभयस्वभोगादौ[19] कारणानि विजानते ॥ अस्मृतौ पूर्वदेहस्य विज्ञानं[20] तत्कथं भवेत् । अन्वय[21]व्यतिरेकादे[22]रनुसन्धानविस्मृतौ ॥ यदा देहान्त[23]रज्ञानं

1 प्रत्यक्ष प्रामाण्यस्याबाध्यत्वे बहुप्रपञ्चापत्तिः आगमप्रामाण्याबाध्यतायां तु नैवमिति कश्चन विशेषः न, व्यर्थत्वात्. 2 कालतो मर्यादा=व्यवच्छेदः, तात्कालिकत्वम्. 3 बाधितमानम्. 4 मोक्षसमये. 5 विवक्षितावस्थायाः. 6 तदा विश्वस्य पुनरापत्तिः. 7 असत्त्वे. 8 आत्मनः. 9 तथा विकल्प्य दोषो वाच्यः. 10 "तदा विद्वान् पुण्य पापे" इति. 11 कालासत्त्वे. 12 असत्वम्. 13 क्व दृष्टम्, नैवेत्यर्थः. 14 व्यवहारस्तु. 15 देहादि. 16 वस्त्रे. 17 स्वतोनीरूप एवाहम्. 18 मीनाः. 19 सुखादौ. 20 भयादिकारणज्ञानम्. 21 यद्यस्तनपानं तदिष्टसाधनं यदिष्टसाधनं न तत्स्तनपानं न भवतीत्यादेः विस्मृतौ. 22 तथा चायमित्यनुसन्धानस्य विस्मृतौ. 23 पूर्वदेहस्मरणम्.

देहैक्यावसितिः कुतः । व्याप्तत्वादात्मनो देहे व्यवहारेष्वपाटवात्[1] ॥ भेद[2]ज्ञानेऽपि चाङ्गार[3]वह्निवत्स्वा[4]विविक्तवत् । भवन्ति व्यवहाराश्च न हि प्रत्यक्षगानपि ॥ अर्थान्यथानुभवतः प्रतिपादयितुं क्षमाः । लोकास्ततो हि प्रत्यक्षसिद्धं नान्येन केनचित् ॥ शक्यं वारयितुं क्वापि [5]तच्चेन्नोत्तर[6]गोचरम् । कथमेवोत्तरः कालस्तद्वो मोक्षश्च गम्यते ॥ आगमोऽपि हि [7]सामान्ये सिद्धे प्रत्यक्षतः [8]पुनः । विशेषं[9] गमयेदेव कथं शक्ति[10]ग्रहोऽन्यथा[11] ॥ अतीतानागतार्थेषु जाते [12]शक्तिग्रहेऽखिलम्[13] । विशेषं[14] गमयेद्वाक्यं न तदज्ञातशक्तिके[15] ॥ शक्तिश्चेद्वर्तमाने स्यान्नातीतानागतं वदेत् । यदि शक्तिग्रहोऽन्यत्र[16] कथं स[17] स्यात्तदग्रहे ॥ [18]सामान्यं [19]दृष्टमेवासा[20]वन्यत्र[21] गमयेद्यदि । सामान्यवर्जितं वस्तु स्वरूपं गमयेत्कथम् ॥ न स्वरूपत्वसामान्यं केनाप्यङ्गीकृतं क्वचित् । [22]स्वरूपं चेदनुगतं व्यावृत्तं [23]तत्र किं भवेत् ॥ [24]सर्वानुगतधर्माणामन्ते हि स्वत्व[25]मिष्यते । किं व्यावृत्तमिति प्रश्ने स्वरूप[26]मिति केवलम् ॥ स्यादुत्तरं[27] ततोऽन्यच्चेत्तदेव [28]स्वयमेव[29] नः । एवं व्यावृत्त[30]रूपेऽपि यदा शक्तिग्रहो भवेत् ॥ तस्य सामान्यतो ज्ञानं विना स[31] च भवेत्कुतः । अतो विशेषसामान्यरूपं [32]सर्वमपीष्यते ॥

1 लोकानाम्. 2 देहाद्. 3 अङ्गारे व्याप्त. 4 स्वाभिन्ने स्वसंसृष्टे यथा तथा. 5 साक्षिज्ञानम्. 6 वर्तमानमात्रगोचरं चेत्. 7 अन्वयसामान्यवति पदार्थसमूहे. 8 पश्चात्. 9 अन्वयविशेषवन्तं तमेव पदार्थसमूहम्. 10 पदानां तेषु वाचकत्वज्ञानम्. 11 पूर्वं पदार्थज्ञानाभावे. 12 पदानाम्. 13 वाक्यम्. 14 अन्वयविशेषम्. 15 सति पदसमूहे. 16 अतीतानागतयोरपि. 17 पदशक्तिग्रहः. 18 पूर्वं पदार्थाज्ञाने सति. 19 वस्तुगतसामान्यधर्मं गोत्वादिकम्. 20 शब्दः. 21 कालान्तरे. 22 स्वरूपत्त्वम्. 23 वस्तुनि. 24 सर्वेषाम्. 25 स्वरूपत्वम्. 26 स्वरूपत्त्वम्. 27 भेदलक्षणं व्यावृत्तम्. 28 स्वरूपम्. 29 तर्हि. 30 निस्सामान्यस्वरूपे. 31 शक्तिग्रहः. 32 सर्वं वस्तु.

[1]व्यावृत्तं यच्च[2]सामान्यं तदेव स्याद्विशेषतः[3] । न चैकधर्मता तेन पदार्थानां परस्परम् ॥ [4]धर्माणां भेद[5]दृष्टचैव तत्सादृश्यस्य दर्शनात्[6] । अतः [7]सर्वे पदार्थाश्च सामान्यात्साक्षिगोचराः ॥ सर्वमित्येव विज्ञानं सर्वेषां कथमन्यथा । किञ्चित्सादृश्यविज्ञानादखिलस्यापि वस्तुनः ॥ शब्दशक्तिग्रहश्च स्यात्तत्त[8]त्सादृश्यमानतः । [9]प्रत्यक्षं मानसं चैव [10]यदाऽतीतार्थगोचरम्[11] ॥ तदा[12] [13]स्मृतिप्रमाणत्वमतीतत्व-विशेषितम्[14] । आधिक्य[15]मनु[16]भूतात्तु यदा[17]तीत[18]त्वमिष्यते[19] ॥ मानता च कथं न स्यात्स्मृतेर्बाधश्च नात्र हि । मानत्वं प्रत्यभिज्ञाया अपि सर्वानुभूतिगम् ॥ अतीतवर्तमानत्व[20]धर्मिणी सा च दृश्यते[21] । न च सा [22]स्मृतिमात्रार्धा तदिदंत्व[23]ग्रहैकतः[24] ॥ अतो न वर्तमानैकनियमः स्याद्ग्रहेऽक्षजे। न च [25]प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्र[26]मिति-र्नाम [27]कुत्रचित् ॥ मानाभावाद्गौरवाच्च कल्पनायाः किमेतया । मयैतज्ज्ञातमिति तु साक्षिगं ज्ञानगोचरम् ॥ ज्ञानमेव ततोऽन्या न प्रमितिर्नाम दृश्यते । मानमातृप्रमेयाणां[28] [29]तदुच्छि[30]त्तिर्न हि क्वचित् ॥ स्वाप्नानामपि चैतेषां न बाधो दृश्यते क्वचित् । जाग्रत्त्व-मात्रमत्रैकमन्यथा दृश्यते स्फुटम् ॥ अतो मिथ्या न च स्वप्नो

1 स्वरूपम्. 2 यदेव. 3 विशेषबलेन = अनुवृत्त बुद्धिजनकत्वेन सामान्यं रूपञ्च स्यात्. 4 शौक्ल्यादिधर्माणाम्. 5 प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वदर्शनात् विशेषरूपत्वम्. 6 सामान्यरूपत्व. 7 वर्तमाना-तीतानागताः. 8 सास्नादिमत्त्वादि सादृश्यानुसारेण. 9 मानसम्. 10 यस्मात्. 11 एव यत्स्मृतिकारणम्. 12 तस्मात्. 13 स्मृतेः. 14 अर्थस्मृतिः विषयीकरोति. 15-16-17-18-19 अनुक्रम. 20 धर्म-विशिष्टार्थविषया. 21 साक्षिणा. 22 स्मृतिरेव स्मृतिमात्रा, सा अर्धं यस्याः सा स्मृत्यनुभवरूपैकदेशसमुदायरूपा तथाच स्मृत्यनु-भवात्मकैक ज्ञानरूपाच. 23 तत्त्वेदन्त्वज्ञानयोः. 24 एकत्वानुभवात्. 25 ज्ञानतः. 26 ज्ञातता. 27 अतीतादाविव वर्तमानेऽपि. 28 तस्मात्. 29 तदात्मकविश्वस्य. 30 बाधः.

[1]जाग्रद्व[2]ज्जाग्रदेव च । आत्मवत्क्वचिदात्मा च स्यादेव [3]भ्रमगोचरः ॥ एतावता न मिथ्याऽसौ स्वप्ने जागरिते तथा । यद्यात्मन्यन्यथा[4]दृश्यं भ्रान्तमत्रापि तद्भवेत् ॥ अबाधितानु[5]वृत्तेस्तु स्वप्नादेर्भ्रान्तता कुतः । न च काचित्प्रमा विश्वभ्रान्तत्वे सर्वमेव च ॥ अभ्रान्तत्वे प्रमाणं तु कथं तद्भ्रान्तता भवेत् । किञ्च भ्रान्तत्ववादी स भ्रान्तत्वं स्वमतस्य च ॥ अङ्गीकरोति नियतं तत्र सम्प्रतिपन्नता । वादिनोस्तेन चाभ्रान्तं विश्वमेव भविष्यति ॥ भ्रान्तत्वभ्रान्तता चेत्स्यात्कथं नाभ्रान्तिसत्यता । अशेषदोषदुष्टं तन्मतं हेयं बुभूषुभिः ॥ येन[6] स्वमतहेयत्वं स्वयमङ्गीकृतं सदा । भ्रान्तित्वा[7]द्दुर्घटत्वस्य भूषणत्वाच्च केवलम् ॥ उन्मत्तोऽपि कथं तस्य मतं स्वीकर्तुमिच्छति । ईशशक्तेरचिन्त्यत्वान्महोन्मत्तैः प्रवर्तितम् ॥ अतः प्रज्ञाऽत्र [8]मायोक्ता जैव्यु[9]पादानमेव सा । निमित्तमैश्वरी मुख्या निर्मितं त्रातमेव च ॥ ताभ्यां [10]सहपृथक्[11]चैव मायामात्र[12]मितीर्यते । उभाभ्यां मातमैश्व[13]र्यात्रातं सहपृथक्कृतः ॥ [14]प्रज्ञात्मकं मनो येन मनोरूपाश्च[15] वासनाः[16] । धीर्भीरिति मनस्त्वेवेत्याह च श्रुतिरञ्जसा ॥ चिदचिन्मिश्रमेवैतन्मनो यावच्च संसृतिः । तेनावस्था इमास्सर्वा जीवः पश्यति सर्वदा ॥ मनोविकारा विषयाः स्वाप्ना यद्बाह्यवन्न ते । स्थूला भवन्त्यतस्तेषां स्पष्टता न तथा क्वचित् ॥ क्वचित्स्पष्टा अपि स्युष्टे [17]वासना [18]मानसी च सा ॥ ३ ॥ १ ॥

1 जाग्रता दृष्टशुक्तिकावत् न मिथ्या. 2 जाग्रत् स्वप्नश्च आत्मवन्नैव-मिथ्या. 3 क्षणिकोऽहमिति. 4 आरोपिताकारः. 5 अद्राक्षमेवाहं गजं इति ज्ञानानुवृत्तेः. 6 कारणेन. 7 भ्रमविषयत्वेनाङ्गीकृतत्वात्. 8 माया इति. 9 जीवसम्बन्धिनीप्रज्ञा. 10 सहनिर्मितम्. 11 केवलं ईश्वरज्ञानेन रक्षितम्. 12 धातुद्वयात् आतोऽनुपसर्गे क इति कः. 13 ईश्वर सम्बन्धिन्याः. 14 प्रज्ञोपादानम्. 15 मनउपादानकाः. 16 अतः संस्कारज्ञानयोरेकोपादनकत्वाल्लक्षणा. 17 अस्थूलत्वस्य सत्वात्. 18 सुषामादित्वात् षत्वम्.

॥ ॐ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ॐ ॥ ५ ॥ ईशेच्छयाऽन्तर्दधाति[1] व्यज्यते च पुनस्तया। सृष्ट्वैव वासनाभिश्च प्रपञ्चं स्वाप्नमीश्वरः॥ वासनामात्रतां तस्य [2]नीत्वाऽन्तर्धापयत्यजः ॥ ५ ॥ २ ॥

॥ ॐ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि ह ॐ ॥ ॥ ७ ॥ ॐ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॐ ॥ ८ ॥ ॐ मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॐ ॥ १० ॥ सुषुप्तिबोधमोहांश्च स्ववशस्त[3]द्वशं सदा। जीवं [4]नयति जीवेशो ॥ ४ ॥ ५ ॥ ७ ॥ ॥ ॐ स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॐ ॥ ॥ ९ ॥ नान्यः कर्ताऽस्य कश्चन ॥ ९ ॥ ६ ॥

॥ ॐ न [5]स्थानतोऽपि परस्योऽभय[6]लिङ्गं सर्वत्र हि ॐ ॥ ११ ॥ न स्थानभेदतोऽप्यस्य भेदः कश्चित्परेशितुः सर्वत्राशेषदोषोज्झपूर्णकल्याणचिद्गुणः ॥११॥ ॐ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॐ ॥ १२ ॥ तद्विरुद्धं तु यत्तत्र[7] मानं नैव क्वचिद्भवेत्। महातात्पर्यरोधेन कथं तन्मानमत्र तु[8] ॥ दुःखा[9]प्ययसुखावाप्तिहेतुत्वेनैव वेदवाक्। भवेन्मानं तदीशानात्प्रसन्नादेव नान्यथा ॥ प्रसन्नता गुणोत्कर्षज्ञानादेव हि केवलम्। निर्दोषतापरिज्ञानादपि नान्येन केनचित् ॥ 'यो मामशेषदोषोज्झं गुणसर्वस्व बृंहितम्[10]। जानात्यस्मै प्रसन्नोऽहं दद्यां मुक्तिं न चान्यथा' ॥ 'यो मामशेषा[11]भ्यधिकं विजानाति स एव माम्। विजानात्यखिला-

[1] सन्ध्यम्. [2] कृत्वा. [3] नीत्वा. [4] प्रापयति. [5] स्थानभेदत।. [6] भिन्नस्वरूपत्वम्. [7] तत्रार्थे. [8] विष्णोर्दोषित्वादौ. [9] नाश।. [10] प्रत्येकमपि गुणानामनवधिकत्वोक्तिरनेन. [11] गुणैर्दोषाभावै॥ सर्वोत्तमम्.

स्तस्य दद्यां कामान्परं पदम्' ॥ 'यो मामेवमसम्मूढः' 'किं मां निन्दन्ति शत्रवः'। इत्यादिवेदस्मृतिगवाक्यैरेवावसीयते ॥ लोक[1]तश्च प्रसादेन मुक्तिः सगुणवेदनात्। महा[2]तात्पर्यमुख्यस्य विरोधादत एव हि ॥ दोषित्वनिर्गुणत्वाल्पगुणत्वादि कथञ्चन। नार्थः श्रुतिपुराणादे[3]स्तद्विरुद्धोऽखिलस्य[4] च ॥ अर्थः [5]स्वयं विनिर्णीतो वासुदेवेन सादरम्। 'इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ॥ एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृत[6]कृत्यश्च भारत'। इत्यतोऽखिलसच्छास्त्रविरुद्धत्वेन नानुमा ॥ वर्तते [7]तत्र तेनेशो निर्णीतोऽखिलसद्गुणः ॥ १२ ॥ ८ ॥

॥ ॐ अत[8] एव चोपमा[9] सूर्यकादिवत् ॐ ॥१८॥

न च चित्त्वादभिन्नत्वं[10] जीवस्येशवदा[11]प्यते। यत आभासतामेव श्रुतिरस्य वदत्यलम् ॥ 'यथैषा पुरुषे छाया एतस्मिन्नेतदाततम्'। 'छाया यथा पुंसदृशी पुमधीना च दृश्यते ॥ एवमेवात्म[12]काः सर्वे ब्रह्माद्याः परमात्मनः'। 'सत्ताप्रतीतिकार्येषु पुमधीनो यथेयते ॥ आभास[13] एवं[14] पुरुषा मुक्ताश्च परमात्मनः'। 'छाया विष्णो रमा तस्याश्छाया धाता [15]विशेषकौ ॥ तस्येन्द्रकामौ च तयोस्तयोरन्येऽखिला अपि'। 'हरेर्ब्रह्माऽस्य गी[16]स्तस्या विशेषाविन्द्र एतयोः ॥ [17]मारआभासकाः सर्व एतयोस्तदधीनतः। सर्वेऽल्पशक्तयश्चैव पूर्णशक्तिः परो हरिः ॥ चेतनत्वेऽपि भिन्नास्ते तस्मादेतेन सर्वदा'। इत्यादिश्रुतिवाक्येभ्यो ज्ञायते भेद एव हि ॥ आभासत्वं हि निर्णीतं जीवस्य परमात्मनः। तन्न युक्तं यदा[18]भास[19] उपाध्या[20]यत्त ईयते ॥

[1] लोकदृष्टान्तोपेतानुमानतश्चावसीयते. [2] परममहातात्पर्यस्य. [3] दोषित्वादेः. [4] श्रुत्यादेः. [5] इति. [6] मुक्तः. [7] परमेश्वरभेदादौ. [8] तदधीनत्वतत्सदृशत्वाभ्यामेव. [9] सूर्यकादिवदित्युपमा न उपाध्यधीनत्वादिना. [10] ब्रह्मणा. [11] युज्यते. [12] अल्पचेतनाः. [13] दर्पणादिः. [14] आभासाः. [15] विः गरुडः. [16] गीः, सरस्वती. [17] मारः, कामः. [18] यस्मात्. [19] सूर्यप्रतिबिम्बादिः. [20] जलाद्युपाध्यधीनः.

उपाध्यायत्तताभावादाभास[1]त्वविरोधतः । चेतनत्वेन चांशत्वा[2]त्समु[3]-दायैक्यमा[4]पतेत् ॥ अतः पृथ[5]क्त्वमु[6]दितं समुदा[7]यांशयोर्भवेत् । ईशाख्या[8] समुदाये[9] स्यादीश[10]रूपेष्विवोदिता ॥ अतो देहाद्युपाधीनामपाये समता भवेत् । ईशरूपैरथाभास मुख्यतः सूर्यकादिवत् ॥ यदा तदोपाध्यायत्तरूपाणां[11] नाशिता भवेत् । इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह वेदाधिपः प्रभुः ॥ अत एवोपमेत्येव [12]चान्या[13]भासविशेषिताम् । [14]यदुक्तं तदधीनत्वं सर्वावस्थास्वशेषतः[15] ॥ जीवस्य सद्द[16]शत्वं च चित्त्वमात्रं न चापरम्[17] । तावन्मात्रेण चाभासो [18]रूपमेषां चिदात्मनाम् ॥ नोपाध्यधीनताद्यैश्च नातिसाम्यं निदर्शने । किञ्चित्सुखादिसादृश्यमपीशेनासुरानृते ॥ [19]तत आभासते[20] नित्यं [21]तद्वदाभासतेऽपि च । [22]भानमस्ति[23]त्वमपि चैवा[24]ऽसमन्ताद्यतस्ततः ॥ जीव [25]आभास उद्दिष्टः सदैव परमात्मनः । न जलायत्तसूर्यादिप्रतिबिम्बोपमत्वतः ॥ तदधीनत्वमेवेति[26] किञ्चित्सादृश्यमेव[27] चः[28] । सम्प्रकाशयतः सूत्रगतावखिल[29]मानतः ॥ जीवेशभेददृष्ट्यैव समुदायैकता

[1] आभासत्वस्याभेदेन व्याप्तत्वात् भेद साधने विरुद्धत्वात्. [2] अंशत्वाच्च. [3] सकलचेतनसमुदायाभिन्नत्वं तं तु समुदायात्परस्यैव. [4] भवेत्. [5] भिन्नत्वम्. [6] श्रुत्याद्युक्तम्. [7] समुदायस्यांशयोर्जीवेश्वरयोः. [8] ब्रह्मशब्दः. [9] चेतनानाम्. [10] मत्स्यादीनां समुदाये. [11] जीवानाम्. [12] भिन्नक्रमः चोपमेति. [13] अन्यस्मादाभासात् सूर्यकादेः विलक्षणताम्. [14] सन्ध्येसृष्टिराह हीत्यादौ. [15] सर्वव्यापारेषु. [16] परमात्मना. [17] स्वातन्त्र्यादिकम्. [18] स्वरूपम्. [19] ब्रह्माभासशब्दस्य यौगिकार्थमाह ततः तेन निमित्तेन. [20] प्रतीयते इति तदधीनत्वमुक्तम्. [21] अनेनतत्सदृशत्वमुक्तम्. [22] ज्ञानम्. [23] सत्त्वं अस्ति स्वातीति पाठादस्तिशब्दोऽव्ययम्. [24] पूर्वान्तवत्स्वरः सन्धौ इत्युक्तेः नात्र यतिभङ्गः. [25] भा च असा च भासे आ=सर्वकालवर्तिन्यौ भासे आभासे ब्रह्माधीने आभासे यस्य सः. [26] अर्थमेव शब्दः. [27] इत्यर्थम् (एव इति शब्दः). [28] च शब्दः. [29] मानैः भेद दृष्ट्या.

कृतः । अशेषदोषराहित्यं सर्वशक्तित्वतो हरेः ॥ 'सर्वोपेते'ति कथितमत ऐक्यं क्व दोषिणा । अशेषशक्तियुक्तश्चेत्स्वातन्त्र्याद्दोषवान्कथम् ॥ अनुसन्धान[1]रहितमैक्यं चेदेकता न [2]तत् । चेतनैक्येऽनुसन्धानं प्रमाणं नैव चापरम् ॥ अनुसन्धानरहितं समुदायैक्यमेव[3] चेत् । चेतनेष्वस्तु तन्नाम[4]मात्रमेव यतस्ततः ॥ मुक्तौ स्यादनुसन्धानमित्यपि स्यात्सु[5]दुष्करम् । [6]सर्वज्ञ एकतां नानुसन्धत्ते नैव सा[7] यतः ॥ पश्चात्स्यादनुसन्धानं[8] चेन्मिथ्याज्ञानिता भवेत् । विद्यमानानुसन्धानं न चेदज्ञत्वमापतेत् ॥ अस[9]दैक्यं भवेत्पश्चा[10]द्यदि स्यात्सतमो रसः । [11]समुदायैक्यमेत[12]स्माद्दूरतोऽपाकृतं सदा ॥ अतोऽशेषगुणो[13]न्नद्धं निर्दोषं यावदेव हि । [14]तावदेवेश्वरो नाम तत्र भेदोऽपि न क्वचित् ॥ 'नेह नानास्ति किमपि[15] [16]हरयोऽयमयं[17] हि सः' । इत्यादिश्रुतिमानेन जीवांशाः[18] सर्व एव च ॥ नियमेनानुसन्धानवन्तो यद्येकता यतः । [19]अंशिनोऽशेष[20]सन्धानमत्यल्पस्यापि विद्यते ॥ भुवि जातेन यांशेन सुखदुःखादि[21] तद्गतम् । अनुभूयते विशेषस्तु[22] कश्चिदीशकृतो भवेत् ॥ ईशस्याचिन्त्यशक्तित्वान्नाशक्यं[23] क्वापि विद्यते । सेशताऽनुपपन्नैव यदि जीवैकताऽस्य हि ॥ अनीशस्येशतेत्येव विरुद्धं सर्वमानतः । ईशत्वेनैव विज्ञातमनीश[24]त्वेन चेत्श्रुतिः ॥ अनीशत्वेन विज्ञातमीशत्वेनाथवाऽऽदिशेत् । उपजीव्यविरोधेन नैव मानत्वमेष्यति॥

[1] स्वीयतया दुःखादिसाक्षात्कार. [2] तर्हि. [3] नात्यन्तैक्यम्. [4] न वास्तवम्. [5] स्यात् प्रमाणाभावेन सन्दिग्धत्वात्. [6] यतः. [7] एकता अतः नैव. [8] जीवैक्यस्य. [9] पूर्वं अविद्यमानम्. [10] ज्ञानोत्तरकाले. [11] सदा. [12] प्रमाणशून्यत्वात्. [13] गुणपूर्णम्. [14] मत्स्यादिरूपसमुदायः. [15] किञ्चन. [16] 'अयं वै हरयः'. [17] 'अयमेव स योऽयमात्मा'. [18] इन्द्रादीनामंशा अर्जुनादयः. [19] अत्यल्पस्यापि. [20] अंशागतसर्वानुसन्धानम्. [21] एव न तु सर्वम्. [22] सर्वाननुसन्धानरूपः. [23] स्वशिरच्छेदादि. [24] जीवत्वेन.

[1]अतएवेश[2]तासिद्धेर्न किञ्चि[3]च्छक्यमस्य[4] च । ईशत्वेऽनीशभेदेन श्रुत्या सम्यक्प्रकाशिते ॥ अयुक्तमपि चान्यत्र युक्तं भवति तद्बलात् । अतोऽन्यत्रापि यद्दृष्टं तदीशेनैव[5] कल्प्यते ॥ श्रुत्याऽऽभासा[6]समपि न[7] हीशत्व[8]परिपन्थि यत् । ईशोऽनीशो जगन्मिथ्या दुःखी मुक्तो भिदा न हि ॥ इति प्रतिज्ञाव्याघातः सर्वदोषाधिकाधिकः । इति हि ब्रह्मतर्कोक्तिरतिहेयमतोऽखिलैः ॥ बुभूषुभिर्मतमिदं जीवेशाभेदवादिनः । नायुक्तमीशितुः किञ्चिदीशत्वस्याविरोधि यत् ॥ यदीशत्वविरोधि स्यात्तदेवायुक्तमञ्जसा । ईशत्वस्याविरोधेन योजयित्वाऽखिलाः प्रमाः ॥ सिद्धे[9]शत्वेन चायुक्तमपि हीशेन योज[10]येत् । मानतः प्राप्तमखिलं नामानं योजयेत्क्वचित् ॥ इति हि ब्रह्मतर्कोक्तिरतो युक्तमिहोदितम् ॥ १८ ॥ १० ॥

॥ ॐ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॐ ॥१४॥

स चाप्राकृतरूप[11]त्वादरूपः स्वगुणात्मकम् । रूपमस्य शिरःपाणिपादाद्यात्मकमिष्यते ॥ अतो नानित्यता नैव श्रुतिद्वयविरोधिता । यथा हि तैजसस्यैव प्रकाशस्योज्झितावपि ॥ आत्मैव[12] ज्योतिरित्या[13]ह जीवस्येशं श्रुतिस्तथा[13] ॥ १४ ॥ ९ ॥

॥ ॐ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॐ ॥२०॥ तद्भक्तितारतम्येन तारतम्यं विमुक्तिगम् । ब्रह्मादीनां च सर्वेषामानन्दादेर्यथाक्रमम् ॥ २० ॥ १२ ॥

---

1 जीवैक्यादेव. 2 उक्तरूपशक्तेरसिद्धत्वात्. 3 ईशतानीशतयोरेकत्रावस्थानम्. 4 परमात्मनोऽपि. 5 ईशत्वेनैव. 6 आभास इव=विरुद्धमिव प्रतीयमानमपि यत् अणुत्वयौगपद्यादि. 7-8 ईशत्वाविरोधि तत्तुईशत्वेनैवकल्पेते. 9 सिद्धमीशत्वं यस्यासौ तेन. 10 संयोजयेत्=ईश्वरेस्तीति जानीयात्. 11 प्राकृतरूपरहितमेव अप्राकृतरूपयुक्तम्. 12 आत्मैवास्य. 13 इति श्रुतिः (बृह.) ॐ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यमिति-सूत्रव्याख्या इयम्.

॥ ॐ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॐ ॥ ३५ ॥

प्रतिबिम्ब[4]वदप्येषामानन्दोऽन्यगुणा[5] यथा[6] ॥ ३५ ॥ ॐ उपपत्तेश्च ॐ ॥ ३६ ॥ नारायणगुणा[7]धीनश्चात्यल्पस्तदपेक्षया । तस्माद्भिन्नश्च सततं अन्यज्ज्ञानं परस्य च ॥ अन्यज्ज्ञानं तु जीवानामन्य आनन्द ईशता । [8]मुख्येशता परेशस्य गौणी जीवस्य सा यतः । इतिश्रुतेः ॥ ३६ ॥ १७ ॥

॥ ॐ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॐ ॥२२॥ सृष्टिनाशौ तदधीनावितीरिते । स्वभावत्वास्थितेर्नैतदपेक्षेति न युज्यते ॥ यतस्स्वभावोऽप्यखिल ईशायत्तो[9]ऽखिलस्य च ॥ २२ ॥ १३ ॥

॥ ॐ तदव्यक्तमाह हि ॐ ॥ २३ ॥ अव्यक्तोऽपि स्वशक्त्यैव भक्तानां दृश्यते हरिः ॥ २३ ॥ १४ ॥

॥ ॐ उभय[11]व्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॐ ॥ ॥ २८ ॥ [12]तदभिन्ना गुणा नित्य[13]मपि[14] सर्वे विशेषतः[15] । गुणत्वेन गुणित्वेन भोक्तृभोग्यतया स्थिताः ॥ विशेषा[22]त्मतया तेषां[16] नित्यशक्त्या[18]त्मना [21]तथा । [19]नित्यं[20]स्थितेर्न [23]धर्माणां

पूर्वाधिकरणगत 'यथाक्रममित्यस्य श्रौतक्रमानतिरेकेणेत्यर्थः. 4 प्रसिद्धप्रतिबिम्बैस्तुल्यं वर्तते भगवदानन्दप्रतिबिम्बोभवतीति यावत्. 5-6 अन्येषांसाधनभूतानां भक्त्यादीनां वैचित्र्यानतिक्रमेण परस्परं विचित्रः. 7 आनन्दः. 8 ईशता मुख्य 9 सर्वपदार्थानां स्वभावः. 10 अव्यक्तोपि. 11 गुणात्मकेन गुणित्वेन च ब्रह्मण उक्तत्वात्. 12 तेन अत्यन्ताभिन्नाः धर्मा. 13 नियमेन. 14 तथापि. 15 विशेषशक्त्या. 16-24 अन्वयक्रमः. 22 विशेषात्मतया=व्यक्तिरूपेण, व्यवहार विषयतोपपत्तेः.

[17]क्रियादीनामनित्यता[24] ॥ न विशेषात्मता चेय[3]मनित्या शक्तिरूपता । [4]सैव [5]यत्सविशेषा स्या[6]द्विशेषोऽन्यो[7] न[8] चाप्ययम् ॥ स्वनिर्वा[9]कताहेतोस्तथापि स्याद्विशेषता[10] । विशेष[11]त्वेन विज्ञातैः[12] प्रमाणै[13]रखिलैरपि[14] ॥ [15]ससर्ज [16]सञ्जहारेति विशेषो ह्यवगम्यते । श्रुत्यैव स स[17a] एवेति तदभेदश्च गम्यते ॥ [18]भेदो यदि विशेषस्य[19] स भेदो भेदिना[20] कथम् । भिन्नश्चेदनवस्था स्यादभिन्न[21]श्चेत्पुरा[22] न किम् ॥ विशेषोऽभिन्न एवेति तेन नाभ्युपगम्यते । अभिन्नो निर्विशेषश्चेद्भेद[23]स्तद्भेदता कुतः॥ [24a]अनेनानेन[25] भिन्नोऽयमिति यत्स[26]विशेषतः । भेद एवैष बहुधा दृश्यते तत्कि[27]मुत्तरम् ॥ अभेदभेदयोश्चैव स्वरूपत्वं हि भेदिनः । तयोरप्यविशेषत्वे[28] पर्यायत्वं हि शब्दयोः ॥ अभेदभेदशब्दौ च पर्यायाविति को वदेत् । भेदोऽन्योऽन्यमभेदश्च भेदिना चेद्विशेषिता ॥ अविशेषे कथं भेदो भेदिनैकस्तथा भिदा । पुनस्तयोर्विभेदश्च भेदिमात्रत्वतो भवेत् ॥ भेदिनश्चैव भेदस्य विशेषो यदि गम्यते । अभेदाभेदिनोश्चैव किं भेदोऽभेदभेदयोः ॥ विशेषणैव [29]सर्वत्र यदि व्यवहृतिर्भवेत्[30] । कल्पनागौरवायैव किं भेदः[31]

[3] व्यवहारालम्बनत्वेनोक्ता. [4] विशेषात्मता. [5] यस्मात्. [6] सविशेषा भिन्नैव. [7] भगवतः भिन्नः. [8] नैव. [9] अनवस्थाभावात्. [10] तस्यविशेषस्य. [11] ज्ञानादिधर्माणां भगवद्धर्मत्वेन. [12] तदभिन्नत्वेन च. [13] ज्ञानत्वात्. [14] उभयविधैः. [15] सर्वमसृजत्. [16] तदत्तुमध्रियत इति श्रुत्या. [17a] आनन्दोब्रह्म इति श्रुत्या. [18] एतत्प्रपञ्चनार्थं उत्तरो ग्रन्थः । ब्रह्मणोभेदः. [19] ज्ञानादेर्ब्रह्मधर्मस्य. [20] ब्रह्मणा ज्ञानादिना च. [21] सविशेषश्च. [22] धर्माणां धर्मिणां सविशेषाभेदः, किं नाङ्गीक्रियते. [23] तस्य तयोरयंभेद इत्येवं भावः. [24a] यस्मात् पटात्. [25] स्तम्भात्. [26] प्रतियोगि विशेषसाहित्येन. [27] अतो न भेदः धर्मिस्वरूपं इति परोक्तस्य, तस्य. [28] अभिन्नत्वे च. [29] भेदभेदिनोरभेदाभेदिनोश्चाभेदेऽपि. [30] चेत्. [31] भेदाभेदयोः भेदः.

कल्प्यते[1] तदा ॥ ऐक्यप्रतीत्यभावेन भेद एव[2] गवा[3]श्वयोः । स एवेति [4]प्रतीतौ हि विशेषो नाम भण्यते ॥ सच्चिदा[5]दे[6]र्पर्यायसिद्ध्यर्थं [7]मायिनाऽपि हि । अङ्गीकार्यो विशेषोऽयं, यद्य[8]सत्यविशेषणम् ॥ [9]पृथक्पृथग्वारयितुं शब्दा[10]न्तरमितीष्यते । [11]मायाविशेषराहित्यविशेषणविशेषिता ॥ सत्यस्यापि भवेत्सा च तथा[12] चेदनवस्थितिः[13] । यदि सत्ये विशेषो न न [14]तदुक्तिर्भवेत्तदा ॥ लक्ष्यते चेत्तेन लक्ष्यमित्यपि स्याद्विशेषिता । पुनः पुनर्लक्षणायामपि स्यादनवस्थितिः ॥ यद्यभाव[15]विशेषित्वं स्यादङ्गीकृतमेव ते[16] । असार्वज्ञादिराहित्यमप्येवं ते भविष्यति ॥ तदा सार्वज्ञमेव स्याद्भावार्थत्वान्नञोर्द्वयोः । यदि नैतादृशं ग्राह्य[17]मसुखत्वानिवर्तनात् ॥ असत्त्वाज्ञानतादेश्च[18] स्यादसत्त्वादिकं तदा । अनृतादिविरोधित्वं यद्यस्या[19]भ्युपगम्यते ॥ अनैश्वर्यविरोधित्वमप्येवं किं निवार्यते । [20]अखण्डखण्डना[21]देवं विशेषोऽखण्डवादिना ॥ [22]खण्डितेनापि मनसा स्वीकार्योऽनन्यथागतेः । [23]अखण्डखण्डवादिभ्यां खण्डा[24]खण्डेन चैव तत् ॥ महादरेण शिरसि विशेषो धार्य एव हि । [25]निदर्शनत्रयेणातो भगवानत्य-

[1] कल्प्यते किम्. [2] स्वीक्रियते न विशेषः. [3] 'गवाश्वप्रभृतीनिच' इति निपातः. [4] अभेद. [5] पदसमूहस्य. [6] अपर्यायत्व. [7] क्रियादीनां मायिकत्वमङ्गीकुर्वतामपि. [8] असत्यत्वादि विशेषणम्, आरोपितम्. असत्यत्वाभावं प्रति विशेषणं वा. [9] सत्यत्वादि पृथगर्थवाची. [10] सत्यं ज्ञानमित्यादि. [11] कल्पितासत्यत्वादि विशेषणराहित्यलक्षणविशेषणविशेषिता. [12] आरोपिता. [13] वाक्यार्थस्य अव्यवस्था. [14] तच्छब्दप्रवृत्तिः. [15] अभावरूपधर्मवत्वम्. [16] मते, तृतीयार्थे अव्ययं वा. [17] तदा आनन्दादिपदानि असुखत्वादीनि न निवर्तयेयुः इति शेषः. [18] अनिवर्तनात्. [19] सत्यत्वादेः. [20] ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वम्. [21] हेतोः. [22] उत्तरोत्प्रेक्षारहितेन. [23] अभेदवादिभेदवादिभ्याम्. [24] भेदाभेद इति वादिना अर्शआदिभ्योऽच्. [25] अहिकुण्डलप्रकाश पूर्वत्वम्.

भिन्नताम्[1] ॥ गुणानामादरेणाह तच्च[2] नाभिहिता[3]न्वयः । [4]यदाऽशेष-
विशेषा[5]णामुक्तिः सामान्यतो भवेत् ॥ [6]पदैकेना[7]प्युत्तरेण[8] विशेषाव[9]-
गतिर्भवेत् । यतोऽशेषविशेषाणां वस्तुना[10]स्त्येव चैकता[11] ॥ अतः
सामा[12]न्यतो [13]ज्ञातः पदान्तरबलात्पुनः । भवेद्विशेषतो[14] ज्ञातस्तेन
[15]स्यादन्वितोक्तिता ॥ [16]स्वार्थ एवान्वितो यस्मात्केन चित्त[17]द्विशेषतः ।
[18]अनेनेति [19]तदुक्त्यैव ज्ञायतेऽ[20]नुभवेन[21] हि ॥ यद्यनन्वितमेवैतत्पदं[22]
स्वार्थं वदेदिह । तथाऽन्यान्यपि सर्वाणि कः कुर्यादन्वयं पुनः[23] ॥
व्यापारो न हि शब्दस्य[24] परः[25] स्वार्थप्रकाशनात् । [26]पुमानप्येक-
वारोक्त्या कृतकृत्यो यदा भवेत् ॥ अन्वयस्य कथं ज्ञानं शब्दा[27]र्थत्वं
यदास्य न । यदैवानन्वितार्थस्य[28] वचनं तैः पदैर्भवेत् ॥ अनन्वितस्स्या-
च्छब्दार्थो न [29]तदर्थो हि सोन्वयः[30] । निराकाङ्क्षपदान्येव वाक्य-
मित्युच्यते बुधैः ॥ तत्त[34]दर्थाभिधानेन स्यान्निराकाङ्क्षता[33] च[32] सा[31] ।
अपूर्तेस्तावदर्थानामाकाङ्क्षा [35]पूर्वमिष्यते ॥ कर्मकर्तृक्रियाणां तु [36]पूर्तौ
कोऽन्योऽन्वयो भवेत् । [37]अपूर्तिश्चेत्पदैरुक्तैः किं नृश्रृङ्गेण[38] पूर्यते[39] ॥
व्यापार[42]श्चेत्पुन[41]स्तेषा[40]मनुक्ता[43]वपि किं न सः । [44]उक्ते [45]बुद्धि-

---

[1] सविशेषाम्. [2] तस्मादेव. [3] पदाभिहितैः पदार्थैरन्वयबोधः. [4] यदि.
[5] विशेषान्वितस्यार्थस्य. [6] पदेषुमुख्येन आद्यपदेन. [7] तथापि. [8] पद-
जातेन. [9] अन्वयविशेषज्ञानम्. [10] ब्रह्मणा. [11] विशेषश्च. [12] एकैकशः
पदैः. [13] अन्विततया ज्ञातोर्थः. [14] अन्वितत्वेन. [15] अन्विताभि-
धायिता. [16] पदानाम्. [17] धर्मविशेषेणान्वयः. [18] सत्यत्वेन ज्ञानत्वेन
वा अन्वित इति. [19] सत्यादिपदोक्त्यैव. [20] इति. [21] सिद्धम्.
[22] आद्यपदम्. [23] अन्वयज्ञानोपायत्वेन प्रसक्तान् अष्टौपक्षान्निराह.
[24] पदस्य. [25] अन्यः. [26] वक्ता. [27] शब्दवाच्यत्वम्. [28] एव.
[29] पदार्थानामर्थः. [30] सः पदार्थैः प्रतिपादितः. [31-32-33-34] अनुक्रम.
[34] पदैः. [35] गवादिपदप्रयोगात्. [36] अभिधाने सति पदैः. [37] अन्वय-
स्यानभिधानात्. [38] तत्तुल्येन. [39] अभिधीयते. [40-41-42-43] अनुक्रम.
[41-42] विरम्य व्यापारः. [43] अनुक्तानामपि. [44] उक्तौ. [45] बुद्धिविषयता.

स्थताहेतोर्यदि व्यापार इष्यते ॥ [1]बुद्धिस्थत्वाय यत्नं न कथं कुर्युः
पुरैव च । पुरुषाधीनता तेषां यदि, [2]पश्चाच्च सा समा ॥ [3]पुमानेवा-
न्वयायैषां यदि [4]पश्चाद्विचेष्टते । अनन्विताभिधानानां[5] स[6] एवार्थान्त-
रोक्तिषु[7] ॥ यततां शब्दशक्तिश्चेत्तत्रनैवान्वये[8] कथम् । तत्कल्पना-
गुरुत्वादि दोषेतोऽभिहितान्वयः ॥ अनुभूतिविरुद्धश्च त्याज्य एव
मनीषिभिः । [9]कर्तृशब्दे ह्यभिहिते धर्मसामान्यवेदनात् ॥ विशेष[10]-
धर्ममन्विच्छन् किमित्येव हि पृच्छति । गुणक्रियादिधर्माणां विशेषे
कथिते पुनः ॥ निराकाङ्क्षो भवेद्यस्माच्छब्दा [11]अन्वितवाचकाः ।
अतोऽनन्तगुणात्मैको[12] भगवानेक एव तु ॥ उच्यते सर्ववेदैश्च
॥ २८ ॥ १५ ॥

॥ ॐ [13]परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः
ॐ ॥३२॥ ते[14] चाखिल[15]विलक्षणाः । सर्वे सर्वगुणात्मानः सर्वकर्तार
एव तु ॥ तथापि सविशेषाश्च ॥ ३२ ॥ ॐ बुद्ध्यर्थः पादवत्
ॐ ॥ ३४ ॥ [16]विद्व्युत्पत्तितोऽपि च । तैस्तैश्शब्दैश्च भण्यन्ते
युज्यते चो[17]पदेशतः॥ अन्यानन्दादिसादृश्यमानु[18]कूल्यादि नापरम्[19] ।
पूर्णत्वादिमहत्तेषां वैलक्षण्यं श्रुतौ श्रुतम् ॥ "पूर्णोऽशेषनियन्ता च
[20]सुस्वादुतम एकलः[21] । गुणोरुसमुदायोऽयं वासुदेवः सुनिष्कलः[22]" ॥

---

[1] पदार्थबोधनादिव्यापाराय. [2] अन्वयबोधने. [3] श्रोता. [4] पदार्थ-
स्मरणानन्तरम्. [5] सहाय्येन. [6] पुमानेव. [7] तज्जन्यज्ञानेषु.
[8] शक्तिरहितैस्तैः. [9] सम्बन्धि. [10] ज्ञानम्. [11] सामान्येनान्वित-
स्वार्थे. [12] अभिन्नः. [13] लोकविलक्षणं ब्रह्मानन्दादिगुणजातम्.
[14] ते गुणाः. [15] लौकिकानन्दादिभ्यः. [16] भगवद्गुणसाक्षात्कारवताम्.
[17] विदुषाम्. [18] निरुपाधिप्रियत्वमानन्दस्य. [19] अल्पत्वास्थिरत्वादि.
[20] शोभनानन्दतमः. [21] एकाकी, परानपेक्षः. [22] सर्वथा विभक्तां
रहितः.

वासुदेवश्रुतिश्चैषा गुणान्वक्ति हरेःपरान्[1] ॥ ३४ ॥ ॐ [2]पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॐ ॥ ४२ ॥ 'स एवाशेषजीवस्थनिःसंङ्ख्यानादिकालिकान् । धर्माऽधर्मान्सदा पश्यन्स्वेच्छया बोध[3]यत्यजः ॥ कांश्चित्तेषां फलं चैव ददाति [4]स्वयमच्युतः । न ते विशेषं कमपि प्रेरणादिकमच्युते ॥ कुर्युः कदाऽपि तेनायं स्वतन्त्रोऽनुपचारतः । कर्माणि तानि च पृथक् चेतनान्येव सर्वशः ॥ अचेतनशरीराणि स्वकर्मफलभाञ्जि च । प्रत्येकं तेषु[5] चानन्तकर्माण्येवं विधानि[6] च ॥ तानि चैवमितीशस्य[7] निःसीमा शक्तिरुत्तमा । एकैव ब्रह्महत्या हि वराहहरिणोदिता[8] ॥ ब्रह्मपारस्तवेनैव निष्क्रान्ता राजदेहतः । स्तोत्रस्य तस्य माहात्म्या[9]द्व्याधत्वं गमिता[10] पुनः ॥ प्राप्य ज्ञानं परं चाप तथाऽन्या[11]न्यपि सर्वशः । अनन्तान्युदितान्येवं[12] प्रभुणा कपिलेन हि ॥ संसारे पच्यमानानि कर्माण्यपि पृथक् पृथक्[13] । तस्मादनन्तमा[14]हात्म्य[15]गुणपूर्णो(णो) जनार्दनः ॥ भक्त्या परमयाऽऽराध्य[16] इति पादार्थ ईयते[17] ॥ ४२ ॥ २० ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥ २२१ ॥ २२६ ॥

॥ ॐ ॥ वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यं तेनोपासा यदा भवेत् । आपरोक्ष्यं तया विष्णोरिति पादक्रमो भवेत् ॥ [18]युक्तितो ज्ञात-

1 विलक्षणान्. 2 पूर्वोक्तं ब्रह्मधर्मंच फलहेतुं मन्यते. 3 कांश्चित् सव्यापारी करोति. 4 स्वयमेव. 5 कर्माभिमानिषु. 6 चेतनत्वाद्युक्तधर्मवन्ति. 7 एवं भूतानां कर्मणां दर्शनादिमतः. 8 वराहपुराणे, चेतनत्वादिरूपेण. 9 व्याधत्वादिप्राप्त्या चेतनत्वादिकं गम्यते. 10 प्रापिता ब्रह्महत्या. 11 ब्रह्महत्यायाः. 12 चेतनत्वादिना. 13 उदितानि. 14 शक्ति. 15 आनन्दादि. 16 उपास्य. 17 ज्ञायते. 18 प्रथमसूत्रमारभ्य सर्वेषां अपि सूत्राणां सङ्गत्यर्थं सर्वानुवादः युक्तितः वेदविरोधियुक्तीः पराकृत्य.

वेदार्थो निरस्य समयान्परान् । परस्परविरोधं च प्रणुद्याशेषवाक्यगम् ॥ अध्यात्मप्रवणो भूत्वा तस्य सन्निहितत्वतः । बहुयुक्तिविरोधानां भानात्तत्सहितश्रुतेः ॥ विरोधं च निराकृत्य श्रुतीनां [1]प्राणतत्वगान् । परिहृत्य विरोधांश्च तत्प्रसादानुरञ्जितः ॥ देहकर्तृत्वमीशस्य ज्ञात्वा तत्पितृतास्मृतेः । विशेषस्नेहमापाद्य सर्वकर्तृत्वतोऽधिकम् ॥ निष्पाद्य बहुमानं च तदन्यत्रातिदुःखतः । उत्पाद्याधिकवैराग्यं तद्गुणाधिक्यवेदनात् ॥ सर्वस्य तद्वशत्वाच्च दार्ढ्यं भक्तेरवाप्य च । यतेतोपासनायैव विशिष्टाचार्यसम्पदा ॥ कर्तव्या ब्रह्मजिज्ञासेत्युक्ते किमिति संशये । अत इत्युदितेऽप्यस्य विशेषानुक्तितः पुनः ॥ सृष्टिबन्धनमोक्षादिकर्तृत्वस्य श्रुतत्वतः । यतो मोक्षादिदाताऽसावतो जिज्ञास्य एव वः ॥ इत्याह तत्परं ब्रह्म व्यासाख्यं ज्ञानरश्मिमत् । येनैव बन्ध[2]मोक्षः स्यात्स च जिज्ञासया [3]गतः ॥ सुप्रसन्नो भवेदीशो जिज्ञासाऽतोऽस्य मुक्तिदा । मोक्षादिदत्वमीशस्य कथमेवावगम्यते ॥ इति चेच्छास्त्र[4]योनित्वाच्छास्त्रगम्यो हि मोक्षदः । प्रत्यक्षावसितेभ्यः स्याद्यदि मोक्षः कथञ्चन ॥ किमित्यनादिसंसारमग्नाः सर्वा इमाः प्रजाः । यस्मान्नियमतो दुःखहानिः प्रत्यक्षतो भवेत् ॥ धावन्त्येव तमुद्दिश्य राजाद्यमखिलाः प्रजाः । अनुमागम्यतो मोक्षो यदि स्यादनुमैव हि ॥ दृष्टपूरुषवन्मोक्षदातृतां विनिवारयेत् । तच्छास्त्रगम्य एवैको मोक्षदो भवति ध्रुवम् ॥ शास्त्रगम्यश्च नान्योऽस्ति मोक्षदत्वेन केशवात् । मोक्षदो हि स्वतन्त्रः स्यात्परतन्त्रः स्वयं सृतौ ॥ वर्तमानः कथं शक्तः परमोक्षाय केवलम् । अन्याश्रयेण यद्येष दद्यान्मोक्षं स एव हि ॥ तेन नानुसृतो मोक्षं न दद्यादन्यवाक्यतः । अतस्तदर्थमपि स ज्ञेयो विष्णुर्मुमुक्षुभिः ॥ "यमैवेष" इतिश्रुत्या 'तमेवेति' च सादरम् ।

1 मुख्यप्राणेन्द्रियविषयकान्. 2 बन्धात् मोक्षः. 3 ज्ञातः. 4 मोक्षदत्वेन शास्त्रैकगम्यत्वात्. 5 अन्यस्य.

शास्त्रयोनित्वमस्यैव ज्ञायते वेदवादिभिः ।। "य एनं विदुरमृता"
इत्युक्तस्तु समुद्रगः । 'तदेव ब्रह्म परममि'ति श्रुत्याऽवधारितः ।।
'यतः प्रसूते'ति ततः सृष्टिमाह ततो हरिः । "शास्त्रयोनि"र्न
चान्योऽस्ति मुख्यतस्त्विति गम्यते ।। शास्त्रयोनित्वमेतस्य ज्ञायते हि
समन्वयात् । समिति ह्युपसर्गेण परमुख्यार्थतोच्यते ।। एवं परम-
मुख्यार्थो नारायण इति श्रुतेः । निर्धारणाय 'नाशब्दमि'ति वेदपति
र्जगौ ।। कथं समन्वयो ज्ञेयः स्वल्पशाखाविदां नृणाम् । 'वेदा[1]
ह्यनन्ता' इति हि श्रुतिराहाप्यनन्तताम् ।। अनन्तवेदनिर्णीतिर्महा-
प्रलयवारिधेः । उत्तारणोपमेत्यस्मान्न ज्ञेयोऽत्र समन्वयः ।। इत्याशङ्काप-
नोदार्थं स आह करुणाकरः । अशक्योत्तारणत्वेऽपि ह्यागमापार-
वारिधेः ।। निर्णीयते मयैवायं रोम[2]कूपलयोदिना । यद्यप्यशेष-
वेदार्थो दुर्गमोऽखिलमानवैः ।। मज्ज्ञानाव्याकृताकाशे प्राप्नोति
परमाणुताम् । [7]इति [8]प्रकाशयन्वि[9]श्वपतिराह[11] प्रमेयताम्[6] ।। निखिल[3]-
स्यापि वेदस्य[4] गतिसामान्य[10]मञ्जसा[5] । को नाम गतिसा[12]मान्य-
मनन्तागमसम्पदः ।। [13]ज्ञानसूर्यमृते ब्रूयात्तमेकं बादरायणम् ।
अन्योऽप्यल्पमतिः [14]शाखाचतुष्पञ्चगतं [15]वसु ।। जानन्ननुमितत्वेन
ब्रूयात्तस्य प्रसादतः । इति मुख्यतयाऽशेषगति[16]सामान्यवित्प्रभुः ।।
प्रतिजज्ञे दृढं यस्माद्देवा[17]नामपि[18] [19]पूर्यते । अतो निखिलवेदानां
सिद्ध एव समन्वयः ।। इति सुज्ञापितार्थोऽपि पृथक् चाह समन्वयम् ।
तत्र प्रथमतोऽन्यत्र[20] प्रसिद्धानां समन्वयः ।। शब्दानां वाच्य एवात्र

---

[1] अनन्ता 'वै' वेदाः. [2] उदमुदकमस्यास्तीति उदी=समुद्रः रोमकूपे-लयोदी यस्य सः तेन प्रलयसमुद्रसमानोऽपि वेदो मदीयज्ञानेऽन्तर्भव-तीतिभावः. [3-11] अनुक्रम. [6] स्वेन ज्ञेयताम्. [12] सर्ववेदजन्यज्ञानस्य अविरुद्धत्वम्. [13] ज्ञानेन सूर्य इव. [14] चतुष्पञ्चशाखासु गतं कडारादित्वात् परनिपातः. [15] वसु = वित्तं तद्वेद्यवस्तुरूपम्. [16-17] उत्तमाधिकारिणाम्. [18] अपि=शङ्का. [19] निवार्यते. [20] ब्रह्मणः.

महामल्लेशभङ्गवत् । इतोऽप्यभ्यधिकत्वेऽपि तुर्यपादोदितस्य तु ।।
महासमन्वये तस्मिन्नाधिकारोऽखिलस्य हि । ब्रह्मैवाधिकृतस्तत्र मुख्य-
तोऽन्ये यथाक्रमम् ।। दुर्गमत्वाच्च नैवात्र प्राथम्येनोदितोऽञ्जसा ।
अतोऽन्यत्रप्रसिद्धानां शब्दानां निर्णयाय तु ।। प्रवृत्तः प्रथमं देव-
स्तत्रानन्दादयो गुणाः । ईशस्यैवेति निर्णीताः श्रुतियुक्तिसमाश्रयात् ।।
देवतान्तरगास्सर्वे शब्द[1]वृत्तिनिमित्ततः । विष्णुमेव वदन्त्यद्धा तत्सङ्गा-
दुपचारतः ।। अन्यदेवान्वदन्तीह विशेष[2]गुणवत्कृतः । विष्णुमेव परं
ब्रूयुरेवमन्येऽप्यशेषतः ।। इत्यन्यत्रप्रसिद्धोरुशब्दराशेरशेषतः । ज्ञाते
समन्वये विष्णौ [3]लिङ्गैर्ह्येष समन्वयः ।। तेषामन्यगतत्वे तु न
स्यात्सम्यक्समन्वयः । इत्येवाशेषलिङ्गा[4]नां ब्रह्मण्येव समन्वयम् ।।
आहोभयगतत्वं च स्यादतो लिङ्गशब्दयोः । इति संशयनुत्त्यर्थमुभयत्र
प्रतीतितः ।। शब्दानां वर्तमानानां सलिङ्गानां विशेषतः । समन्वयो
हरावेव यन्नैवान्यत्र मुख्यतः ।। शब्दा लिङ्गानि च यतो नैवान्यत्र
स्वतन्त्रता । अस्वतन्त्रेषु शब्दस्य वृत्तिहेतुर्न मुख्यतः ।। यतोऽतो
यदधी[9]नास्ते[5] शब्दार्थत्वमुपागताः[10] । [6]अत्यल्पेनैव शब्दस्य[7] [8]वृत्ति-
हेतुगुणेन तु ।। [13]अयो [14]यथा [15]दाहकत्वं [11]स एवेशः[12] स्वतन्त्रतः[16] ।
[17]मुख्यशब्दार्थ इति हि स्वीकर्तव्यो मनीषिभिः ।। इत्याहैवं च
शब्दानां नारायणसमन्वये । सिद्धेऽप्यशेषशब्दानां न कथञ्चन
युज्यते ।। विरोधादवरत्वादेरपि प्राप्तिर्यतो भवेत् । इति चेदवरत्वादि
द्विविधं ह्युपलभ्यते ।। परस्यावरताहेतुर्यः स्वयं पर एव सन् । सोऽपि
ह्यवरशब्दार्थो यथा राजा जयी भवेत् ।। अन्योऽवरत्वानुभवी तयोः

---

[1] प्रवृत्ति. [2] असाधारणगुणप्रतिपादकत्वात्. [3] असाधारणधर्मैः. [4] धर्मबोधकानां यौगिकशब्दानाम्. [5] भगवतोन्ये पदार्थाः. [5-17] अनुक्रम. [9] सन्तः. [11] भगवानेव. [12] निरवधिकशब्द-प्रवृत्तिमान्. [13] अग्न्यधीनं सत्. [15] दाहकशब्दार्थत्वमुपागतं यथा तथा शब्दार्थत्वमुपागताः. [16] च. [17] मुख्यः शब्दार्थः.

पूर्वोऽस्ति केशवे । द्वितीयो जीव एवाऽस्ति स्वातन्त्र्यान्नैव दूषणम् ॥ हरेरेवमशेषेण सर्वशब्दसमन्वये । उक्ते विरोधहीनस्य स्यात्समन्वयता यतः ॥ अतोऽशेषविरोधानां कृतेशेन निराकृतिः । समन्वयाविरोधाभ्यां सञ्जाते वस्तुनिर्णये ॥ किं मया कार्यमित्येव स्याद्बुद्धिरधिकारिणः । तत्र भक्तिविधानार्थमभक्तान[1]र्थसन्ततौ ॥ उक्तायां भक्तिदार्ढ्याय प्रोक्तेऽशेषगुणोच्चये । वक्तव्योपासना नित्यं कर्तव्येत्यादरेण[2] हि ॥ सोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यासस्वरूपिणी । ध्यानरूपा परा चैव तदङ्गं धारणाधिकम् ॥ तथोभयात्मकं चैव पादेऽस्मिन्बादरायणः । आहोपासनमद्धैव विस्तरात् श्रुतिपूर्वकम् ॥८॥

पृथग्दृष्टिरशक्यत्वमनिर्णीतिः समुच्चयः । विशेषदर्शनं कार्यलोपो नानोक्तिराश्रुता ॥ विभ्रमोपाकृतिर्लिङ्गमनवस्था विशेषिता । अप्रयोजनता चातिप्रसङ्गो दूरसंश्रयः ॥ विशिष्टकारणं चेष्टा दृष्टवैरूप्यमुन्नतिः । अनुक्तिरप्रयत्नत्वं दृढबन्धपराभवौ ॥ पुंसाम्यं प्राप्तसंत्यागः कारणानिर्णयो भ्रमः । विशेषदर्शितालापौ गुणसाम्यं पृथग्दृशिः ॥ अगम्यवर्त्मसन्धानमिष्टं फलमकल्पना । शुद्धवैरूप्यमङ्गत्वमविशेषदृशिः क्रिया ॥ युक्तयः पूर्वपक्षस्थास्सुज्ञेयत्वं विधिक्रिया । माहात्म्यमल्पशक्तित्वं यथायोग्यफलं भवः ॥ फलसाम्यं विशेषश्च गुणाधिक्यं प्रधानता । यथाशक्तिक्रियासन्धिः प्रमाणबलमानतिः ॥ कारणं कार्यवैशेष्यं स्वभावो वस्तुदूषणम् । प्रतिक्रिया विरोधश्च प्रतिसन्धिरनूनता ॥ संस्कारापाटवं स्वेच्छानियतिर्वस्तुवैभवम् । विशेषोक्तिरमानत्वं प्राधान्यं प्रीतिरागमः ॥ सुस्थिरत्वं कृतप्राप्तिरनादिगुणविस्तरः । साधनोत्तमता नानादृष्टिशिष्टिरनूनता ॥ अविघ्नत्वाविरोधौ च गुणवैशेष्यमागमः । सिद्धान्तनिर्णया ह्येता

[1] अभक्तानां पापिनां द्वेषिणां च नरकाद्यनर्थसमुदाये. [2] कर्तव्येति.

युक्तयो व्याहृताः सदा ॥ **ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॐ ॥१॥** यथाशक्त्यखिलान्वेदान्विज्ञायोपासनं[1] भवेत् । तत्राखिलस्य विज्ञप्तिः सम्यग्ब्रह्मण एव हि ॥ तदन्येषां यथायोगमखिलज्ञप्तिरिष्यते । तावतोपासने योग्यो भवेदेवाखिलः पुमान् ॥ महत्त्वस्य परं पारं विदित्वैव जनार्दनः । स्तोष्यतामेति तुष्टत्वमिति नास्त्येव नारद ॥ किं तु निश्चलया भक्त्या ह्यात्मज्ञानानुरूपतः । यः स्तोष्यति सदा भक्तस्तुष्टस्तस्य सदा हरिः ॥ इत्यादिवाक्यसन्दर्भाद्यथायोग्याऽखिलज्ञता । आत्मज्ञानानुरूपत्वं यथाशक्ति विचारणात् ॥१॥ **ॐ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च ॐ ॥ ३ ॥** वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः स्वाध्या[2]याध्ययनं भवेत् । इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यमन्यथा न निवार्यते ॥ अद्यापि तेन देवाद्याः शृण्वते मन्वते सदा । ध्यायन्ति च यथायोगं तथाप्यावस्तुनिर्णयात् ॥ श्रवणं मननं चैव कर्तव्यं सर्वदैव हि । मतिश्रुतिध्यानकालविशेषं गुरुरुत्तमः ॥ वेत्ति तस्योक्तमार्गेण कुर्वतः स्याद्धि दर्शनम् । श्रवणं दृष्टतत्त्वस्य मननं ध्यानमेव च ॥ [3]विशेषानन्दसम्प्राप्त्या[4] अन्यस्यैतानि [5]दृष्टये । यदि तादृग्गुरुर्नास्ति निर्णीत[6]श्रवणादिकम् ॥ [7]सत्सिद्धान्तानुसारेण निर्णयज्ञात्समाचरेत् । श्रवणादि विना नैव क्षणं तिष्ठेदपि क्वचित् ॥ अत्यशक्ये तु निद्रादौ पुनरेव समाचरेत् । अभावे निर्णयज्ञस्य सच्छास्त्राण्येव सर्वदा ॥ शृणुयाद्यदि सज्ज्ञानप्राचुर्यमुपलभ्यते । महद्भ्यो विष्णुभक्तेभ्यो यथाशक्ति च संशयान् ॥ छिन्द्यात्स्वतोऽधिकाभावे स्वयमेव समभ्यसेत् । ब्रूयादपि च शिष्येभ्यः सत्सिद्धान्तमहापयन् ॥ अशेषगुणपूर्णत्वं सर्वदोष-

[1] कुर्वाणो. [2] स्वाध्यायोऽध्येतव्यः. [3] मोक्षे. [4-5] युज्यते. [6] ब्रह्मसूत्रादिकस्य. [7] सर्वज्ञानाम्.

सम्मुज्झितिः। विष्णोरन्यच्च तत्तन्त्रमिति सम्यग्विनिर्णयः ॥ स्वतन्त्रत्वं सदा तस्य तस्य भेदश्च सर्वतः। अदोषत्वस्य सिध्यर्थं[1] यद्[2]भेदे [3]तदन्वयः ॥ तत्तन्त्रत्वं च मुक्तानामपि तद्गुणपूर्तये[4]। मुक्तानामपि भेदश्च न हि भिन्न[5]मभिन्नताम् ॥ गच्छदृष्टं क्वचि[6]त्तस्याप्यभावोऽनुभवोपगः[7]। [8]पूर्वाभेदे दोषवत्त्वमीशस्येत्यतिभिन्नता ॥ नारायणेन मुक्तानामपि सम्य[9]गिति स्थितिः[10]। [11]भेदाभेदेऽप्यभेदेन दोषाणामपि सम्भवः ॥ निर्दोषत्वं रमायाश्च [12]तदनन्तरता तथा। ब्रह्मा सरस्वती वीन्द्रशेषरुद्राश्च तत्स्त्रियः ॥ शक्रकामौ तदन्ये च क्रमा[12]न्मुक्तावपीति च। सत्सिद्धान्त इति ज्ञेयो निर्णीतो हरिणा स्वयम् ॥ एतद्विरोधि यत्सर्वं [14]तमसेऽन्धाय[15] [13]केवलम्। अन्धन्तमो विशन्तीति प्राह श्रुतिरतिस्फुटम् ॥ इत्येव श्रुतयोऽशेषाः पञ्चरात्रमथाखिलम्। मूलरामायणं[16] चैव[17] भारतं स्मृतयोऽखिलाः ॥ वैष्णवानि पुराणानि साङ्ख्ययोगौ परावपि। ब्रह्मतर्कश्च मीमांसेत्यनन्तः शब्दसागरः ॥ अनन्ता युक्तयश्चैव प्रत्यक्षागममूलकाः। प्रत्यक्षमैश्वरं चैव रमादीनामशेषतः ॥ मुक्तानामप्यमुक्तानामेतमेवार्थमुत्तमम्। अन्यावकाशरहितं प्रकाशयति सादरम् ॥ एतदेव च सच्छास्त्रं दुःशास्त्रं तु ततः परम्। सच्छास्त्रमभ्यसेन्नित्यं दुःशास्त्रं तु परित्यजेत् ॥ असंशयेन तत्त्वस्य निर्णये ब्रह्मदर्शनम्। सम्यग्विषम[18]विज्ञान[19]तारतम्यानुसारतः ॥ फलं भवेत्तारतम्यात्सुखदुःखात्मकं नृणाम्। सम्यक् चाधिकविज्ञानात्सुखाधिक्यं भवेन्नृणाम् ॥ अतो यथा[1]त्मशक्त्यैव श्रवणं मननं तथा ॥ ३ ॥ १ ॥

॥ ॐ [2]उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॐ ॥६॥ कृत्वाऽथ कुर्वन्नपि वा निदिध्यासनमाचरेत् ॥ ६ ॥ २ ॥

॥ ॐ [3]अनुबन्धादिभ्यः ॐ ॥ ५१ ॥ विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य[4] च संशयात्। मनसा चान्य[5]दाकाङ्क्षा[6]त्परं न प्रति[7]पद्यते ॥ इति भारतवाक्यं हि तेनैतद्दोषवर्जितः। सदोपासनया युक्तो वासुदेवं प्रपश्यति ॥ दोषा अनादिसम्बद्धास्ते मुक्तिपरिपन्थिनः। सन्त्येव प्रायशः पुंस्सु तेन मोक्षो न जायते ॥ सर्वे त एते जीवेषु दृश्यन्ते तारतम्यतः। ऋजूनामेक एवाऽस्ति [8]परमोत्साहवर्जनम् ॥ [9]स गुणा[10]ल्पत्वमात्रत्वान्न[11]र्जुत्वेन विरुध्यते। अतो विष्णौ परा भक्तिस्तद्भक्तेषु रमादिषु ॥ तारतम्येन कर्तव्या पुरुषार्थमभीप्सता। [12]स्वादरः सर्वजन्तूनां संसिद्धो हि स्वभावतः ॥ ततोऽधिकः स्वोत्तमेषु तदाधिक्यानुसारतः। कर्तव्यो वासुदेवान्तं सर्वथा शुभमिच्छता ॥ न कदाचित्त्यजेत्तं च क्रमेणैनं विवर्धयेत्। समेषु स्वात्मवत्स्नेहः सत्स्वन्यत्र ततो दया ॥ कार्यैवमापरोक्ष्येण दृश्यते क्षिप्रमीश्वरः। [13]तत्तमोऽन्धं व्रजेद्विष्णुसमत्वं योऽनुपश्यति ॥ रमाब्रह्मशिवादीनामपि मुक्तौ कथञ्चन। किमुताधिक्यदृष्टेस्तद्गुणाभावमतेरपि ॥ दोषवेत्तुरभेदस्य द्रष्टुर्द्रष्टुस्तथोभयोः। इत्याह सत्श्रुतिस्तेन सम्प्रोक्तगुणसंयुतः ॥ उपासीत हरिं दृष्ट्वा मुक्तिस्तेनैव

---

1 अङ्गीकार्यः. 2 यस्मात् जगताऽभेदे. 3 दोषसम्बन्धः तस्मात्. 4 अङ्गीकार्यम्. 5 पूर्वम्. 6 नहिभिन्नमभिन्नतां गच्छतीत्यस्यार्थस्य. 7 विषयः. 8 संसारदशायाम्. 9-10 सत्सिद्धान्तः. 11 भेदसहिताभेदे. 12 प्रोक्तक्रमात्तिष्ठन्ति. 13-14-15 अनुक्रम. 15 भवति. 16-17 अवान्तररामायणानामध्यात्मवाल्मीकिरामायणानां मुख्यत्वनिरासः (श्री. ती. टि.) 18 विपरीत. 19 ज्ञान.

1 यथात्मशक्ति+आ=सम्यक् श्रवणं कृत्वा. 2 सर्वगुणानामेकबुद्ध्यारोहः तत्साध्यं ध्यानं च कार्यम्. 3 हरिगुरुभक्तिशमदमादिभ्यश्च ब्रह्मसाक्षात्कारः. 4 ब्रह्मणः. 5 मोक्षादन्यद्विषयजातं प्रति. 6 आकाङ्क्षादितिघञन्तः. 7 पश्यति. 8 मोक्षार्थे. 9 सः=दोषः. 10 उत्साहरूपगुणैर्न्यूनता मात्रत्वात्. 11 निर्दोषत्वेन. 12 स्वस्मिन्. 13 प्रसिद्धम्.

जायते । द्वेषाद्यन्मुक्तिकथनं श्रुतिवाक्यविरोधि तत् ॥ [1]रिपवो ये तु रामस्य विमुखत्वान्नि[2]रामिणः । [3]अभिद्रोहपदे नित्यमन्धे तमसि ते स्थिताः ॥ 'हरिद्विषस्तमो यान्ति ये चैव [4]तदभेदिनः । तन्निर्गुणत्ववेत्तारस्तस्य दोषविदोऽपि च' ॥ इत्यादिश्रुतिसन्दर्भाद्द्वेषिणस्तम ईयते । 'हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तमः ॥ विविक्षु[5]रत्यगात्सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः' । 'यदनिन्दत्पिता [6]मह्यं त्वद्भक्ते मयि चाघवान् ॥ तस्मात्पिता मे पूयेत दुरन्ताद्दुस्तरादघात्' । निन्दां भगवतः शृण्वन्स्तत्परस्य जनस्य वा ॥ ततो नापैति यः सोऽपि यात्यधः सुकृताच्च्युतः । '[7]अवजानन्ति मां मूढा [8]मानुषीं तनुमाश्रितम् ॥ परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् । मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ॥ राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः । मामात्मपरदेहेषु[9] प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु[10] नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव[11] कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्' ॥ 'यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं प्रभुम् । कथं स न भवेद्द्वेष्य [12]आलोकान्तस्य कस्यचित् ॥ यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं प्रभुम् । मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः'॥ इत्यादिवाक्यसन्दोहाद्द्वेषिणस्तम एव तु ॥५१॥३१॥

1 मा नःस्तेनेभ्यो ये अभिद्रुहस्पदे निरामिणो रिपवोदन्नेषु जागृधुः इति श्रुतिमर्थतः पठति. 2 रामः, रमणं अस्यास्तीति. रामी, रामः विष्णुः तस्मान्निष्क्रान्ताः विमुखाः. 3 अभितः द्रोहस्यस्थानम्. 4 तस्य हरेर्जीवाद्यभेदवादिनः. 5 प्रवेशन सम्भावनाविषयः. 6 मन्निमित्तं त्वाम्. 7 ये. 8 मनुष्यसदृशीम्. 9 प्रेरकत्वेन स्थितम्. 10 सम्सरन्त्यत्रेति संसारा देहाः तस्य विवरणं आसुरीष्वेवेत्यादि. 11 अप्राप्यैवेत्युक्त्या अन्धन्तम उक्तम्. 12 जनस्यान्तः चण्डालादिस्तत्पर्यन्तस्य.

॥ ॐ विद्यैव[1] तु निर्धारणात् ॐ ॥ ४८ ॥

नैव मोक्ष इति प्राहुर्लोकायतमते स्थिताः । भोगः शरीरपर्यन्तं भस्मीभावस्ततो भवेत् ॥ इति तत्केन मानेन दृष्टं प्रत्यक्षवादिना । न हि प्रत्यक्षमानेन मोक्षाभावोऽवसीयते ॥ घटते मुक्तिदृष्टिस्तु पुरुषेण महीयसा । नेति वक्तुर्महत्त्वं तु कथञ्चन न विद्यते ॥ साधयन्सर्वसामा[2]न्यं कथमेव विशेषवान् । दृश्यन्ते पुरुषा[3] लोके परापरविदोऽपि च ॥ अपरोक्षदृशो योगनिष्ठाश्चामलचक्षुषः । प्रत्यक्षं देवतां दृष्ट्वा तत्प्रसादाप्तभूतयः ॥ ज्ञानविज्ञानपारज्ञा निषिध्यन्ते कथं नृभिः । दृश्यते चातिमाहा[4]त्म्यं तेषामतिमहौजसाम् ॥ यदि तेऽपि निषिध्यन्ते किं नोक्तिस्ते निषिध्यते । यदुक्तवाक्यप्रामाण्यं प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ॥ वरादयोऽपि तद्दत्ताः सदा सत्या भवन्ति हि । अप्रामाण्यं तदुक्तेश्च [5]वृथा वाचाऽवसीयते ॥ न हि प्रयोजनं किञ्चित्परलोकनिवारणात्। [6]वृथावाचं वृथा हन्याद्यदि तस्य किमुत्तरम्॥ स्वजीवनविरोधाय वदन्किं नाम बुद्धिमान् । प्रामाण्ये संशयः किं स्यात्तयोः पुरुषयोरपि ॥ स्वजीवनविरुद्धोक्ति[7]रज्ञो दृष्टस्य चापि यः । यश्चा[8]तीन्द्रियदेवोक्तिश्रोता दृष्टपरावरः ॥ अतीतानागतं सर्वं लोकानु[9]भवमापयन् । अतः प्रत्यक्षगम्यत्वाद्वेदमात्वस्य च स्फुटम् ॥ यद्यागमस्य नो मात्वमक्षजस्य तथा भवेत् । यद्यक्षजस्य मात्वं स्यादागमस्य कथं न तत् ॥ लोक[10]वाक्याद्विशेष[11]श्चाव्यभि[12]चारेण सिध्यति । अस्ति मोक्षोऽपि धर्मेण यथार्थज्ञानतोऽपि च ॥ प्रामाण्यमनुमायाश्च जिनस्याप्तत्वसाधने[13] । तद्वाक्याद्धर्मसज्ज्ञान-

1 ज्ञानमेव मोक्षसाधनं न कर्मादिकम्. 2 सर्वपुरुषाणां समानत्वम्. 3 वसिष्ठादयः. 4 विन्ध्यस्थगनसमुद्रपानादि. 5 व्यर्थत्व. 6 वृथा वाग् यस्य सः तम्. 7 उक्तिमान्. 8 यश्च तयोः प्रामाण्ये. 9 विश्वासं प्रापयन्. 10 उन्मत्त. 11 वैलक्षण्यम्. 12 बाधाभावेन. 13 सति.

विज्ञप्तिर्भवतीति च ॥ धर्मोऽहिंसा[1]परो [2]नान्यो ज्ञानं पुद्गल[3]दर्शनम् । इति जैनाः कथं [4]तत्स्यात्प्रमाणमनुमानतः ॥ विषयान्प्रति स्थितं ह्यक्षं प्रत्यक्षमिति गीयते । प्रत्यक्षशब्दानुसारादनुमेति प्रकीर्तिता ॥ आसमन्ताद्गमयति[5] धर्माधर्मौ परं पदम् । यच्चाप्यतीन्द्रियं त्वन्यत्तनासावागमः स्मृतः ॥ एतेन कारणेनैव तत्तन्मानत्वमिष्यते । स्वरूपं हि तदेतेषामन्यथाऽसिद्धि[6]मानतः ॥ अतोऽनुमा कथं धर्मं पुद्गलं चापि दर्शयेत् । स्वरूपे [7]पुद्गलस्योक्ता दोषा [8]आनन्दमेव च ॥ न मन्यते पुद्गलं स दुःखाभावः सुखं त्विति । [9]मात्रभोगातिरेकेण सुखाधिक्यस्य दर्शनात् ॥ सुखस्याभावता केन न च स्यात्किं विपर्ययः[10] । यदि[11] [13]भावोऽपि [12]कश्चित्स्या[14]त्तस्यैवाभावता कुतः ॥ यदि[15] सर्वेऽप्यभावाः[16] स्युरन्योऽ[17]न्यमिति [18]भावता । [19]अभावा भावतैव स्यात्किन्नश्छिन्नं तदा भवेत् ॥ भावत्वं विधिरूपत्वं निषेधत्वमभावता । निषेधस्य निषेधोऽपि भाव एव बलाद्भवेत् ॥ प्रथमप्रतिपत्तिस्तु भावाभावनियामिका । न च पुद्गलविज्ञानं मोक्षदं भवति क्वचित् ॥ अस्वातन्त्र्यात्पुद्गलस्य ज्ञातोऽपि सुखदो न हि । न हि दुःखिपरिज्ञानाद्दुःखित्वं विनिवर्तते ॥ यदि पुद्गलविज्ञानाददुःखी स्यात्कथञ्चन[20] । [24]देहवानपि [25]नादुःखी किं [21]ज्ञानादुत्तरं[22] सदा[23] ॥

---

1 अहिंसा परा, प्रधानभूता यस्य सः. 2 हिंसासहितः. 3 जीवस्य देहस्य वा तद्विविक्तत्वेन. 4 जिनवाक्यम्. 5 प्रादिसमासोऽयं नाव्ययीभावः प्रत्यक्षस्येति प्रयोगात्. गम्यतेनेन इत्येव विग्रहः करणार्थे एव प्रत्ययोक्तेः । इदं त्वर्थप्रदर्शनमात्रं इति 'स्वतएवागमस्यही'त्यत्र परिमळे. 6 रूपप्रकारान्तरेण निरूपयितुमशक्यत्वादित्यर्थः. 7 जीवस्य. 8 आनन्दरूपम्. 9 मीयन्तइतिशब्दादिविषयाणाम्. 10 सुखाभावः दुःखं इति. 11–12–13–14 अनुक्रम. 12 पदार्थः. 13 भावरूप. 14 सुखस्य. 15 पदार्थाः. 16-17 अन्योभावः. 18 यतः. 19 भावतैव स्यात्. 20 दुःखात्म ज्ञानयोर्विरुद्धत्वेन. 21–25 अन्वयक्रम. 22 उत्तरकालम्. 25 स्यात्.

ईशक्लृप्त्य[1]नुसारेण स्यात्काला[2]दीशवादिनः । कर्महेतु[3]त्वमपि तु निश्चैतन्यान्नहि क्वचित् ॥ अशेषदुःख[4]विलये [7]नेदानीं[5] [8]कारणं [6]यथा । तथोत्तरं[9] न चैव स्याद्दृष्टि[10]पूर्वानुमा यतः ॥ शक्तस्यान्यस्य विज्ञानं तत्प्रीतिजनकं यदि । तयैव बन्धहानिः स्यादिति[11] किं नाम दूषणम् ॥ स्वज्ञानाद्बन्धहानिस्तु दृश्यते कस्य कुत्रचित् । अहिंसायाश्च धर्मत्वं केन मानेन गम्यते ॥ हिंसाया एव धर्मत्वमित्युक्ते स्यात्किमुत्तरम् । धर्मस्य [12]सुखहेतुत्वमपि केनावगम्यते ॥ हत्याया मोक्षहेतुत्वं कुतो मानान्निवार्यते । न च [13]शून्यपरिज्ञानाच्छून्य[14]भावनयाऽपि च ॥ मोक्षः कथञ्चन भवेद्यदीदानीं कथं न सः । परप्रसादनेच्छोस्तु विलम्बो नाम युज्यते ॥ पुमिच्छाधीनता नो चेद्विलम्बः किं कृतो भवेत् । [15]अन्यत्रापि विलम्बास्तु स्युरीशेच्छानिमित्ततः ॥ [16]अन्यथा कारणं चेत्स्यात्किं कार्यं नोपजायते । कारणे सति कार्यस्य [17]भावः सुनियतोऽस्य[18] हि ॥ विज्ञानवादिनश्चैव विज्ञानाद्वैत[19]वेदनात् । विज्ञानभावनाच्चैव मोक्षो न घटते क्वचित् ॥ [20]अन्तर्ज्ञानस्य बाह्ये[21] च क्षणिकत्वस्य वेदनात् । भावनाच्चोक्तमार्गेण मानाभावान्न मुच्यते ॥ [22]प्रकृतेः [23]पुरुषस्यापि विवेको[24] मुक्तिसाधनम् । इति साङ्ख्या न चैतस्मिन्मानमीशा[25] प्रसादतः ॥ श्रुतयः स्मृतयश्चैव यदेशस्य प्रसादतः । वदन्ति नियमान्मुक्तिं तमृतेऽतः कुतो भवेत् ॥ कणादयोगाक्षपादा

---

1 सङ्कल्प. 2 कञ्चित्कालमतिवाह्य मुक्तिः स्यात्. 3 मोक्षं प्रतिकर्मणोहेतुत्वम्. 5-8 अन्वयक्रम. 4 प्रलये. 7-8 न मोक्षस्य कारणं कर्म. 7 इदानींतनं कर्म. 10 प्रमाणगृहीतव्याप्त्यादिमति. 11 इति यद्यनुमीयते तदा. 12 मोक्षम्. 13 शून्यतत्त्वस्य. 14 ध्यानेन. 15 मोक्षात्. 16 ईश्वरेच्छाया अकल्पने. 17 उत्पादः. 18 बौद्धस्य मते. 19 द्वितैव द्वैतं, न द्वैतं अद्वैतं. विज्ञानस्याद्वैतं=एकत्वम्. 20 शरीरान्तः स्थितस्य. 21 स्थितस्य घटादेः. 22 अन्तःकरणादिरूपायाः. 23 जीवस्य. 24 भेददर्शनम्. 25 ईशप्रसादं विना मोक्षसाधनमित्यर्थः.

अपीशस्य प्रसादतः । मुक्तिं ब्रुवाणा अप्याहुर्भोगादेव च कर्मणाम् ॥ क्षयं प्राहुः कुतश्चैतत्प्रसन्ने जगदीश्वरे[1] । भिद्यते [2]हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे [3]परावरे[4] । भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे[5] । इति श्रुतिपुराणादिवचनेभ्योऽन्यथा[6] गतेः ॥ न च पाशुपताद्युक्त[7]शिवादीना[8]मनुग्रहात्[9] । 'नान्यः पन्था' इति ह्युक्तं पुरुषज्ञानतः [10]श्रुतौ ॥ 'सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि[11] । एवं पुरुषशब्दश्च प्रयुक्तोऽधिशये हरौ ॥ 'न तस्येशे[12] कश्चन तस्य[14] नाम[16] [13]महद्यशः[15]' । इति चाधिपतिस्तस्य प्रतिषिद्धः स्वयं श्रुतौ ॥ 'विश्वतः [17]परमां नित्यं विश्वं[18] नारायणं हरिम्[19]' । इति सर्वाधिकत्वोक्त्या समोऽपि विनिवारितः ॥ समाधिकस्य[20] राहित्यान्नोपचारपुमानसौ । '[22]पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च [21]भव्यम् ॥ [23]उतामृत[27]त्वस्ये[28]शानो [24]यदन्ने[25]नातिरोहति[26]' । मुक्तामुक्तपरेशत्वमिति तस्याह सा श्रुतिः ॥ अमृतेशानवचनात्सर्वस्येशानतोदिता । यदि सर्वत्वमुदितमुतेश इति [29]तद्वृथा ॥ उतशब्दो वदेदेष हीशत्वस्य समुच्चयम् । पुरुषेणैवेदं व्याप्तमिति ब्राह्मणं चाह तं प्रति ॥ एतावानस्य महिमेति महिम्नो वचो हि तत् । सोऽमृतस्याभयस्येशो मर्त्यमन्नं यदत्यगात्[30] ॥ इत्यमुक्ताधिपत्यं तु पूर्वार्धोक्तमनूद्य च ।

---

1 कर्मणां क्षयोक्तेः. 2 अविद्या. 3 परा अप्यवरा यस्मात् सः तस्मिन्. 4 कठोपनिषत्. 5 भागवते. 6 अन्यथैवोपपत्तेः. 7 उक्ता[illegible] 8 'षष्ठ्या आक्रोशे' इत्युलुक्. 9 मोक्षः. 10 अमृतत्व[illegible] 11 नारायणोपनिषदि. 12 ईशे=ईष्टे=नियामकः. 13-14-15-16 अन्वय-क्रम. 13 महत् इति. 15 यश इतिच. 16 ना. उ. 17 परमश्चा[illegible] अश्च परमाः तं अः=अकार वाच्यः. 18 पूर्ण. 19 ना.उ. 20 द्वन्द्वै[illegible] वद्भावः. 21 भविष्यत् तत्सर्वम्. 22 पुरुषाधीनमेव. 24 यस्मा[illegible] 25 अन्नं, अदनीयममुक्तवर्गम्. 26 अतिक्रामति अतः काम्यार्था[illegible] 27 मुक्तवर्गस्य. 29 उतपदम्. 30 भागवते.

उतामृतस्येश इति विधत्ते मुक्तिगेशताम् ॥ अतो विष्णुपरिज्ञानादेव मुक्तिर्न चान्यतः । तद्यथेति श्रुतेश्चैव [1]ततः कर्मक्षयो भवेत् ॥ यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ [2]सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ इत्यादिभगवद्वाक्यैरुक्तार्थश्चावसीयते । नित्यनैमित्तिकं[3] कर्म कुर्वन्नन्य[4]त्परित्यजन् ॥ मुच्यते संसृतेश्चैतदप्येतेन निराकृतम् । विधैवेतीममेवार्थं स्वयमेवाह वेदराट् ॥ विना [5]कर्म न मोक्षः[6] स्याज्ज्ञानेनेत्यपि सा श्रुतिः । नान्यः पन्था इति ह्येव निवारयति सादरम् ॥ अन्यथोपासनमपि [7]तमेव[8]मिति वादिनी । निवारयत्यादरेण न प्रतीक इति प्रभुः ॥ 'अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये त्वविद्यामुपासते' । इति श्रुतिविरोधाच्च नान्यथोपासनं भवेत् ॥ न चाप्येकत्वविज्ञानादुक्तन्यायेन मुच्यते । इति सर्वं प्रविज्ञाय सर्वैस्तर्कैः सदागमैः ॥ उपासीत हरिं नित्यं गुणैरेव स्वयोग्यतः । ब्रह्मा [9]सर्वगुणैश्चैव क्रियासामान्यतश्च[10] गीः[11] ॥ गुणसामान्यतो रुद्रो द्रव्य[12]सामान्यतः परे ॥ ४८ ॥ २९ ॥

॥ ॐ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॐ ॥ ३३ ॥ अधिकार[13]विशेषेण भक्तिज्ञानसुखादिभिः । विशेषो देवतादीनां मोक्षे [14]चैव विशेषतः[15] ॥ ३३ ॥ **ॐ अक्षरधियां त्वविरोधः [16]सामान्य[17]तद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॐ ॥ ३४ ॥** न तावता विरोधोऽस्ति निर्दोषत्वात्समस्तशः ।

---

1 विष्णुज्ञानात्. 2 अवैष्णवान् 'मन्मना भवे'त्यादिविधानात्. 3 पितृश्राद्धादि. 4 काम्यं निषिद्धं च. 5 ज्ञानेन. 6 आनन्दवृद्धिः संसारनिवृत्तिश्च. 7 तं=सहस्रशीर्षत्वादिधर्मोपेतम्. 8 एवं=यथास्थितेनैवप्रकारेण न त्वन्यथा. 9 वेदोक्तैः. 10 सङ्कोचेन. 11 सरस्वती. 12 रूप. 13 योग्यता. 14 च=तु. 15 एव. 16 निर्दोषत्वेनसमानत्वात् सर्वेषाम्. 17 उत्तमेभ्योऽधमानामुपकार सत्त्वात्.

आभा[3]सत्वा[2]त्परेषां [1]तदवराणां च सर्वशः ॥ यतोऽवराणां सर्वेऽपि गुणाः सर्वाः क्रिया अपि । नियमेनैव पूर्वेषां सुप्रसादनिबन्धनाः ॥ अतः सच्छिष्यवत्तेषां नैवेर्ष्यादिः कथञ्चन । न च संसारिदेवानां कालेयत्तापरे इमे ॥ सूत्रे ह्यारब्धमात्रस्य भोगेनैव क्षयो ध्रुवः । अनारब्धस्य[4] भोगेन त्वितरे [5]इति चोदितः ॥ पौनरुक्त्येन तेनैते उक्तार्थे इति निश्चयः ॥ ३४ ॥ २० ॥

॥ ॐ इयदामननात् ॐ ॥ ३५ ॥ [6]उषास्वाहा च [7]पर्जन्यो [8]मित्रोऽग्निर्वरुणो विधुः । प्रवहोऽनिरुद्ध इन्द्रोमे रुद्रो वाणी च मारुतः ॥ उत्तरोत्तरतस्त्वेते गुणैः सर्वैश्च मुक्तिगाः । सूर्यधर्मौ यथा सोमो मनुर्दक्षो बृहस्पतिः ॥ शची रतिश्चानिरुद्धसमास्तारा च मित्रवत् । सोमवच्छतरूपा तु [9]प्रसूतिर्वन्हिवद्विराट्[10] ॥ पर्जन्यवद्वारुणी[11] च तथा संज्ञा[12] च रोहिणी[13] । [14]धार्मीच मित्रवत्त्वेव प्रावही परिकीर्तिता ॥ मित्रपर्जन्यमध्यस्थावश्विनौ विघ्नवित्तपौ । भृगुरग्निसमो मित्र[15]स्तन्मध्ये ब्रह्मपुत्रकाः ॥ वरुणाग्र्यन्तरा तत्र नारदः प्राय इन्द्रवत् । कामः सुपर्णी चोमावद्वीन्द्रो रुद्रवदीरितः ॥ निर्ऋतिर्मित्रसदृशो विश्वामित्रः[16] कस्तू[19]नुवत् । वैवस्वतो[17] मनु[18]श्चाश्विपश्चादन्ये ततोऽवराः ॥ [20]च्यवनोचथ्य[21]वैन्याश्च शशबिन्दुश्च हैहयः । तद्वच्च विप्रराजन्यविशेषोऽत्रापि कश्चन ॥ तद्वत्प्रियव्रतश्चापि तदन्याः [22]शतदेवताः । पर्जन्यमित्रान्तराले तदन्ये तु ततोऽवराः ॥ एतेभ्योऽभ्यधिका श्रीस्तु सदा मुक्ता विशेषतः । तत्समो नास्ति परमो

1–2–3 अन्वयक्रम. 2 उत्तमानाम्. 4 कार्यें एव तु पूर्वें. 5 क्षपयित्वाऽथसम्पत्स्यते. 6 छान्दोग्योक्तानां नामवागादीनाम्. 7–8 आदित्यौ एषां समान् मध्येस्थितांश्चाह. 9 दक्षभार्या. 10 अनिरुद्धभार्या. 11 वरुणस्येयम्. 12 सूर्यभार्या. 13 चन्द्रभार्या. 14 धर्मस्येयम्. 15 अग्नि. 16–19 अन्वयक्रम. 20–21 विप्रौ अन्ये राजन्याः. 22 सोमार्हाः.

हरिरेव न चापरः ॥ संहितायां[1] बृहत्यां[2] तु स्वयं भगवतोदितम् । तदेतदखिलं प्राण आहङ्कारिक एव च ॥ इन्द्रादनन्तरो ॥३५॥ २१ ॥

॥ ॐ प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम् ॐ ॥५२॥ [3]दृष्टिरपि योग्यानुसारतः ॥ ५२ ॥ २२ ॥

॥ ॐ [4]प्रदानवदेव हि तदुक्तम् ॐ ॥ ४४ ॥

॥ ॐ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॐ ॥ ४५ ॥ सम्यग्गुरुप्रसादश्च मुख्यतो दृष्टिकारणम् । श्रवणादि च कर्तव्यं नान्यथा दर्शनं क्वचित् ॥ ४४, ४५ ॥ २६, २७ ॥

॥ ॐ [5]पूर्वविकल्पः [6]प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् ॐ ॥ ४६ ॥ गुणाधिकं गुरुं प्राप्य तद्धीनं नाश्रयात्क्वचित् । विपर्ययस्तु कर्तव्यः सर्वथा शुभमिच्छता ॥ समे विकल्प एव स्यात्पूर्वानुज्ञा च सर्वथा । तदुत्तमगुरुप्राप्त्यै पूर्वानुज्ञा न मृग्यते ॥ गुरुर्ब्रह्माऽखिलानां च विद्या[7] चैव सरस्वती । देवता[8] भगवान्विष्णुः सर्वेषामविशेषतः ॥ तत्प्रसादेन मुक्तिः स्यान्नान्यथा तु कथञ्चन । स्वोत्तमास्तु[9] क्रमेणैव सर्वेषां गुरवः स्मृताः ॥ उपदेशो ब्रह्मणस्तु सर्वेषामेव मुक्तये ॥ ४६ ॥ २८ ॥

॥ ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॐ ॥ ५४ ॥ साधनेभ्योऽधिका भक्तिर्नैवान्यत्तादृशं क्वचित् । भक्तिश्चैव हरावेव मुख्याऽन्यत्र यथाक्रमम् ॥ स्वाधिकत्वेन

1–2 बृहत्संहितायाम्. 3 अपरोक्षज्ञानम्. 4 प्रसादपूर्वकंगुरोर्विद्यादानं तद्युक्तं श्रवणादि. 5 पूर्वप्राप्तेन गुरुणासमस्य पश्चात्तनस्य विकल्पः. 6 प्रकृष्टानुग्रहमपेक्ष्य गुरोः स्वीकार्यत्वात्. 7 विद्याभिमानिनी. 8 विद्याप्रतिपाद्या. 9 विद्यासम्प्रदायप्रवर्तकाश्चेत् तत्त्वेन न चेदनुग्राहकत्वादिना गुरवः

सर्वत्र स्वोत्तमेषु क्रमेण च । अनुवर्तते च सा भक्तिर्मुक्तावानन्द-रूपिणी ॥ तत्पूर्विकोपासनैवं कर्तव्या मुक्तये गुणैः ॥ ५४ ॥ ३४ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥ २११ ॥ ४३७ ॥

॥ ॐ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॐ ॥ १ ॥ एवमुत्पन्ननिर्दोषभगवद्दर्शनात्सदा । अपेक्षितफलप्राप्तिरारब्धस्यानतिक्रमात्[1] ॥ देवर्षिमानुषादीनां तत्तज्ज्ञा[2]त्यनुसारतः । जैमिन्युक्तं[3] मानुषाणां [4]तद्विशेषाश्च केचन ॥ सामान्यं भगवत्प्रोक्तं देवादीनां[5] विशेषतः[6] । बलवद्विरोधिसद्भावे[7] जैमिन्याद्युक्तिरिष्यते॥१॥

॥ ॐ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॐ ॥ १४ ॥ [8]विकर्मलेपो नैवाऽस्ति सम्यग्दृष्टिमतां क्वचित् । गुणहानिश्च नैवास्ति ब्रह्मणस्त्वविकर्मतः[9] ॥ देवानामपि न प्रायः क्लृप्तस्य तु कथञ्चन । [10]प्राप्तह्रासो भवेत्क्वापि महता तु विकर्मणा ॥ तथापि तत्क्लृप्तमेव तस्मान्न [11]नियमोज्झितिः । चन्द्रसुग्रीवयोश्चैव स्वोच्चदारपरिग्रहात् ॥ प्राप्तहानिरभून्नैव क्लृप्तहानिः कथञ्चन । ह्रासोऽपि मानुषादीनामानन्दस्य विकर्मणा ॥ भवेन्मुक्तौ विशेषेण स्वोच्चानामपराधतः ॥ १४ ॥

॥ ॐ कामकारेण चैके ॐ ॥ १५ ॥ ज्ञानोत्तरस्य पापस्य चतुर्थेऽलेप उच्यते । अशुचित्वादिकं[12] चास्य न भवेदिति तत्फलम्[13] ॥

1 अतिक्रममकृत्वा. 2 योग्यता. 3 ज्ञानाङ्गस्य कर्मण एव स्वर्गादिसाधनत्वम्. 4 स्वतन्त्रज्ञानस्य तन्नास्तीत्यंशे समानाः जैमिनिमतैकदेशाः । 5 देवादिविषयं व्यवतिष्ठते. 6 अपवादैरपोदितं सत्. 7 प्रतिबन्धक, अप्रतिबद्धज्ञानविषयकं व्यासमतम्. 8 निषिद्धकर्म. 9 निषिद्धकर्मणएव राहित्यात्. 10 प्रसक्तस्य. 11 शास्त्रस्य. 12 असम्भाष्यत्वादिकम्. 13 ज्ञानोत्तरपापस्य.

अत्र ज्ञानफलस्यैव मुक्तेर्नियततोच्यते ॥ १५ ॥

ॐ उपमर्दं च ॐ ॥ १६ ॥ प्रारब्धकर्मजस्यैव विषभक्षान्मृतेरिव । [1]प्राप्तस्याप्य[2]निवर्त्यस्य किञ्चिद्भुक्तस्य संविदा ॥ उपमर्द इह प्रोक्तो देवादीनां यथाक्रमम् । सर्वात्मना त्वभोगो हि प्रारब्धस्यैव कर्मणः ॥ न ब्रह्मदर्शिनोऽपि स्यात्फलह्रासस्तु विद्यते । सर्वात्मना[3] फलह्रासो यदि नारब्धकर्मणः ॥ स्यात्काम्य[4]विधिवैयर्थ्यमि[5]त्युक्तनियमो भवेत् । एवमाद्यपि सम्प्रोक्तं तन्त्रभागवते स्फुटम् ॥[6] तारतम्यं फले नो चेद्ब्रह्मादीनां कथं श्रुतिः । अवृजिनोऽकामहत इति मुक्तिं निगद्य च ॥ आनन्दतारतम्यं च तेषां ब्रूयात्पृथक् पृथक् । संसार एव चेदेतत्तारतम्यं न मुख्यतः ॥ अकामहतशब्दार्थोऽवृजिनत्वं च नो भवेत् । कामस्य यत्राप्ताः[7] [8]कामास्तत्र माममृतं कृधि ॥ इति [9]यल्लक्षणं मुक्तेः श्रुतिराह बलीयसी । कामाहतिः कुतोऽ[10]न्यत्र प्राप्तकामस्य सा भवेत् ॥ अप्रयत्नेन कामानामवाप्तिः सा यदा भवेत् । तदैवाकामहतता कुत एवान्यथा भवेत् ॥ चेतनस्य त्वसुप्तस्य कुत्र दृष्टा ह्यकामता । अव्यक्तिरेव कामानां न नाशो मोहसुप्तयोः ॥ यत्कामः[11] स्वापमाप्नोति तदेवोत्थापितः पुनः । अवशोऽपि व्याहरति[12] कुतः सुप्तावकामता ॥ [13]सर्वकामानवाप्नोति ब्रह्मणा सह मुक्तिगः । [14]पर्येति तत्र [15]जक्षंश्च क्रीडन् रतिमवाप्नुयात् ॥ कामान्नी कामरूपी सन्निमाँल्लोकांश्च सञ्चरन् । आस्ते गायन्साम मुक्त इत्यादिश्रुतिसद्बलात् ॥ अकामस्स्यात्कथं मुक्तः कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । इत्यन्तःकरणस्थानां

1 प्रसक्तस्यापि. 2 अनिवर्त्यतया. 3 ईषदपि. 4 ब्रह्महत्यादिकर्मविपाकक्षयरोगादिनिवृत्त्यर्थानां प्रायश्चित्तविधीनां व्यर्थता. 5 तस्मात्. 6 यावदधिकारमित्यधिकरणस्य विस्तारोऽयम् रामानुजमतनिरासः. 7 प्राप्ताः. 8 विषयाः. 9 यतः. 10 मुक्तात्. 11 यदिच्छावान्. 12 यतस्ततः. 13 सोऽश्नुते. 14 स तत्र पर्यैति. 15 वैदिकत्वात्साधुः.

कामानां मोक्षमेव हि ॥ आह श्रुतिर्हृदीत्येव न चेद्व्यर्थं विशेषणम् । हृद्येव तेषां श्रयणमिति पक्षो न भासते ॥ मुक्तानां कामितामाह पृथक्शाखासु यच्छ्रुतिः । अतोऽकामहतत्वं तु मुक्तानामेव मुख्यतः ॥ मुख्यार्थस्य वृथा त्यागो मायिनामेव भूषणम् । [4]अपापत्वमदुःखत्वं[5] [6]चावृजि[3]नत्व[2]मिहोदितम्[1] ॥ अप्रियं वृजिनं दुःखमकं तोद[7] इतीर्यते । तत्कारणत्वात्पापं वा वृजिनं नाम कथ्यते ॥ इत्युक्तः स्वयमीशेन [8]नामार्थः शब्दनिर्णये । अपापत्वं च नैवास्ति यावत्संसारमस्य हि ॥ आरब्धपापमस्त्येव दुःखं च ज्ञानिनोऽपि हि । तस्मात्तस्मा[9]दकामत्वमिति चाश्रुतकल्पना ॥ अकामहत इत्युक्तेरश्रुत[10]हानिरपि स्फुटा । [11]कुत्रचित्कामिनः[12] पुंसः[13] कामा[15]भावात्कचित्[14] कचित् ॥ इन्द्रादि[16]सुखभोगोऽस्तीत्यनु[17]भूतिर्हि [18]कुप्यति । तस्मादमुक्तसुखगं तारतम्यं पृथक्[19] पृथक् ॥ उक्त्वा[20] यश्चेति मुक्तानां तारतम्यं सुखे श्रुतिः । आहेति पेशलं तच्च चशब्दादेव गम्यते ॥ राद्धः संसिद्ध[21] इत्येव [22]मुक्त एवावगम्यते । साधुना विष्णुना युक्तो मुक्तः [23]साधुयुवा मतः ॥ यौवनं नित्यमेतस्य मुक्तस्येति युवा स च । फलमध्ययनस्याप्तं तेनाध्यायक ईरितः ॥ निर्ह्रासानन्दसम्प्राप्त्या चाशिष्ठ इति गीयते । स्थितस्यानन्यथा प्राप्तेर्दढिष्ठ इति चोदितः ॥ बलिष्ठश्च स्वभावेन मुक्तो भवति केवलम् । तस्येयं पृथिवीत्यादि पूर्वभावव्यपेक्षया ॥ स एक इति संसारगतमुक्त्वा सुखं पुनः । श्रोत्रियस्येति वदति मुक्ताच्छतगुणात्मताम् । संसारगाच्च संसारगतस्यैव शताधिकम् ॥

1–6 अन्वयक्रमः. 7 तुदव्यथने तत्कारणम्. 8 वृजिन. 9 पूर्वपूर्वनिर्दिष्टादतिशयेनोत्तरस्य. 10 अकाम इति परेण व्याख्यातत्वेन, हत शब्दस्य त्यागः. 11–15 अन्वयक्रमः. 11 इन्द्रादिपद व्यतिरिक्ते. 14 इन्द्रादिपदे. 16 इन्द्रादिसमान. 17 इति व्याख्याने. 18 राज्यानिच्छोः तत्सुखादर्शनात्. 19 ते ये शतं इत्यादिना. 20 श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य. 21 समृद्धः बृह. 22 मुक्त मनुष्यः. 23 तैत्ति.

मुक्तान्मुक्तस्य युक्तं स्याच्छ्रुत्युक्तमभिवीक्षतः[1] । युक्तं च साधनाधिक्यात्साध्याधिक्यं सुरादिषु ॥ नाधिक्यं यदि साध्ये स्यात्प्रयत्नः साधने कुतः । यत्नश्च दृश्यते तेषां महानेव महात्मनाम् ॥ यत्र साधनबाहुल्यं साध्यबाहुल्यमत्र च । दृष्टं नियमतो नो चेन्न यत्नं कुर्युरञ्जसा ॥ कृच्छ्रेण साधनादेव न [2]मुक्तवदुदीर्यते । 'दश[3]कल्पं तपश्चीर्णं रुद्रेण लवणार्णवे ॥ त्यक्त्वा सुखानि सर्वाणि क्लिष्टेन लवणाम्भसा । शक्रेण वर्षकोटीश्च धूमः पीतोऽतिदुःखतः ॥ वर्षायुतं च सूर्येण तपोऽवाक्[4]शिरसा कृतम्। सुदुःखेन सुखं त्यक्त्वा धर्मेणाकाशशायिना ॥ पीता मरीचयो वर्ष[5]साहस्रमतिसादरम् । अतिकृच्छ्रेण कुर्वन्ति यत्नं ब्रह्मविदोऽपि च' ॥ इत्येतदखिलं मोक्षविशेषाभावतः कथम् । दैवीसंप[6]द्विमोक्षाय[7] निबन्धा[8]यासुरी मता ॥ इति मोक्षविशेषश्च स्वयं भगवतोदितः । '[9]तमेव यूयं भजतात्मवृत्तिभिर्मनोवचःकायगुणैः स्वकर्मभिः ॥ अमायिनः कामदुघांघ्रिपङ्कजं यथाधिकारा[10]वसितार्थसिद्धये' । 'अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो [11]मनोजवेष्वसमा[12] बभूवुः ॥ आदघ्नास उपकक्षास उत्वे हृदा इव स्नात्वा उत्वे ददृश्रे' । इत्यादीनि च वाक्यानि तारतम्यं विमुक्तिगम् ॥ व्यक्तं वदन्ति तत्केन साम्यं मुक्तेषु गम्यते । दुःखाद्यभावसाम्यं च साम्यवाक्यार्थ ईयते ॥ भक्त्यादिगुणसद्भावे [13]ह्यतुल्यत्वं च भारते ।

1 अभिवीक्षमाणस्य 'यततामपि सिद्धानां' इति गीतायां काङ्क्षतः-कर्मणमित्यत्र काङ्क्षमाणा इति रामानुजभाष्ये "रोदमान" इति शाङ्करस्तुतौ च प्रयोगात् चान्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादुभयं पदम्. 2 मुक्तानां लीलयैव. 3 ब्रह्मदिन. 4 अधःकृत. 5 सहस्रं परिमाणमस्येति सङ्घः. 6 योग्यता. 7 विशिष्ट मोक्षाय. 8 नीचस्थानेऽन्धेतमसि बन्धाय. 9 विष्णुम्. 10 योग्यतानुसारेण निश्चितस्य मोक्षस्य लाभाय. 11 प्रज्ञातिशय ज्ञानादिगुणेषु. 12 तारतम्योपेताः. 13 असमत्वं मोक्षफलस्य.

उक्तं साधनवैचित्र्यमपि सर्वत्र कथ्यते ॥ 'दुर्ज्ञेयं घोररूपस्य त्रैलोक्यध्वंसिनः [1]प्रभोः । दैवतैर्मुनिभिः सिद्धैर्महायोगिभिरेव च ॥ नित्ययुक्तैर्महाभागैर्विमोहक्लेशसाध्वसैः । महोत्साहैर्महाधैर्यैः सत्त्वस्थैर्व्यवसायिभिः ॥ अतीतानागतज्ञानप्रभावाप्ययवेदिभिः । शौचस्वाध्यायसन्तोषतपःसत्वदयान्वितैः ॥ किमु मर्त्यैर्भयभ्रान्तिध्वंसमोहरुजान्वितैः । अल्पायुर्वीर्यधीसत्त्वव्यवसायश्रुतिव्रतैः[2]" ॥ 'कस्तं मदा[3]मदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति । ब्रह्मैव किञ्चिज्जानाति न तदन्यो हि कश्चन' ॥ मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामते' ॥ 'इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न । यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्त्सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद' ॥ 'यः [4]स्वात्ममायाविभवं स्वयं [5]गतो नाहं नभस्वांस्तमथापरे कुतः । ब्रह्माऽपि [6]यं वेत्ति न चेह[7] सम्यगन्ये कुतो देवमुनीन्द्रमर्त्याः' ॥ 'नमस्तेऽमिततत्त्वाय[8] ब्रह्मादीनां च सूत्[9] । निर्गुणाय च सत्काष्ठां[10] नाहं वेदापरे कुतः' ॥ 'नाहं परायुर्ऋषयो न मरीचिमुख्या जानन्ति यद्वि[11]रचितं खलु सत्त्वसङ्घाः । यन्मायया मुषितचेतस ईशदैत्यमर्त्यादयः किमुत शश्वदभद्रवृत्ताः' ॥ 'अहं महेन्द्रो निर्ऋतिः प्रचेताः सोमोऽग्निरीशः पवनोऽर्को विरिञ्चः । आदित्यविश्वेवसवोऽथ साध्या मरुद्गणाः रुद्रगणाः ससिद्धाः ॥ अन्ये च ये विश्वसृजोऽमरेशा भृग्वादयोऽस्पृष्टरजस्तमस्काः । यस्येहितं[12] न विदुः स्पृष्टमायाः सत्त्वप्रधाना अपि किं ततोऽन्ये' ॥ 'सर्वस्यादौ[13] स्मृतो ब्रह्मा तस्माद्देवादनन्तरः । जानाति देवप्रवरं [14]भूय[15]श्चातोऽधिक

[1] ध्यानचक्रं नृसिंहस्य. [2] वैहायससंहितावाक्यमिदम्. [3] कठ. सुरासुराणां सुखदुःखहेतुम्. [4] स्वरूपमहिम्नो विस्तारम्. [5] ज्ञातवान्, [6] हरिम्. [7] जीवेषु. [8] स्वरूपाय. [9] कारणाय. [10] सम्यङ्दिङ्मात्रम्, [11] यस्य चरित्रम्. [12] चेष्टितम्. [13] आद्यत्वेन. [14] अतिशयेन, [15] ज्ञानिवर्गात्.

नृप' ॥ 'न त्वामतिशयिष्यन्ति मुक्तावपि कथञ्चन । मद्भक्तियोगाज्ज्ञानाच्च सर्वानतिशयिष्यसि' ॥ 'यथाभक्तिविशेषोऽत्र[1] दृश्यते पुरुषोत्तमे । तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदने[2]' ॥ 'सायुज्यं समनुप्राप्ता अपि देवादयोऽखिलाः । तारतम्याद्धि तिष्ठन्ति तारतम्यं हि साधने' ॥ 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये[3] । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति [4]तत्त्वतः' ॥ '[5]य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति । भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः । भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः । ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः । सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम्' ॥ 'ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना । अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः' ॥ '[6]सुसूक्ष्मैरप्यशेषैश्च विशेषैः सह पश्यति । स्वात्मानं भगवान्विष्णुः सर्वरूपोऽपि सर्वदा ॥ सर्वत्र [7]चान्यदप्येवं तेनादृष्टं न हि क्वचित् । सर्वत्र सर्वदैवेशं पश्यत्येव रमाऽपि तु ॥ न तु सर्वैर्विशेषैस्तं पश्यन्त्यप्यन्यतोऽधिकम् । स्वात्मानमन्यच्चाशेषं पश्यत्येव हि सर्वदा ॥ ब्रह्मा तु सर्वगं पश्येद्गुणानप्यन्यतोऽधिकम् । न तु सर्वेषु कालेषु तथा पश्यत्यमुक्तिगः ॥ मुक्तस्तु सर्वदा पश्येत्सर्वगत्वेन चापि तु । न रमावद्विशेषाणां दर्शनं शक्नुयात्क्वचित् ॥ स्वात्मानमन्यच्च सदा विशेषैरखिलैरपि । पश्यत्यज्ञस्तथा वाणी

[1] संसारे. [2] लिङ्गशरीरभङ्गे जाते सति. [3] ज्ञानाय. [4] प्राचुर्येण एकं च तत्त्वतो ज्ञातुमिति यथा. [5] व्याख्यातुरध्येतुः श्रोतुश्चतारतम्यमुक्तमत्र. [6] अत्र सर्वेषां ज्ञानतारतम्यमुच्यते. [7] विश्वम्.

विशेषांस्तावतो न तु ॥ त्रैगुण्यात्परतः पश्येद्व्यासं शतगुणं हरिम् । गिरिशो गरुडश्चैव तमोमात्रगतं हरिम् ॥ पश्येद्विशेषानपि हि वाणीदृष्टान्न पश्यति । उमा सुपर्णी च महत्तत्वं यावत्प्रपश्यति ॥ रुद्रदृष्टान्विशेषांश्च नैव पश्येत्कदाचन । स्वरूपमन्यरूपं च मुक्ता देवाः समस्तशः ॥ जानन्तीन्द्रश्च कामश्च ब्रह्म यावदहङ्कृतिः । पश्यन्तो मनुदक्षाद्या बुद्धितत्त्वस्थितं हरिम् ॥ पश्यन्ति सोमसूर्यौ तु मनस्थं परमेश्वरम् । अन्ये भूतस्थितं विष्णुं देवाः पश्यन्ति सर्वदा ॥ बहुसाहस्र[1]वर्षेण महत्तत्त्वे क्वचित्क्वचित् । अन्ये चैव यथा योगमण्डान्तर्वर्तिनं हरिम् ॥ श्वेत[2]द्वीपपतिं चैव हृद्येवान्ये तु केचन । कदाचिदेव [3]तत्रापि केचित्पश्यन्ति केशवम् ॥ उमा यावदनन्तांशान् पूर्वदृष्टेभ्य[4] एव तु । विशेषान्वासुदेवस्य पश्चादुक्तान्विचक्षते ॥ शक्रकामादयश्चैव विशेषान्ब्रह्मणि स्थितान् । उमादिभिः[5] प्रबुद्धेभ्यः शतांशानेव [6]चक्षते' ॥ इत्यादिवेदस्मृतिगवचनेभ्यो यथा[7]र्थतः । तारतम्यं च मुक्तानां[8] साधनानां च दृश्यते ॥ साध्यसाधनवैरूप्य[9]मदृष्टं केन कल्प्यते । वैषम्यं निर्घृणत्वं च तेन[10] स्यातां परस्य च ॥ सापेक्षत्वादिति च तौ विद्याधीशेन वारितौ । तार[12]तम्यात्साध[11]नानां साध्य[15]तादृत्त्वमीशतः[14] ॥ अवैषम्या[17]दिहेतुः स्यात्सदैव[13] परमेश्वरे[16] । [19]स्वातन्त्र्ये [20]विद्यमानेऽपि साधनादौ[18] परेशितुः ॥ अपेक्ष्या[21]नादि[22]वैचित्र्यं न दोष इति तद्वचः । नानादित्वादिति ह्युक्तमुपपद्यत इत्यपि ॥ अपेक्ष्यो[23]पायवैषम्यमुपेयस्य[24] तथा स्थितिः । मया कया विरुद्धा स्याद्राजादावपि दृश्यते ॥ त्यागो दृष्टस्य चादृष्टकल्पनेति सुदुष्करौ ।

1 सहस्रवर्षानुष्ठितसाधनेन. 2 केचन श्वेतद्वीपपतिमेव. 3 हृद्यपि. 4 पूर्वपूर्वैर्दृष्टानाम्. 5 षष्ठ्यर्थे ज्ञातानाम्. 6 पश्यति. 7 न तु परमतानुवादरूपेण. 8 च. 9 साध्यस्यावैचित्र्यं साधनस्य वैचित्र्यम्. 10 वैरूप्येण. 11-20 अन्वयक्रमः. 21 स्वेच्छयापेक्ष्य प्रेरकत्वम्. 22 अनादियोग्यता. 23 साधन. 24 साध्यस्य.

मायिभ्योऽन्येन केनापि [1]तत्किमन्यैश्च वादिभिः ॥ मायिनोऽत्रानुगम्यन्ते श्रुतहान्यश्रुतग्रहौ । अप्यत्र मायिनां लिङ्गे [2]तत्के दोषास्ततोऽधिकाः ॥ निःशेषगतदोषाणां बहुभिर्जन्मभिः पुनः । स्यादापरोक्ष्यं हि हरेर्द्वेषेर्ष्यादिस्ततः कुतः ॥ भवेयुर्यदि चेर्ष्याद्याः समेष्वपि कुतो न ते । तप्यमानाः समान्दृष्ट्वा द्वेषेर्ष्यादियुता अपि ॥ दृश्यन्ते बहवो लोके दोषा[3] एवात्र कारणम् । यदि निर्दोषता [4]तत्र किमाधिक्येन दूष्यते ॥ यद्यन्यदर्शनाभावादीर्ष्यादिर्विनिवार्यते । अदर्शनादरत्यादिः कथं तेन निवार्यते ॥ ब्रह्मणोऽप्यरतिर्दृष्टा पूर्वमेकाकिनः श्रुतौ । नैव रेमे स[5] चैकाकी तस्मान्न रमते क्वचित् ॥ [6]द्वितीयमैच्छत्तेनासाविति श्रुतय ऊदिरे । यदीच्छा नैव [7]तत्रास्तीत्येव [8]तत्कल्प्यते मृषा ॥ श्रुत्युक्तनिर्दोषतैवं किं नाङ्गीक्रियते स्वयम् । तारतम्यं च कामं च श्रुतमेवातिहाय तु ॥ अश्रुता समता केन कल्प्यते युक्तिमानिना । किं तन्मानं समत्वे ते मुक्तानामुपलभ्यते ॥ वृथाऽयमाग्रहः केन श्रुतहान्य[9]श्रुतग्रहे । मोक्षेऽपि तारतम्येत[10]श्चेतनत्वायथा पुरा ॥ इत्युक्त उत्तरं किं ते कल्पनामात्रवादिनः । न च दुःखादिकं कल्प्यं निर्दुःखत्वश्रुतेर्बलात् ॥ शोकं [11]तरत्यात्मवेत्ता[12] तीर्णः [13]सर्वान[14]दुःखभाक्' । 'येनानन्द्येव भवति[15] न शोचति कदाचन' ॥ 'किल्बिष[16]स्पृत्पितु[17]षणिररं हित[18] इहेश्वरः' । 'यं

1 स्वीक्रियते. 2 प्रकृत दोषेषु. 3 दोषाणां समुदितानामेव कारणत्वमित्येकवचनम्. 4 मुक्तेषु. 5 तस्मादेकाकी न रमते. 6 स. 7 मुक्तौ. 8 अन्यदर्शनविषये. 9 हानिसहित. 10 तारतम्येन इतः प्राप्तः तद्वान्. 11 तरति शोकमात्मवित्. 12 वेदिता विचारणार्थस्य विन्दतेर्वा रूपमेतत्. 13 'तीर्णो हि तदा शोकान्'. 14 'नानानन्दं कश्चिदुपस्पृशति'. 15 'तीत्ययो'. 16 मुक्तानां दुःखं न सहते स्पर्धते इति. 17 अन्नदाता. 18 अलमत्यर्थं हितकरः.

यमन्त[1]मभिप्रेप्सुः स सङ्कल्पाद्भवेदिह[2]' ॥ इत्यादिश्रुतयो मानं निर्दुःखत्वादिसम्पदि[3] । अतो दुःखाद्यनुमया नावकाशोऽत्र[4] लभ्यते ॥ तारतम्यानुमा तस्माद्भवेन्नातिप्रसङ्गिनी । श्रुतियुक्तिबलादेव तारतम्यं विभाव्यते[5] ॥ मुक्तावपि ततः [6]केऽत्र विरोधं कर्तुमीशते ॥१६॥४॥

॥ ॐ सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात् ॐ ॥ ॥ ३४ ॥ ॐ न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तद्योगात् ॐ ॥ ४१ ॥

अनादियोग्यतां चैव कलिवाणीश्वरा[7]वधिम् । को निवारयितुं शक्तो युक्त्यागमबलोद्धताम्[8] ॥ ब्रह्मणो[9]ऽन्यत [10]आधिक्य[11]युक्तः कालो विवाद[12]वान् । [13]कालो ह्ययं यथेत्यादि माऽनुमा मानिनो [14]भवेत् ॥ अन्यशब्दो हरिश्रीस्वसमेभ्योऽन्यविवक्षया । प्रयुक्तो नैव दोषाय रुद्रादिषु च [15]युक्तितः ॥ उत्तमत्वं तु मुक्तानामपि न ब्रह्मणो [16]भवेत् । व्यक्तिः सुखस्य तु भवेन्न त्वाधिक्यं सुखस्य च ॥ बलज्ञानाधिकत्वं तु तेभ्यो हि ब्रह्मणः सदा । आधिक्यस्य त्वनित्यत्वे न किञ्चिन्मानमीयते ॥ श्रृण्वे वीर[17] उग्र[19]मुग्रन्दमा[20]यन्न[21] न्यमन्यमतिनेनीय[22]मानः । एधमान[23]द्विळु[24]भयस्य [25]राजा चोष्कू[28]यते विश[27] इन्द्रो[18]मनु[26]ष्यान् । [31]परा पूर्वे[29]षां सख्या[30] [32]वृणक्ति [33]वितर्तुराणो [34]अपरेभिरेति[35] ॥

1 'मभिकामः' अन्तं स्थानम्. 2 मुक्तौ. 3 मुक्तानाम्. 4 मुक्तेषु. 5 सम्यगनुभूयते. 6 के, वादिनः. 7 चतुर्मुख. 8 अप्रतिहताम्. 9 विमतमानेन. 10-12 ब्रह्मनिष्ठं अन्यप्रतियोगिकाधिक्यं यत् तेनोपेतः. 13 कालत्वात्. 14 प्रति. सर्वोत्कृष्टानादियोग्यतासिद्धिवत्. 15 युक्त्या योग्यता साधनीया. 16 सकाशात्. 17 आरब्धान्तगामी. 18 परमेश्वरः. 19 दुष्टमतिदैत्यान्. 20 तमः प्रापयन्. 21 सर्वान् सत्स्वभावान्. 22 उत्तमलोकं प्रापयन्. 23 स्वयोग्याधिकस्य नाशकः. 27 प्रजाः. 28 संसारे परिवर्तयति नित्यम्. 17-35 अन्वयक्रमः.

अनानु[1]भूतीरवधून्वानः[2] [4]पूर्वीरिन्द्रः[3] शरद[5]स्तर्त[6]रीति । दिवे दिवे[8] [9]सदृशी[12]रन्य[13]मर्धं [10]कृष्णा असे[16]धदप[15]सद्म[14]नोजाः[11] ॥ [22]अहं[17]दासा[7]वृषभो व[18]स्नयन्तो[21]दव्रजे[19]वर्चिनं शम्बरं[20] च । तं[23] [24]भूतिरिति देवा उपासाञ्चक्रिरे ते [25]बभूवुस्तस्माद्धाप्ये[26]तर्हि सुप्तो [27]भूर्भूरित्येव प्रश्वसित्यभूतिरित्यसुरास्ते ह [28]पराबभूवुः ॥ तद्यथा[29] पेश-[30]स्कारी पेशसो मात्रा[31]मुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते । एवमेवाय[32]मात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं रूपं कुरुते ॥ पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां[33] भूतानाम्[34] । 'प्रयान्ति परमां सिद्धिमैहिकामुष्मिकीं द्रुतम् ॥ या न प्राप्याऽसुरैः सर्वैरक्षय्या क्लेशवर्जिता । न तां गतिं प्रपद्यन्ते विना भागवतान्नरान्' ॥ 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव [35]प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागश्शान्तिरपैशुनम् । दया भूतेष्वलोलुत्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता । भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

1-25 अन्वयक्रमः. 7 वर्षणाद् वृषभः परमेश्वरः. 8 सर्वदा. 9 चेतनत्वमात्रेण. 10 तमोमयीः. 11 प्रजाः. 12-13 कास्ताः देवेभ्योऽन्यमर्धम्. 14-16 स्वीयात् सम्बन्धनोपायेधत्. 18 जगदाच्छादयन्तौ. 19-20 उदव्रजे जलराशौ. 22 अहन्, हिंसितवान्. 23 परमेश्वरम्. 24 ऐश्वर्यरूपः 25 मुक्ता. 26 इदानीम्. 27 सुप्तस्थोवायुः. 28 तमां प्राप्ताः. 29 सुवर्णकारः. 30 सुवर्णस्य. 31 अंशम्. 32 परमात्मा. 33-34 मनुष्योत्तमानाम्. 35 स्वभावम्.

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम्' ॥ 'मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः । तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु । आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ॥ मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्' । द्विविधो [1]भूतसर्गोऽत्र दैव आसुर एव च ॥ विष्णुभक्तिपरो दैवो विपरीतस्तथाऽऽसुरः । देवानां परमो धर्मः सदा यज्ञादिकाः क्रियाः ॥ स्वाध्यायस्तत्त्ववेदित्वं विष्णुपूजारतिः [2]स्मृतिः । दैत्यानां बाहु[3]-शालित्वं मात्सर्यं युद्ध[4]सत्क्रिया ॥ नीतिशास्त्रप्रवेदित्वं शिवपूजा[5]रतिः स्मृतिः । वर्णाश्रमा[6]चारवत्त्वं स्वाध्यायो [7]भक्तिरच्युते ॥ शिवे सूर्ये तथा देव्यां स्वभावो मानुषः स्मृतः । अनादिवैष्णवा एव देवतास्तु स्वभावतः ॥ विपरीताः स्मृता दैत्याः सदैवानादिकालतः । मानुषा मिश्रमतयो विमिश्रगतयोऽपि च' ॥ इत्यादिवाक्यसन्दर्भैर्ज्ञायतेऽनादियोग्यता । [8]यद्यनादिविशेषो[9] न साम्प्रतं कथमेव सः ॥ अदृष्टादेव चादृष्टं स्वीकृतं सर्ववादिभिः । [10]आकस्मिको [11]विशेषश्चेददृष्टे [12]क्वचिदिष्यते ॥ सर्वत्राकस्मिकत्वं स्यान्नादृष्टापेक्षता भवेत् । [13]अदृष्टाच्चेद्वि[14]शेषोऽयमना[15]दित्वं कुतो न तत्[16] ॥ 'न [17]चान्यभेदाद्विष्णौ[18] भेदस्तद्दर्शिना[19]मपि । दृश्यते प्रत्यभिज्ञैव बहुरूपेषु [20]दृश्यते ॥ बहुत्वं च विशेषेण न भेदेन कथञ्चन । प्रत्यभिज्ञा च [21]येषां न तेऽपि

1 स्वभावः. 2 विष्णोः. 3 अस्थाने. 4 शिवस्य. 5 कौशलम्. 6 तदनुष्ठानमात्रपर्यवसायित्वम्. 7 साम्येन. 8 श्रुत्यनुमानानुग्राहकं तर्कमाह. 9 योग्यता. 10 विरिञ्चोत्कर्षहेतौ. 11 अदृष्टनिरपेक्षः. 12 अतिशयः. 13 विशिष्यते इति विशिष्टमदृष्टम्. 14 भवति. 15 तर्हि. 16 तादृशादृष्टपरम्परायाः अनादियोग्यतावत्वम्. 17 व्यतिरेक दृष्टान्तः, घटादीनां भेदो यथा दृश्यते न तथेति. 18 रामकृष्णादिरूपे. 19 तद्दर्शिभिः. 20 यथा जाम्बवतः. 21 मध्यमजीवानाम्.

तन्मुष्ट[1]दृष्टयः ॥ भेदं नैव प्रपश्यन्ति, भेदमन्येभ्य एव च । पश्य[2]न्त्येवं हरि[3]स्तेषां सन्दर्शयति नान्यथा[4]' ॥ एवं बृहत्संहितायां वचनं न पुराणगम् । लोक[5]दर्शनवाद्येव वेदरोधाय शक्नुयात् ॥ [6]अपरीक्षितदृष्टिश्च[7] परीक्षापूर्वदर्शनम् । निषेद्धुं शक्नुयात्क्वापि देव[8]-दत्तादिदृष्टिवत्[9] ॥ न च निश्चितभेदस्य[10] दर्शनेऽस्ति पुराणगम् । वाक्यं क्वचिद्धि [11]संमुग्धं [12]दर्शनं [13]तत्र गम्यते ॥ अपरीक्षितमेवात्र वेधादि[14]कमधीशितुः । परीक्षा[15]दर्शने नैव दृश्येते केनचित्क्वचित् ॥ 'निर्दोषमेव तं ब्रह्मा ददर्शाशेषरूपिणम् । निर्दोषमेव रुद्रोऽद्रा[16]-ङ्निर्दोषं तं पुरन्दरः ॥ निर्दोषाण्यस्य रूपाणि दृष्टान्येवं सुरोत्तमैः । अन्ये सदोषाः सर्वेऽपि निर्दोषो हरिरेकलः' ॥ इति [17]बर्कश्रुतेश्चैव सदोषं नास्य दर्शनम् । 'अविद्धो विद्धवद्विष्णुरजातो जातवन्मृषा ॥ अबद्धो बद्धवच्चैव दर्शयत्यमितद्युतिः' । इति पैङ्गिश्रुतिश्चैव प्राह निर्दोषतां हरेः ॥ 'अपरीक्षितदृष्टचैव सदोषो दृश्यते हरिः । परीक्षादर्शनेनैव दोषो दृश्यो हरेः क्वचित्' ॥ इति पैङ्गिश्रुति[18]श्चाह प्रमाणं हि [19]परीक्षितम् । न परीक्षाऽनवस्था स्यात्साक्षिसिद्धत्वसंशयात् ॥ मानसे दर्शने दोषाः स्युर्न वै साक्षिदर्शने । [20]सुदृढो निर्णयो [21]यत्र ज्ञेयं तत्साक्षिदर्शनम् ॥ इच्छा ज्ञानं सुखं दुःखं भयाभयकृपादयः । साक्षिसिद्धा न कश्चिद्धि तत्र संशयवान्क्वचित् ॥ [22]यत्क्व[23]चिद्व्यभि[24]चारि

1 अपहत. 2 एवं=भेदाभेदोदासीनतया. 3 योग्यतया. 4 भेदेन-अभेदेन च. 5 लोकानां भेददर्शनानुवादि. 6 परीक्षयाप्रमाणत्वेनानिश्चिता. 7 च = न शक्नुयात्. 8 यज्ञदत्तादौ. 9 दृष्टिरिव. 10 षष्ठ्या अलुक्. 11 प्रमाणत्वाप्रमाणत्वाभ्याम्. 12 भेदस्य. 13 पुराणे. 14 तद्दर्शनम्. 15 युक्ता. 16 अद्राक्, अद्राक्षीत्. 17 बर्कश्रुतिः शङ्करभाष्येऽपि गृहीतातो नाप्रसिद्धा. 18 तदेव. 19 यत्. 20 कदापि बाधरहितः. 21 निपातः य इत्यर्थे. 22 दर्शनम्. 23 शुक्तिरजतादौ-विषये. 24 बाधितम्.

स्याद्दर्शनं[1] मानसं हि तत् । मनश्चक्षुर्दर्शना[2]देरपि [4]यत्रैव साक्षिणा[5] ॥ [3]प्रामाण्यं [6]सुगृहीतं स्यात्तत्परीक्षितदर्शनम् । न [7]ज्ञानदृष्टिमात्रेण प्रामाण्यं [8]तस्य दृश्यते ॥ नियमेन[12] [9]सुखाद्येषु प्रामाण्यं[11] [10]साक्षिगोचरम् । स्वप्रामाण्यं सदा साक्षी [13]पश्यत्येव [14]सुनिश्चयात् ॥ ज्ञानस्य ग्राहकेणैव [15]साक्षिणा [16]मानतामितेः । दोषाभावे प्रमाणत्वं दोषाभावस्य[17] साक्षिणा ॥ निश्चितत्वं क्वचिच्चैव स्वतः प्रामाण्यमिष्यते । अतो[18] न सर्वमानानां प्रामाण्यं निश्चितं भवेत् ॥ साक्षिणानिश्चितं [19]यत्र [20]तत्प्रामाण्यं[21] [22]स्वलक्षणम् । न हि कश्चित्सुखाद्येषु संशयं कुरुते जनः ॥ न चैवाखिलमानानि निश्चिनोत्यखिलो जनः । तस्मादनुभवारूढं किमर्थमपलप्यते ॥ दोषाभावादिकं चैव साक्षी [23]सम्यक्प्रपश्यति । [24]तत्परीक्षितमानेन न दोषो [25]विष्णवि क्वचित् ॥ अपरीक्षितदृष्टिस्तु कस्मिन्नर्थे न विद्यते । [26]तत्प्रत्यक्षविरुद्धार्थे नागमस्यापि मानता ॥ [27]उपजीव्यमक्षजं यत्र[28] तदन्यत्र विपर्ययः । लौकिके[29] [30]व्यवहारेऽत्र[31] प्रत्यक्षस्योपजीव्यता ॥ [32]अवतारादिदृष्टौ स्यादागमस्योपजीव्यता । आगमेन हि विष्णुत्वं ज्ञात्वा दोषोऽत्र कल्प्यते ॥ न चेत्स्याद्दोषवानन्यः [33]शास्त्रसिद्धं हि लक्षणम्[34] । कस्यचिद्दोषवत्त्वं स्यादिति [35]मात्रेऽक्षजं भवेत् ॥ न विष्णोर्दोषवत्त्वे हि प्रत्यक्षं वर्तते स्वतः । [36]केचित्पश्यन्ति दोषानित्यत्रापि स्यान्न

1 एव न साक्षिरूपम्. 2 जन्यसाक्षात्कारादेः. 3 ज्ञाने. 3–6 अन्वयक्रम. 7 ज्ञानस्य. 8–12 अन्वयक्रमः. 10 साक्षिगतम् , साक्षिगोचरो यस्य तत्. 11 यत्–तत्. 12 दृश्यते. 13 एव. 14 सदा. 15 एव. 16 ज्ञानस्य. 17 परीक्षया. 18 एव. 19 यदा. 20 तदैव. 21 प्रामाण्यं सिध्यति. 22 अप्रामाण्यविविक्तम्. 23 एव. 24 तस्मात्. 25 'यत्सोममिन्द्रविष्णवि' इतिवत्. 26 तदा. 27 आगमस्य. 28 यदा. 29 जीवादिविषये. 30 ऐक्यबोधने. 31 आगमे. 32 विश्वादीनां दोषदृष्टौ. 33 शास्त्रेणैव. 34 श्रीवत्साङ्कादि. 35 एतावत्येवविषये. 36 तत्कालवर्ति पुरुषाः.

चाक्षजम् ॥ पौराणं वाक्यमेवात्र तच्छ्रुत्यैव विरुध्यते । पुराणस्योपजीव्यश्च वेद एव न चापरः ॥ तद्विरोधे कथं मानं तत्तत्र च भविष्यति । अपरीक्षितदृष्टिश्च कथमेवाक्षजं[1] भवेत् ॥ यद्येवं देवदत्ता[2]दिभ्रमः किं नाक्षजं भवेत् । यावच्छक्तिपरीक्षाया[3]मुपजीव्यस्य बाधने[4] ॥ दोषो नाशोधिते दोष उपजीव्यत्वमस्त्वलम् । भ्रमेऽप्यभ्रमभागो[5]ऽस्ति तन्मात्रमुपजीव्य हि ॥ [6]बाधकज्ञानवृत्तिस्स्यान्न[7] चैवं सुपरीक्षिते । सर्वं तदुपजीव्यैव [8]प्रमाणं वर्तते यतः ॥ कथं ब्रह्मेति तज्ज्ञेयं सर्वज्ञत्वादि[9]लक्षणम् । विहाय[10] यस्मात्कस्मा[11]च्चित्स्वरूपस्यैव चेद्यदि[12] ॥ उपजीव्य[13]त्वमेतस्मा[14]द्व्यावृत्तं [15]यावता भवेत् । [16]तावतैवोपजीव्यत्वं स्वरूपस्यैव न क्वचित् ॥ सर्वलक्षणयुक्तं च स्वरूपं यदि भण्यते[17] । अस्तु नो नैव हानिः स्यात्स्वपक्षश्चायमञ्जसा ॥ यस्मादन्वित एवार्थः शब्दानामपि सर्वशः । विशेषसामान्यतया स्वरूपमखिलं[18] भवेत्[19] ॥ पुरोवर्तित्व[20]पूर्वाणि [21]देवदत्तादिकभ्रमे । व्यावर्तयन्ति [22]तद्रूपं चैत्रमात्राद्धिनैव तु ॥ [23]ब्रह्मणो निर्विशेषत्वा[24]द्व्यावर्तयति किं[25] पुनः । यस्मात्कस्माच्चिद[26]प्यर्थात्ताव[27]च्चेत्सिद्ध[28]साधनम् ॥ चिन्मात्रत्वं[29] च नैवेष्टमविशेषत्ववादिनः । तावन्मात्रं यदीष्टं स्यात्सर्वज्ञत्वं कुतो न तत् ॥ चिन्मात्रा[30]भेदसाध्येऽपि सिद्धं

1 प्रमाणम्. 2 यज्ञदत्तादौ. 3 सत्यां प्रमाणतया प्रतीतस्य. 4 उपजीवकेनकृते इतः. 5 धर्म्यंशः. 6 प्रथमप्रमाणे. 7 सार्वज्ञादिकम्. 8 तत्वमसीत्यादि. 9 (द्वितीयवाक्यंतु) विहाय (१२-१४). 10 धर्मान्. 11 तत्वादेः. 12 तदितिकथं ज्ञेयम्. 13 स्वरूपस्यैव. 14 अपरथाज्ञानासंभवात्. 15 धर्मेण. 16 उपेतस्यैव. 17 तच्छब्देन इति यदि भण्यते. 18 योग्यान्वितम्. 19 शब्दबोध्यम्. 20 विशेषणानि. 21 देवदत्तादौचैत्रादिभ्रमे. 22 देवदत्तादि स्वरूपम्. 23 पुनः 24 कर्तृब्रह्म. 25 न किमपि. 26 तत्वादिरहितात्. 27 व्यावृत्तं चेत्. 28 ज्ञातस्यैव ज्ञापकम्. 29 सर्वं विषयकत्वरहितं चिद्रूपत्वम्. 30 चिन्मात्रेण अभेदः साध्यः=प्रतिपाद्यः यस्य तत् .

[1]तत्प्रतिवादिनः । [2]स्वाभेदाङ्गीकृतेरेव चित्त्वं स्वस्यापि [3]यन्मतम् ॥ [4]सर्वापेक्षतया सर्वज्ञत्वमित्येव[5] [6]तन्न हि । इति चेच्चेतनत्वं च ज्ञत्वं न ज्ञेयवर्जितम् ॥ स्वज्ञेयत्वं च नैवासौ मन्यते [7]सविशेषतः । स्वशब्दोऽपि[8]परापेक्षस्तस्मा[9]द्व्यावृत्तिरेव हि[10] ॥ स्वशब्दार्थ इति प्रोक्तः स्वरूपं नाम किं [11]न चेत् । रूपशब्देन पूर्वत्वा[12]त्तच्च[13] [14]सामान्यता-वचः ॥ न [15]स्वरूपाभिधायि स्याद्वैयर्थ्यं स्वपदस्य यत् । चेतनस्य [16]स्वभावो[17] हि चैतन्यमिति गीयते ॥ तस्माद्विशेषबाहुल्यं[20] चैतन्यस्य[18] विशेषतः[19] । न ज्ञेयज्ञातृहीनं हि ज्ञानं नाम क्वचिद्भवेत् ॥ ज्ञेय-ज्ञानविहीनश्च ज्ञ इत्यत्र न च प्रमा । ज्ञातृज्ञेयविहीनं च ज्ञानं चेद्भोक्तृभोग्यतः ॥ हीनं भोजनमेव स्यात्ताडनं [21]कर्तृताड्यतः[22] । [23]नित्यत्वात्तादृशं[24] च स्यादिति चेन्नित्यवागपि[24] ॥ वाच्यवक्तृविहीना स्यान्न हि सा चैव तादृशी । द्रष्टारो वेदवाचो हि सन्ति वाच्यानि चाञ्जसा ॥ नित्यो द्रष्टा च वाच्यश्च भगवानेव च स्वयम् । न हि वक्तृविहीना च वाच्यहीनापि वाक् क्वचित्[25] ॥ ज्ञातृज्ञेयविहीनं च ज्ञानमेव न तद्भवेत् । न [26]हि नित्योऽपि वक्तास्ति वाक्यवाच्य विवर्जितः ॥ ज्ञानज्ञेयविहीनश्च ज्ञोऽप्येवं नैव विद्यते । किं च सर्व-विलोपश्च[27] केन मानेन गम्यते ॥ सर्वेण सह तद्वाक्यमर्थश्च यदि

1 चिदैक्यम्. 2 स्वस्य स्वेन. 3 यतः सम्मतम्. 4 मिथ्याभूत. 5 हेतोः. 6 तदेव. 7 विशेषाङ्गीकारापत्तेः. 8 परापेक्षस्यार्थस्य-प्रतिपादकः. 9 परस्मात्. 10 यथा. 11 न किमपि स्वश्च तत्रूपं चेत्यत्र. 12 वैयर्थ्यं स्वपदस्य यत्. 13 स्वरूपपदस्याखण्डत्वपक्षे निराह, रूपपदम्. 14 सामान्याकारस्य वाचकम्. 15 असाधारणा-कारस्य. 16 अनागन्तुक. 17 शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्. 18 ब्रह्मणः. 19 अतिशयेन. 20 स्यात्. 21 ताडनकर्तृ. 22 ताड्याभ्याम्, हीनं स्यात्. 23 ज्ञात्रादिहीनम्. 24 वाक् न धात्वर्थः किन्तु तत्कर्म तथापि आकाङ्क्षानिमित्तं प्रतिसम्बन्ध्यन्वितत्वं नित्यत्वेन न हीयत इति तदुक्तिः. 25 प्रलये. 26 यतः. 27 मिथ्यात्वम्.

गृह्यते । तदभावे न सर्वस्य नापलापो भवेत्तदा ॥ न गृह्यते चेत्त-न्न्यायादपलापो न हि क्वचित् । उपपत्तिविहीनस्य[1] वाक्य[2]स्यार्थो न गम्यते ॥ उपक्रमादिलिङ्गानां बलीयो [3]ह्युत्तरोत्तरम् । श्रुत्यादौ [4]पूर्वपूर्वं च ब्रह्मतर्कविनिर्णयात्[5] ॥ प्रत्यक्षमुपपत्तिश्च बहवश्चागमा यदा । विरुध्यन्ते न चार्थो[7]ऽस्ति [6]यत्र [8]लिङ्गविरोधिता[9] ॥ [10]स एवार्थः कथं ग्राह्य उपपन्नेऽविरोधिनि । मुख्यार्थे विद्यमाने तु क्व सार्वज्ञं निषिध्यते ॥ अतः सर्वगुणैर्युक्तं ब्रह्माङ्गीकार्यमेव हि । [11]अपलापोऽपि सर्वस्य न कथञ्चन युज्यते ॥ अनादियोग्यता चोक्ता[12] तेन[13] ग्राह्यैव सर्वथा । मुक्तानां तारतम्यं च मानैरुक्तैर्न चाल्यते ॥ [14]ज्ञानिनोऽपि यतो नित्यं कुर्वन्ति शुभमेव हि । तारतम्यं तु मुक्तौ च तेनैवाध्यवसीयते ॥ तारतम्यं न चेन्मुक्तौ कुतः कुर्युः शुभं पुनः । कृच्छ्रेणापि तपो ज्ञानं कर्माप्येते चरन्ति हि ॥ बिभ्यति स्माशुभान्नित्यं सकामाश्च शुभे सदा । न च स्वभाव एवायं भयपूर्वप्रवृत्तितः ॥ कृच्छ्रेणाचरणाच्चैव शुभस्यैव पुनः पुनः ॥ तादृशोऽपि [15]स्वभावश्चेदज्ञ-स्यापि भवेत्तथा । फलवत्त्वे प्रमाणं चेत्तत्रज्ञस्य समं हि तत् ॥ निष्कामं ज्ञानपूर्वं च निवृत्तमिह चोच्यते । निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥ ‘शुभेनानन्दवृद्धिः स्याद्ह्रासश्चैवाशुभेन हि । ज्ञानिनोऽपि यतस्तेन कर्तव्यं शुभमेव तैः’ ॥ ‘उपास्ते[16] स य आत्मानं क्षीयते नास्य कर्म हि । अस्माद्ध्येवात्मनो[17] यद्यत्कामये-त्सृजते च तत्[18] ॥ अविद्वान्बहु[19]कर्माऽपि ह्यन्तवत्फलमाप्नुयात् । यदेव विद्यया कुर्यात्तदेव ह्यतिवीर्यवत्’ ॥ इत्यादिवाक्यसामर्थ्या-

1 विरुद्धस्य. 2 तात्पर्यम्. 3 यद्यदुत्तरं तत्. 4 यद्यत्पूर्वं तत् बलीयः. 5 निर्णीतत्वात्. 6 यदर्थबोधने. 7 प्रयोजनम्. 8 उपक्रमादि लिङ्ग. 9 च अस्ति. 10 विश्वमिथ्यत्वरूपः. 11 मिथ्यात्वाभिधानम्. 12 प्रमाणै-रूपपादिता. 13 तेन कारणेन सा. 14 अपरोक्ष. 15 स्वभावबलायातः. 16 य आत्मानमेव लोकमुपास्ते. 17 परमात्मनः प्रसादेन. 18 कर्म इष्टं वस्तु. 19 अनेककर्मकर्ताऽपि.

तारतम्यं विमुक्तिगम् । न चात्रोपासकस्यैव फलमक्षयमुच्यते ॥ न हि ज्ञानं विना क्वापि फलस्याक्षयता भवेत् । ज्ञानद्वारेण चेत्तस्य नास्मत्पक्षप्रतीपता ॥ ज्ञानोत्तरस्यैवमपि ह्यक्षयत्वं न चान्यथा । पूर्वभाविशुभानां हि ज्ञानेनैव कृतार्थता ॥ प्रारब्धानां तु भोगेन तज्ज्ञानोत्तरकर्मणाम् । मुक्तावनुप्रवेशः स्यादन्यथा तत्कृतिर्न हि ॥ ज्ञानात्पूर्वाणि कर्माणि शुभानि ज्ञानसिद्धये । अकाम्यानि निषिद्धानि ज्ञानरोधाय [1]भुक्तये ॥ [2]योग्यताया बलाद्यच्च शुभबाहुल्यमादितः[3] । ज्ञानबाहुल्यमेवैतत्कुर्यान्नान्यस्य[4] कारणम् ॥ ज्ञानस्य भक्तिभागत्वाद्भक्तिर्ज्ञान[5]मितीर्यते[6] । ज्ञानस्यैव विशेषो[7] [8]यद्भक्तिरित्यभिधीयते ॥ परोक्षत्वापरोक्षत्वे विशेषौ ज्ञानगौ यथा । स्नेह[9]योगोऽपि तद्वत्स्याद्विशेषो ज्ञानगोचरः ॥ इत्यभिप्रायतः प्रायो ज्ञानमेव विमुक्तये । वदन्ति श्रुतयः सोऽयं विशेषोऽपि ह्युदीर्यते ॥ भक्तिर्ज्ञानमिति क्वापि न हि द्वेषयुता दृशिः । पुरुषार्थाय भवति सर्वश्रुतिविरोधतः ॥ ‘चेतनस्य द्वयं भोग्यं संसारो मुक्तिरेव च । संसारस्त्रिविधस्तत्र स्वर्गो मध्यमधस्तथा ॥ मुक्तिश्च द्विविधा तत्र सुखं नित्यं तथाऽपरम् । नित्यदुःखमिति ज्ञेयं साधनं [10]संसृतावपि ॥ काम्यं कर्मनिषिद्धं च सा[11]ज्ञानमिति निश्चयः । द्वेषो भक्तिश्च [12]मुक्तौ तु मुक्तिद्वयविधायकम्[13]’ ॥ इति पैङ्गिश्रुतेर्द्वेषो नैव सन्मुक्तिकारणम् । असन्मुक्तेः कारणं च मुक्तावित्यत्र केशवः ॥ मुक्तिशब्दोदितो मोक्षं स्वभक्तानां करोति यत् । द्वेषतोऽपि विमुक्तिश्चेन्महातात्पर्यरोधनम् ॥ भक्त्या प्रसन्नतो देवान्मुक्तिरित्येव तद्गुणान् । वदन्ति श्रुतयस्सर्वाः पुराणान्यागमा अपि ॥ यदि द्वेषेण मुक्तिः स्याद्वक्तव्यो

1 दुःखस्य. 2 ब्राह्मणत्वादिरूपा पितृमरणादिरूपा च. 3 ज्ञानात्पूर्वकृतम्. 4 प्रत्यवायमात्र परिहारस्य. 5 पदाभ्याम्. 6 लक्ष्यते. 7 स्नेहादिसाहित्यलक्षणः. 8 यदा. 9 स्नेहेन सम्बन्धः. 10 संसृतिविषये. 11 अज्ञानसहितम्. 12 विष्णौ. 13 कारकम्.

दोषसंश्रयः । स्मर्तव्यो भगवान्नित्य[1]मित्यर्थेनैव हि क्वचित् ॥ द्वेषादिव गुणानाह [2]पुराणे क्रुद्धवाक्यवत् । यथा क्रुद्धः पिता पुत्रं [3]मरेत्याक्षेपपूर्वकम् ॥ प्रोक्तस्यान्यस्य [4]कृत्यर्थं वदत्येवं पुराणगम् । वाक्यं श्रुतिविरोधेन स्वविरोधेन चाञ्जसा ॥ बह्वागमविरोधाच्च न द्वेषान्मुक्तिवाचकम् । ‘तमो द्वेषेण[5] संयान्ति भक्त्या मुक्तिं तथैव च ॥ [6]विष्णौ विष्णुप्रसादेन विलोम[7]त्वेन चाञ्जसा’ । इति षाड्गुण्यवचनमप्युक्तार्थनियामकम् ॥ महातात्पर्यरोधेन कथं वाक्यं प्रमाणताम् । याति [8]सर्वार्थरूपं हि महातात्पर्य[9]मिष्यते ॥ वाचकत्वं हि [9]तात्पर्यं पदार्था अखिला रवाः[10] । सोऽर्थः कथं परित्याज्य एकशब्दस्य[11] संशये ॥ अतो विज्ञान[12]भक्तिभ्यां पुरुषार्थः परो भवेत् । ‘यस्य[13] देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः’ । ‘भक्त्या ज्ञानं [14]ततो [15]भक्तिस्ततो दृष्टिस्ततश्च सा[16] ॥ ततो मुक्तिस्ततो भक्तिः सैव स्यात्सुखरूपिणी’ । ‘भक्त्या प्रसन्नो भगवान्दद्याज्ज्ञानमनाकुलम् ॥ तयैव दर्शनं यातः प्रदद्यान्मुक्तिमेतया’ । ‘[17]नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ॥ [18]शक्य एवं विधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा । भक्त्या त्व[19]नन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ॥ ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन[20] प्रवेष्टुं च परंतप’ । इत्यादिवाक्यतश्चैव सोऽयमुक्तार्थ ईयते ॥ न च [21]प्रसादमाप्नोति द्वेषाद्भक्त्या

1 इत्यभिप्रायेण. 2 क्वचित्. 3 प्रकृत्यन्तरस्यैतद्रूपम्. 4 करणाय. 5 विष्णौ. 6 भक्त्या. 7 कोपेन. 8 सर्वेषां शास्त्राणामनन्यार्थतयायदेकार्थप्रतिपादकत्वं तद्रूपम्. 9 तत्परं प्रतिपाद्यं यस्यतत् तत्परं तस्य भावः. 10 आगमाः. 11 एकवाक्यसम्बन्धिनिःसंशये सति. 12 माहात्म्यज्ञानस्नेहाभ्यामेव न तु द्वेषेण. 13 श्वेताश्वतरश्रुति. 14 ज्ञानादेः. 15 पक्का. 16 परिपक्का. 17 भक्तिरहित श्रवणादिभिः. 18 विवक्षिस्तु सन्धिर्भवतीत्युक्तेः. 19 न विद्यतेऽन्योविषयो यस्याः सा. 20 याथार्थ्येन ज्ञातुम्. 21 हरिप्रसादः द्वेषसाध्यो न प्रसादत्वात् गुरुप्रसादवत् इत्यनुमानं उक्तं दृष्टव्यास्तिकम्.

तमाप्नुयात् । इति दृष्टानुसारित्वमप्यस्मिन्नर्थ ईयते ॥ ‘ये [1]पृथग्विहिता विष्णोर्गुणा वेदेन सादरम् । त एव दृष्टवैलोम्या[2]दङ्गीकार्या न चापरम्[3] ॥ [4]अन्यदृष्टानुसारेण वासुदेवेऽपि गृह्यते । दोषाभावाश्च ये वेदैरुदिता अविहाय तान् ॥ अनुक्ता अपि च ग्राह्या महातात्पर्यशक्तितः’ । एवं बृहत्संहितावाक् सिद्धान्तो हि तदीरितः ॥ तारतम्येन तद्भक्तेष्वपि भक्तिर्विनिश्चयात्। कर्तव्यैषाऽपि तद्भक्तिर्लोकवेदानुसारतः ॥ यो हि भक्तः प्रधाने स्यात्तदीयेष्वपि भक्तिमान् । दृश्यतेऽसौ नियमतो विपरीतो विपर्यये ॥ व्यभिचारो यदि क्वापि भक्तिह्रासोऽत्र कल्प्यते । भक्तिदोषो ह्यसौ यन्न तद्भक्तेष्वपि भक्तिमान् ॥ तारतम्येन तेष्वद्धा भक्तिदृष्टानुसारतः । विष्णुप्रसादानुसारात्कार्या दोषस्तदन्यथा ॥ स्वप्रीत्यनुसृतौ प्रीतिर्लोकेऽप्यद्धैव दृश्यते । [5]तारतम्यपरिज्ञानमप्येतेनैव[6] [7]साधनम्[8] ॥ लक्ष्मीविरिञ्चवाणीशगिरिजेन्द्रा गिरां पतिः । सूर्यादयश्च क्रमशो भगवत्प्रीतिगोचराः ॥ तेषु भक्तिः क्रमेणैव कार्या नित्यं मुमुक्षुभिः । सर्वेऽपि गुरवश्चैते पुरुषस्य सदैव हि ॥ तस्मात्पूज्याश्च नम्याश्च ध्येयाश्च परितो हरिम्’ । इति षाड्गुण्यवचनादप्येषोऽर्थोऽवसीयते ॥ ‘हरिभक्तिः [9]क्रमेणैव तदीयेषु[10] हरिस्मृतिः[11] । हरिस्तुतिस्तत्स्मृतिश्च [12]तत्स्तुतिर्हरिपूजनम् ॥ तत्पूजा विहितात्याग इति मुक्तेः क्रमेण[13] हि । नियमात्साधनान्येव नित्यसाध्यानि[14] चाखिलैः’ ॥ इति प्रवृत्तवचनं

[1] लोकवैलक्षण्येन. [2] दृष्टवैलोम्यमनादृत्य. [3] लोकविलक्षणं वेदानुक्तं गुणजातं नैवाङ्गीकार्यम्. [4] वेदोक्तादणुत्वमहत्वयौगपद्यादेः अन्यद्गुणजातम्. [5] देवता. [6] भक्तेषु तारतम्येन भक्तिः करणीयेतिसमर्थनेन. [7] मोक्षस्य. [8] इति सिद्धम्. [9] तारतम्येन. [10] भक्तिः. [11-12] तदीय. [13] हरौ मुख्यानि अन्यत्रामुख्यानि. [14] नित्यं कर्तव्यानि.

साधनस्य विनिर्णये । [1]प्रवृत्ते पञ्चरात्रे[2] हि साधनस्य[3] विनिर्णयः[4] ॥ हरिद्वेषो न शुभदः [5]सद्वेषत्वाद्यथा [6]गुरोः । क्रमाद्भक्तिर्हरिप्रीतिकारणं तत्प्रियोपगा[7] ॥ भक्ति[8]र्यतो यथा स्वस्मिन्नित्याद्या युक्तिरत्र च । प्राधान्य[9]तारतम्यानुसारिणी भक्तिरुत्तमा ॥ [10]प्रीतिदैव हरेर्यस्माद्भक्तिः सा[11] [12]स्वोपगा यथा । इति वा ॥ ४१ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ॐ [13]स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॐ ॥४४॥

ज्ञानकर्मादिफलं चैषु[14] [15]क्रमोपगम् ॥ [16]स्वातन्त्र्यतारतम्येन[17] फलं हि फलिनां[18] भवेत् । अशुभं त्वशुभेऽप्येषां स्वातन्त्र्यात्प्रीतितो[19] हरेः ॥ आज्ञया [20]चान्यगं नैव भोगाय भवति क्वचित् । पुण्य[21]मेवामुमाप्नोति न देवान्पापमाप्नुयात् ॥ इत्यादिश्रुतयो मानमुक्तेऽर्थे युक्तयोऽपराः । ‘उपासना[22]धर्मफलं यतो [23]देहान्तरे स्थितिः ॥ वासुदेवाज्ञया चैव[24] पूर्वकर्मानुसारतः । प्रेरयन्ति हि ते जीवान्पुण्यपापेषु नित्यशः ॥ [25]अरागद्वेषतश्चैव कथं दोषानवाप्नुयुः । हर्याज्ञाकरणादेव पुण्यमेभिरवाप्यते ॥ हरिपूजेति चोद्देशात्कथं न शुभमाप्नुयुः ॥ अतो यथाक्रमं धर्मज्ञानयोः फलमञ्जसा । सर्वप्राणिगतं देवाः प्राप्नुवन्त्याविरिञ्चतः ॥ देवा एव हि देवानां विशिष्टा विनियामकाः । ब्रह्मा त्वखिलदेवानां नराणां च नियामकः ॥ अतः

[1] प्रवृत्तनामके ग्रन्थे. [2] पञ्चरात्रैकदेशे. [3] तन्नामकम्. [4] प्रकरणमस्ति. [5] उत्तमपुरुषद्वेषात्. [6] द्वेषः. [7-8] तत्प्रियविषयकभक्तित्वात्. [9] उत्तमत्वम्. [10] साध्यवचनमिदम्. [11] भक्तिः. [12] स्वमुपगच्छतीति विष्णुविषयिणी. [13] स्वामिनां देवानामेव ज्ञानफलम्. [14] देवेषु. [15] क्रमेणैवोपगच्छति. [16] स्वामित्व. [17] एव. [18] फलभाजाम्. [19] प्रसादेनैव. [20] अशुभं तु इत्यन्वयः. [21] ‘पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान् पापं गच्छति’ इति बृह. [22] जनितपुण्यफलम्. [23] देवानां प्रेरकतया. [24] जीवानाम्. [25] देवानाम्.

सर्वगुणानेष प्राप्नोत्यधिकमन्यतः । द्रव्य[1]स्वातन्त्र्यविज्ञानप्रयत्नैरधिकं फलम् ॥ देवानामन्यगं[2] चापि तेषु हि ब्रह्मणोऽधिकम् ' । बृहत्तन्त्रोदितं वाक्यं हरिणा [3]फलनिर्णये ॥ [4]'लोकेऽप्येतादृशगुणैः फलाधिक्यं हि दृश्यते । एवं च कलिपूर्वाणामसुराणां महत्फलम् ॥ अशुभेषु सदैव स्यान्मिथ्याज्ञानादिकेषु हि ॥ ' शुभाशुभफलं देवा असुराश्च समाप्नुयुः । क्रमेणैव यथाशक्ति यथा ये ये प्रयोजकाः[5] ॥ प्रेरका अपि पापानां न देवाः पापमाप्नुयुः ' । इति प्रकाशिकायां हि प्रोवाच हरिरञ्जसा ॥ ४४ ॥ ॐ [6]आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॐ ॥ ४५ ॥ ॐ सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॐ ॥४६॥ 'यद्यप्येवं सुराणां च दैत्यानां च महत्फलम् । शुभाशुभेभ्य एवं च कर्तुश्च[7] स्याद्यथोदितम्[8] ॥ [9]तस्मान्निरयमानुष्यस्वर्गमुक्त्युपभोगिनः । मानुषोत्तममारभ्य[10] देवास्तु निरयं विना ॥ असुरास्तु विना मुक्तिं तमोऽन्धमपि चाप्नुयुः' । इति तत्त्वविवेकोक्तं स्वयं भगवतो वचः ॥ ४४ ॥ ७ ॥

॥ ॐ अनाविष्कुर्व[11]न्नन्वयात्[12] ॐ ॥ ४९ ॥

[13]ज्ञानदा अपि चाचार्या विशेषात्फलमाप्नुयुः । 'मुक्तावष्टगुणं शिष्याद्गुरुराप्नोति शोभनम् ॥ तद्गुरु[14]र्द्विगुणं तस्मात्सार्धं तावत्ततोऽपरे ।

[1] इन्द्रियादिषु स्वामित्वम्. [2] जीवगम्. [3] तन्नामकप्रकरणे. [4] कृष्यादौ. [5] तथा तथा. [6] लुप्तोपमानम् । सत्रे ऋत्विजांफलमिव प्रजानामपि ज्ञानादिफलमस्ति । [7] तु अल्पं फलम्. [8] श्रुत्याद्युक्त्यनुसारेण. [9] कर्तुः फलसद्भावादेव. [10] देवपर्यन्ता दैत्यपर्यन्ताश्च. [11] एव उपदेशं कुर्यात्. [12] उपपत्तेः. [13] पूर्ववदत्रापि पूर्वपक्षं अत्यन्तहेयत्वाभावात् प्रपञ्चेनाह. [14] सन्तानकारणत्वात्.

देवाः[1] सहस्रगुणितं [2]क्रमात्तस्माद्यथोत्तरम् ॥ ब्रह्मा [3]महौघगुणितमेवं फलविनिर्णयः' । इत्याह भगवांश्छास्त्रे गुरुवृत्ताभिधे स्वयम् ॥ युक्तं च तत्र गोदाता गोमात्रफलमाप्नुयात् । ' य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥ भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः । न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ॥ भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतमो भुवि' । इत्याह भगवानेवमपि[4] पात्र[5]मपेक्ष्यते ॥४९॥९॥

॥ ॐ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॐ ॥

॥ ५० ॥ १० ॥ ॐ एवं मुक्तिफलाऽनियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॐ ॥ ५१ ॥ ११ ॥ एवमेवाविरोधेन प्रारब्धस्यैव कर्मणः । ज्ञानं दृष्ट[6]फलं प्रोक्तं मुक्तिश्चैवेह [7]लभ्यते ॥ ॥ १० ॥ ११ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अध्यायश्च सम्पूर्णः ॥ श्लोकसङ्ख्या ॥ २७८ ॥ ७१५ ॥

[1] ज्ञानप्रवर्तकत्वात्. [2-3] सहस्रमहौधेत्युपलक्षणं परम्पराया अनियतत्वात्. [4] ज्ञानदानस्य तत्सम्प्रदाय प्रवर्तनस्य च महाफलत्वेन बहूनां ग्रहणायाविष्कारेण ज्ञानदानस्य कार्यत्वेऽपि. [5] दानफलेन, अन्यथा प्रत्यवाय हेतुत्वात्. [6] दृष्टं च तत्फलं च. [7] ज्ञानजन्मनि.

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

॥ ॐ ॥ समन्वयाविरोधाभ्यां सिद्धे[1] [2]वस्तुनि [3]साधने । विचारितेष्वशेषेषु साधनेषु विशेषतः[4] ॥ नित्यशः कार्य[5]मत्यन्तमवश्यम्भावि साधनम् । चिन्त्यते प्रथमं तत्र ॥ **ॐ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॐ ॥ १ ॥** श्रवणादिसकृत्क्रिया ॥ आवृत्तिर्वेति सन्देहे [6]कर्तव्याऽऽवृत्तिरेव हि । उपदेशोऽतत्त्वमसीत्यादिह्यसकृदेव यत् ॥ 'लिङ्गा[7]च्छातव्यतः पूर्वमृजोर्ब्रह्म[8]त्वतः शतात् । शुश्रावोग्रतपा नाम योग्यो रुद्रपदस्य यः ॥ सार्धं परार्धं विष्णोस्तु गुणान्भक्त्या सदोद्यतः । तत्त्रिभागमुपासां च चक्रे संभृतमानसः ॥ दशमन्वन्तरं शक्रपदयोग्यो [9]गरुत्मतः । [10]पदयोग्यात्सुमनसः सुनन्दो नाम चाश्रृणोत् ॥ उपासां चक्र उद्युक्तो मन्वन्तरचतुष्टयम् । सूर्याचन्द्रमसोश्चैव पदयोग्यौ [11]सुतेजसौ ॥ सुरूपश्शान्तरूपश्च मन्वन्तरचतुष्टयम् । [12]अश्रृण्वतां सुमनसो मन्वन्तरमुपासताम्[13] ॥ ततः प्रोक्तास्तु ते सर्वे भक्त्योग्रतप आदयः । अपश्यन्परमं विष्णुं तत्प्रसादैधिताः सदा' ॥ इत्युक्तं विष्णुना साक्षाद्ग्रन्थे सत्तत्त्वसंज्ञिते ॥ १ ॥ १ ॥

॥ ॐ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॐ ॥ ॥ ३ ॥ आत्मेति नाम कथितं साक्षान्नारायणस्य हि । 'आत्मा ब्रह्म महांस्तारः परमेशः शुचिश्रवाः ॥ विष्णुर्नारायणोऽनन्त इति श्रीपतिरीर्यते' । इति पैङ्गिश्रुतिश्चैव तथैव परमश्रुतिः ॥ 'ओमात्मा भगवान्विष्णुरात्मानन्दोऽक्षरः स्वराट् । विश्वत्राता नृसिंहोऽजो नारायण

[1] सति. [2] परब्रह्मादिरूपे. [3] साधनविषये. [4] परमादरेण. [5] मोक्षसिद्धावत्यन्तम्. [6] श्रवणादीनाम्. [7] आदातव्यः शिष्यैरुपासितव्य। तस्मात्. [8] ब्रह्मत्वानां शतात्पूर्वमिति. [9-10] गरुडपद. [11] सुप्रज्ञावेव न तु मन्दौ. [12] अशृणुताम्. [13] उपासाताम्.

उरुक्रमः ॥ अनसूया तथैवात्रेर्जज्ञे[1] पुत्रानकल्मषान् । दत्तं दूर्वाससं सोम[2]मात्मेशब्रह्मसम्भवान्' ॥ इति भागवते चैव[3] तस्मादात्मा जनार्दनः । तस्मादुपास्यो[4] [5]विष्णुरिति ज्ञातव्यः सज्जनैः सदा ॥ तथैवोपासते सन्तस्तथैवोपदिशन्ति च । [6]आदानार्थत्वतश्चायमात्मशब्दः पतिं वदेत् ॥ स्वामी मे विष्णुरित्येव नित्यदोपास्यमञ्जसा । 'स्वामी विष्णुरिति ध्यानं विशेषणविशेष्यतः ॥ कर्तव्यं सर्वथैवैतन्न कथञ्चन विस्मरेत्' । इति सत्तत्ववचनं षाड्गुण्यवचनं परम् ॥ 'मम स्वामी हरिर्नित्यं सर्वस्य पतिरेव च । इति ध्येयः सर्वदैव भगवान्विष्णुरव्ययः ॥ ३ ॥ २ ॥

॥ ॐ न प्रतीके न हि सः ॐ ॥ ४ ॥ प्रतीकविषयत्वेन न कार्या विष्णुभावना । प्रतीकं नैव विष्णुर्यन्मिथ्योपासा ह्यनर्थदा ॥ योऽन्यथा[7] सन्तमात्मेश[8]मन्यथा[9] प्रतिपद्यते[10] ॥ किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा' ॥ 'योऽन्यथा सन्तमात्मान[11]मन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा'[12] ॥ 'योऽन्यथैव स्थितं विष्णुमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेण ब्रह्महारिणा' ॥ 'स्वात्मानं प्रतिमां चापि देवतान्तरमेव वा । चेतनाचेतनं वाऽन्यद्ध्यायेद्यः केशवस्त्विति ॥ किं तेन न कृतं पापं चोरेणेशापहारिणा' । 'योऽन्यद्विष्णुरिति ध्यायेज्जानीयाद्वा हरिं तथा ॥ अन्धेतमसि मज्जेत्स [13]यत्र नैवोत्थितिः क्वचित्' । 'योऽन्यद्विष्णुरिति

[1] जनयामास. [2] विष्णुशिवब्रह्मभिः, सोमस्तु ब्रह्मणा सहभूतः. [3] आत्मशब्दप्रयोगोऽस्ति. [4] च. [5] आत्मा=विष्णुः आत्मा=स्वामी इति ज्ञातव्यः. [6] स्वीयतया आ+दा+मन् आकारलोपो दस्यचतः निर्वचनत्वात्. [7] प्रतीकभिन्नत्वादिप्रकारम्. [8] जीवानामीशम्. [9] प्रतीकत्वादिना. [10] जानाति ध्यायति च. [11] परमात्मानम्. [12] महाभारते सनत्सुजातीये २. १४. [13] पतितस्य.

ध्यायेद्विष्णुरन्यदिति स्म वा ॥ अन्यथाध्यानदोषेण सोऽन्धेतमसि मज्जति' । 'योऽन्यद्विष्णुरिति ध्यायेद्विष्णुरन्यदिति स्म वा ॥ महातमसि मग्नस्य तस्य नैवोत्थितिः क्वचित्' । '[1]यत्किञ्चिदन्यथा[2]-संस्थमन्यथा[3]ध्यातमञ्जसा ॥ ध्यातुर्महादोषकरं किमु सर्वेश्वरो हरिः' । 'यत्किञ्चिदन्यथासंस्थमन्यथाध्यातमञ्जसा ॥ महादोषकरं विष्णुः किमु सर्वेश्वरेश्वरः' । 'यत्किञ्चिदन्यथासंस्थमन्यथाध्यातमञ्जसा ॥ अनर्थकारणं लोके किमु सर्वेश्वरेश्वरः । न किञ्चिदन्यथा ज्ञेयं ध्येयं वा तेन कुत्रचित् ॥ किमु सर्वोत्तमो विष्णुर्ज्ञेयो नीचतया क्वचित् । तस्माद्वस्तु यथारूपं ज्ञेयं ध्येयं च सर्वदा ॥ कारणं पुरुषार्थस्य नान्यथा भवति क्वचित्' । इति श्रुतिपुराणोक्तिबलतो न प्रतीकता ॥ ध्येया विष्णोः क्वचिद्यस्मान्मिथ्याज्ञानमनर्थदम् । इत्यभिप्रेत्य 'न हि स' इत्याह भगवान्प्रभुः ॥ प्रतीकसंस्थितत्वेन ध्येयो विष्णुर्न चान्यथा ॥ ॥ ४ ॥ ३ ॥

॥ ॐ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॐ ॥ ५ ॥ ब्रह्मेति च सदा ध्येयो भगवान्विष्णुरञ्जसा । उत्कृष्टो ब्रह्मशब्दार्थः [4]पूर्णत्वं ब्रह्मता[5] यतः ॥ आधिव्याधिनिमित्तेन विक्षिप्तमनसोऽपि तु । ध्येयैव ब्रह्मता नित्यं विष्णोर्भक्त्या निरन्तरम् ॥ इति प्रकाशिकायां च वचनं विष्णुनेरितम् । नात्मेति सूत्रमीशस्य जीवत्वप्रतिपादकम् ॥ आत्मशब्दं यतो हेतुं कृत्वा जीवं न्यवारयत् । स्वशब्दात्प्राणभृच्चैव नोक्त इत्येव वेदराट् ॥ यद्यात्मशब्दो जीवे[6]ऽपि कथं स विनिवारयेत् । आत्मशब्दोदितस्तस्माद्विष्णुरेव न चापरः ॥ 'आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तमृते विष्णुमव्ययम् । न वदन्ति यतो नाप्ता [7]क्वापि तैर्गुण-पूर्णता' ॥ नारायणाध्यात्मगतमिति यद्वैष्णवं वचः । यदि

[1] गङ्गोदकादिकम्. [2] पवित्रम्. [3] अपवित्रम्. [4] वृद्धिः. [5] ब्रह्म-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्. [6] वर्तते, अथवा वर्तेत. [7] अवस्थायाम्.

जीवेशयोर्वेदपतिरैक्यं च मन्यते ॥ आत्मशब्दं कथं तस्मान्निवारयति युक्तितः । भेदस्य व्यपदेशं च स्थितिं चादनमेव च ॥ भेददार्ढ्ये हेतु-माह तात्पर्यं स जगत्पतिः । [1]व्यावहारिकभेदश्चेत्क्वासावव्यावहारिकः ॥ [2]व्यावहारिकमित्येव वचनं व्यावहारिकम् । उत नेति विकल्पे तु यदि स्याद्व्यावहारिकम् ॥ [3]तस्यापि [4]बाध्यता चेत्स्याद्भेदः स्यात्पार-मार्थिकः । अव्याव[5]हारिकत्वं चेद्भेदोऽयं सत्यतां गतः ॥ एकस्या-सत्यतायां हि द्वयोरेव विरुद्धयोः । अन्यस्य सत्यतैव स्यादिति केन निवार्यते ॥ असत्यं नोक्तमित्युक्ते[6] सत्यमुक्तमिति प्रजाः । जानं-त्युक्तं तु नो सत्यमित्युक्तेऽसत्यतामपि ॥ न स्वप्नेऽपि द्वयं मिथ्या [7]तत्रैकं सत्यमेव हि । भावा[8]भावावुभौ तत्र कथं मिथ्या भविष्यतः ॥ भावस्य हि निषेधे तु नाभावस्य निषेधनम् । [9]स्ववाचोऽसत्यता चेत्स्यात्तस्मा[10]द्भेदस्य सत्यता ॥ [11]तस्माज्जीवेशयोर्भेद[12] उक्त न्यायेन[13] गम्यते ॥ २ ॥ [14]एतस्मादात्मशब्दोऽयं [15]परमात्माभिधा[16] भवेत् । प्रतीकविषयत्वेन विष्णुदृष्टिर्न तद्भवेत् ॥ प्रतीके विष्णुरित्येव तस्मा त्कार्या ह्युपासना । न च विष्णुः प्रतीकं [17]यत्तस्मा ॥ ३ ॥ न्नात्मे-[18]त्युपासना[19] ॥ [20]इति पक्षो[21] यदा ब्रह्मदृष्टिश्चात्र[22] विरुध्यते । स नेति युक्तिस्तत्रापि[23] समेत्युक्तविरुद्धता ॥ यद्यप्युत्कर्षमात्रेण [24]ह्यत-द्भावेऽप्युपासना । [25]उत्कर्ष आत्मनोऽपि [26]स्याच्चेतन[27]त्वादचेतनात्[28] ॥

[1] भ्रान्तिसिद्ध. [2] भेदमात्रम्. [3] वचनस्य. [4] न केवलं भ्रान्ति-कल्पितत्वम्. [5] तस्य वचनस्य. [6] प्रमिते. [7] घटतदभावयोर्मध्ये. [8] अभावतत्प्रतियोगिनौ. [9] प्रतिवादिवागर्थस्य सकलभेदमिथ्यात्वस्य. [10] व्याप्तिसद्भावात्. [11] भेदमिथ्यात्वासम्भवात्. [12] परमार्थिकभेदः. [13] द्युभ्वादिसूत्रैः. [14] उक्तन्यायात्. [15] आत्मेतिसूत्रगतः. [16] परमात्म-नोऽभिधायकः. [17] यस्मात्. [18] जीव इति. [19] न कार्या. [20] न हि स उपासकः प्रतीकानीति. [21] पूर्वसूत्रव्याख्यानम्. [22] प्रतीकेषु. [23] ब्रह्मप्रतीकयोः. [24] प्रतीकानामब्रह्मत्वे. [25] अचेतनात्. [26] ब्रह्मवत्. [27] आत्मनः. [28] प्रतीकात्.

तस्मादतत्वं[1] नोपास्यमिति वेदविदां मतम् । उत्कर्षाद्ब्रह्म[2]ताध्याने यदि स्यात्फलमञ्जसा ॥ ब्रह्मणो नीचताज्ञानादनर्थः किं न जायते । अचेतनस्य ब्रह्मत्वध्याने तुष्टिर्न हि क्वचित् ॥ नीचस्य[3] स्वात्मता-ज्ञानात्कुप्यति ब्रह्म लोकवत् । चण्डालो नृप इत्युक्ते नृपश्चण्डाल इत्यपि ॥ को विशेषः परिज्ञाते नृपेण स्यात्कथञ्चन । पुरतो नरदेवस्य चण्डालो यदि पूज्यते ॥ राजवत्किं न कोपस्स्याद्राज्ञो लोकेऽभिपश्यति । राज्ञस्तु पुरतः प्रोक्ते चण्डालो नृप इत्यपि ॥ आत्मानं स[4] इति प्रोक्तमितिवद्ध्येव कुप्यति । अभेदेनैतयो[5]र्ध्याने को विशेषो वचस्यपि ॥ अयं राजा त्वमित्युक्ते चण्डालेऽथ नृपेऽपि च । चण्डाल इति तु प्रोक्ते सममेव हि दूषणम् ॥ ध्यातेऽप्येकस्य[6] तद्भावे[7] [8]तद्भावोऽन्यस्य[9] किं न तत् । न चैव [10]तदविज्ञातं सर्वज्ञ-ब्रह्मणा क्वचित् ॥ तस्मादपेशलं सर्वमन्यस्य ब्रह्मतावचः । तस्मा-द्यथोक्तमार्गेण ब्रह्मोपास्यं मुमुक्षुभिः ॥ ५ ॥ ४ ॥

॥ ॐ तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॐ ॥ १३ ॥ तथोपास्याञ्जसा[11] दृष्टं ब्रह्म पापं च भस्मसात् । करोति निखिलं पूर्वं पाश्चात्यस्याप्यसङ्गताम् ॥ करोति **॥ ॐ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॐ ॥ १४ ॥** [12]तद्द्विषश्चैवं[13] पुण्यनाशोऽप्यसङ्गता[14] । यदेव विद्ययेत्यत्र पूर्वोक्ताद्वि विशिष्यते ॥ पूर्वं [15]स्वर्गादि लब्ध्यर्थं वीर्यवत्त्वेन चोदितम् । कर्मविद्यायुतं पश्चान्मोक्षे वीर्य[1]प्रदं त्विति[2] ॥ १४ ॥ **ॐ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पत्स्यते ॐ ॥१९॥** [3]ततो भोगेन पुण्यं च क्षपयित्वे तरत्तथा ब्रह्मद्विट् ब्रह्मदर्शी च तमो मोक्षाव-वाप्नुतः ॥ 'ब्रह्मणां[4] [5]शतकालात्तु [6]पूर्वमारब्धसङ्क्षयः । ब्रह्मणस्त्वेव [7]तावत्त्वं पश्चाशद्ब्रह्मणस्तथा[8] ॥ [9]रुद्रस्य [10]विंशदेव स्यादिन्द्रस्या[11]र्कादिके दश । अन्येषां ब्रह्ममात्रस्य त्वन्त[12] आरब्धसङ्क्षयः ॥ ब्रह्मणैव [13]सहातश्च[14] परं नारायणं व्रजेत्' । इति सत्तत्ववचनं स्वयं भगवतो-दितम् ॥ १९ ॥ ८ ॥ श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥ ॥ श्लोकसङ्ख्या ७० ॥

॥ ॐ ॥ देवानां च मनुष्याणामेतावत्सम[15]मेव हि । उत्क्रान्तिमार्गौ देवानां न प्रायेण भविष्यतः ॥ कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्ति-र्मार्गो भोगश्चतुष्टयम् । फलं मोक्ष इति प्रोक्तं क्रमात्पादेषु चोदितम् ॥ स्रष्टृष्वेव च सृज्यानां प्रवेशो ब्रह्मणो[16] लये[17] । देवानां मार्ग उद्दिष्टो नार्चिरादिर्न चोत्क्रमः ॥ स्रष्टुस्तु ग्रासभूतस्य देह[18]स्तत्र[19] लयं व्रजेत् । यतः सृज्यस्य देवस्य नैवोत्क्रान्तिस्ततो भवेत् ॥ लयाच्चैवा-र्चिरादीनां लोकानामपि सर्वशः । कथं मार्गो भवेत्तेषां विशतामुत्तरं स्वतः ॥ जातानां मानुषे लोके देवानां तु कदाचन । उत्क्रान्तिमार्गौ भवतो न तदा मुक्तिरिष्यते ॥ अन्येषामपि[20] साक्षात्तु मुक्तिः प्राप्यापि

---

1 यद्यन्न भवति तत्तत्त्वेन नोपास्यम. 2 प्रतीकानाम्. 3 प्रतीकस्य. 4 सः=चण्डालः. 5 ब्रह्मप्रतीकयोः. 6 प्रतीकस्य. 7 ब्रह्मभावे. 8 प्रतीकभावः. 9 ब्रह्मणः. 10 उपासनम्. 11 आदरनैरन्तर्याभ्याम. 12 ब्रह्मद्विषः. 13 ज्ञानिवत्. 14 उत्तरस्य पुण्यस्य. 15 मोक्षेतर पुरुषार्थ.

1 आनन्दातिशयप्रदम्. 2 चोदितम्. 3 अप्रारब्धक्षयानन्तरम्. 4-5 षष्ठ्या अलुक् ब्रह्मणां शतस्य कालसमाप्तेः. 6 ज्ञानिनाम्. 7 कल्प-शतेन कर्मक्षयवत्त्वं एव. 8 ब्रह्मणाकालात्पूर्वम्. 9 आरब्धसङ्क्षयः. 10 विंशतिशब्द-पर्यायोऽयम्. 11 आरब्धक्षयकालः. 12 अन्ते=अवसाने. 13 अतः परम्. 14 सहैव. 15 कर्मनाशाख्यं फलम्. 16 एव. 17 प्रत्यासन्ने सति. 18 चेतनाधिष्ठित एव. 19 स्रष्टरि. 20 परीक्षि-दादीनाम्.

तं हरिम् । सहैव ब्रह्मणा भूयादिति शास्त्रस्य निर्णयः ॥ 'क्ष्माऽम्भोऽनलानिलवियन्मनइन्द्रियार्थ[1]भूतादिभिः[2] परिवृतः प्रतिसंजिघृक्षुः[3] । अव्याकृतं[4] विशति [5]यर्हि गुणत्रयात्मा[6] कालं [7]परं स्वमनुभूय परः[8] स्वयम्भूः ॥ [9]एवं परेत्य भगवन्त[10]मनुप्रविष्टा ये योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः । तेनैव साकममृतं पुरुषं पुराणं ब्रह्म प्रधानमुपयान्त्यगताभिमानाः[11]' ॥ '[12]भगवन्तमनुप्राप्ता अपि तु ब्रह्मणा सह । परमं मोक्ष[13]मायान्ति लिङ्गभङ्गेन योगिनः' ॥ 'प्राप्ता अपि परं देवं सहैव ब्रह्मणा पुनः । आनन्दव्यक्तिमायान्ति पूर्णां लिङ्गस्य भङ्गतः' ॥ इति श्रुतिपुराणोक्तिबलाद्विज्ञायते च तत् । भोगस्तु सर्वदेवानां नरादीनां च विद्यते ॥ [14]तत्र प्रवेशो देवानामुत्तरोत्तरतः[15] क्रमात् । उच्यते देहगानां च वृत्तीना[16]मेव[17]मेव तु ॥ [18]तत्र मोक्षस्वरूपं तु वादिनः प्रतिभा[19]श्रयात् । नाना वदन्ति पुंसां हि मतयो गुणभेदतः[20] ॥ पृथक् पृथक् प्रजायन्ते तमसैवान्यथामतिः । रजसा मिश्रबुद्धित्वं सत्त्वेनैव यथामतिः[21] ॥ [22]गुणातीता विमुक्तानां[23] मतिः शुद्धचितिर्यतः । सम्यगेवाथ[24] नित्या च तत्तन्माहात्म्य[25]योगतः ॥ [26]बहुला चातिविशदा स्पष्टा चैव श्रियो मतिः । महाशुद्धचितित्वेन[27] ततोऽप्यतिमहाचितिः॥ [28]अशेषोरुविशेषा[29]णामतिस्पष्टतया

1 पञ्चविषयाः. 2 भूतानामादिः अहङ्कारः तदभिमानिदेवैः. 3 संहर्तुमिच्छुः. 4 परमेश्वरम्. 5 यदा. 6 अभिमानी. 7 परसङ्ख्योपेतम् 8 क्षमादिभ्यः श्रेष्ठः. 9 तदा. 10 तदीयलोकम्. 11 अगतजीवभावा। 12 भागवते ३-३३, ९-१०. 13 आनन्दाविर्भावम्. 14 द्वितयपा… प्रथमम्. 15 उत्तरोत्तरेषु. 16 वर्तते देह एताभिरिति वृत्तयोवागाद्या… जडाः तासाम्. 17 मरणकाले लयो भवतीति वागादिपदप्रयोगः. 18 तथा… सति मोक्षे प्रमाणैरुपपादिते सति. 19 स्वोत्प्रेक्षामात्रेण. 20 गुण… विशेषतः. 21 यथेतिभिन्नं पदं सम्यक्. 22 अतः. 23 यद्यपि. 24 अथापि. 25 योग्यतैव योगः=निमित्तं तस्मात्. 26 बहुलार्थविषयिणी. 27 गुणातीता. 28 उरु=अनन्त. 29 विशिष्यन्त इति पदार्थाः तेषाम्.

दृशिः[1] । नित्यमेकप्रकारा च नारायणमतिः परा[2] ॥ सूर्यप्रभावदखिलं भासयन्ती निरन्तरा[3] । निर्लेपा[4] वीतदोषा च नित्यमेवाविकारिणी ॥ विशेषांस्तद्गतान्स्त्यक्त्वा प्रायस्तल्लक्षणा श्रियः । तथैव स्पष्टताऽभावात्तत्तन्त्रत्वात्तु केवलम् ॥ न तादृशी ब्रह्मणस्तु प्रायेणैवं श्रियो यथा । मुक्तानां तु तदन्येषां समुद्र[5]तरलोपमा ॥ अग्निज्वालावदेव[6] स्यात्सृतिगानां [7]दृशो भवः[8] । एवंविधेषु[9] ज्ञानेषु तमसा मुष्टदृष्टयः[10] ॥ खद्योतसदृशा[11]स्त्यल्पज्ञानत्वादन्यथादृशः[12] । वदन्ति वादिनो मोक्षं नानामतसमाश्रयात् ॥ आश्रित्य प्रतिभामाह जिन[13]स्तत्रातितामसीम् । ज्ञानात्कर्मक्षयान्मोक्षो भवेद्देहाख्यपञ्जरात्[14] ॥ पञ्जरोन्मुक्तखगवदलोकाकाशगोचरः । नित्यमूर्ध्वं व्रजत्येव पुद्गलो[15] हस्तपादवान् ॥ इति[16] तत्केन मानेन मोक्षरूपं प्रदर्श्यते । गतिरूर्ध्वा च दुःखेता[17] गतित्वाल्लौकिकी यथा ॥ इत्युक्ते चानुमानैक[18]शरणस्य किमुत्तरम् । अनूर्ध्वगतिता तत्र यद्युपाधिः खगस्य च ॥ दूरोर्ध्वगमने दुःखमिति[19] साध्या[20]नुगो न सः । [21]प्रतिसाधनरूपस्य नानुमानस्य दूषणम् ॥ उपाधिः [22]प्रतिरूपं हि[23] [24]साधनं [25]तन्न चापरम्[26] । [27]अथापि [28]सशरीरत्वं चात्रोपाधिर्न वै भवेत् ॥ गतित्वं यत्र देहित्वमिति यत्साधनानुगम् । आगमाननुसारित्वे प्रसङ्गोऽयं यतस्ततः ॥

1 साक्षात्कारः विषयीकारिणी वा. 2 सम्यक्त्वेऽपि गुणेभ्यः. 3 निर्भेदा. 4 कर्मसम्बन्धशून्या. 5 विशेषबलेन वृद्धि, ह्रासवती. 6 ज्वालाया अग्नेरिव. 7 अन्तःकरणात्. 8 उत्पत्तिः. 9 सत्सु. 10 अपहृतसम्यग्ज्ञानाः. 11 अधिष्ठानसामान्यज्ञानवत्वात्. 12 विपरीतज्ञानिनः. 13 तेषु वादिषु. 14 मोक्षः. 15 जीवः. 16 आह. 17 इता=प्राप्ता. 18 एकं तत् शरणं च तथा अनुमानमेकशरणं यस्य सः तस्य. अतो न एकशब्दस्य पूर्वनिपातः. 19 हेतोः. 20 साध्यव्यापकः. 21 जिनोक्तानुमानानाम्. 22–24 प्रतिपक्षोन्नायकम्. 23 यस्मात्. 25 उपाध्याख्यम्, दूषणम्. 26 अनैकान्त्योद्भावकम्. 27 अव्याप्त्युन्नायकत्वेऽपि. 28 शरीरवृत्तित्वम्.

नापसिद्धान्तता[1] दोषः प्रसङ्गे यदि सा भवेत्[2] । तदैवातिप्रसङ्गः स्यान्न प्रसङ्गः क्वचि[3]द्भवेत् ॥ लोका[4]काशगतित्वं चेदुपाधिः साधना[5]-नुगः । सोऽपीत्युक्ते वदेत्किं स तस्माद्वेदोदितो भवेत् ॥ मोक्ष एवं स्वयं विष्णुर्यद्यपीशो ह्यशेषवित् । चकार सौगतमतं मोहायैव चकार यत् ॥ असुराणामयोग्यानां वेदमार्गे प्रवर्तताम् । अतोऽसुराधिकार-त्वान्न ग्राह्यं तन्मतं क्वचित् ॥ चतुष्प्रकारं तच्चोक्तं शून्यं विज्ञान-मेकलम् । [6]अनुमेयबहिस्तत्त्वं तथा [7]प्रत्यक्षबाह्यगम् ॥ इति तत्र तु ये शून्यं वदन्त्यज्ञानमोहिताः । ते मोक्षं तादृशं ब्रूयुर्निश्शङ्कं मायिनो यथा ॥ न किञ्चिन्मुक्त्यवस्थायामात्माऽऽत्मीय[8]मथापि वा । एकस्मि-न्संसृतेर्मुक्ते न किञ्चि[9]दवशिष्यते ॥ तत्संवृत्यैव[10] [11]भेदोऽयं चेतना-चेतनात्मकः । दृश्यते संसृतेर्ध्वंसे[12] निर्विशेषैव शून्यता[13] ॥ न [14]सत्त्वं नैव चासत्त्वं[15] शून्यतत्त्वस्य विद्यते । न सुखत्वं न दुःखत्वं न विशेषोऽपि कश्चन ॥ निर्विशेषं स्वयंभातं निर्लेप[16]मजरामरम् । शून्यं तत्त्वमसंबाधं[17] नानासंवृतिवर्जितम् ॥ अशेष दोष[18]रहितं मनो-वाचामगोचरम् । मोक्ष इत्युच्यतेऽसद्भिर्नानासंवृतिदूषितम्[19] ॥ संसृत्यवस्था विज्ञेया संवृत्यैव विशिष्यते । स्थितया ध्वस्तया चैव [20]संसृतिर्मोक्ष इत्यपि[21] ॥ [22]केचित्तेष्व[23]न्यथा[24] [25]प्राहुस्संवृत्यैव

---

1 सिद्धान्तेऽपि मुक्तानां निर्दुःखत्वाङ्गीकारात्. 2 दोषः. 3 अप-सिद्धान्तस्य सर्वप्रसङ्गेषु उद्भावयितुं शक्यत्वात्. 4 लोकाकाश-सम्बन्धित्वम्. 5 अनुगच्छतीति गतित्वव्यापकः. 6 अनुमेयं बहि-स्तत्त्वम्=ज्ञानव्यतिरिक्तं यस्मिंतत् वैभाषिकमतम्. 7 सौत्रान्तिकमतम्. 8 ज्ञेयम्. 9 चेतनमचेतनं च. 10 तस्यैकस्यैवात्मनोऽज्ञानेन. 11 भिद्यत इतिभेदः=पदार्थसमूहः. 12 ध्वंसे जाते सति. 13 शिष्यते. 14 पर-सामान्यादिरूपम्. 15 अभावप्रतियोगित्वम्. 16 धर्माधर्मरहितम्. 17 वस्त्वन्तरोपमर्दरहितमद्वितीयम्. 18 कामादि. 19 शून्यमेव. 20 यद्यपि शून्यमेव संसारो मोक्षश्च तथापि. 21 विशिष्यत एव. 22 अनेकात्मवादिनः. 23 शून्यवादिषु. 24 एकात्मवादिमतात्. 25 नानाभूतया.

त्वनेकधा[1] । अवच्छिन्नं[2] महा[3]शून्यं नाना पुद्गल[4]शब्दितम् ॥ यस्य शून्यैकरसता[5] ज्ञानात्सा त्वपगच्छति । स पुद्गल[6]त्वनिर्मुक्तो महा-शून्यत्वमेष्यति ॥ संवृत्त्या यस्त्ववच्छिन्नो दुःखान्यनुभवत्यलम्[7] । इत्येवं मायिनश्चाहु[8]रेकजीवत्ववादिनः ॥ [9]बहुजीवमताश्चेति माया तेषां तु संवृतिः । निर्विशेषत्ववाचैव शून्यं ब्रह्मेति नो भिदा ॥ सच्चित्सुखादिकं चैव किं कुतोऽखण्डवादिनः । [10]व्यावर्त्यमात्रभेदस्तु विद्यते शून्यवादिनः ॥ अनृतादेरपोहं तु स्वयमेव हि मन्यते । निर्विशेषत्वतो नैव विशेषो ब्रह्मशून्ययोः ॥ प्रामाण्यादि च वेदस्य फलतः सममेव हि । अतत्त्वावेदकं यस्मात्प्रमाणं तेन कथ्यते ॥ अतत्त्वावेदकत्वं यदप्रामाण्यं [11]सतां मतम् । [12]दीर्घभ्रान्तिकरी चेत्स्याद[13]तत्त्वावेदकप्रमा ॥ रज्जुसर्पादिविज्ञानादप्याधिक्यादमानता । स्यादागमस्यानिवर्त्यमहामोहप्रदत्वतः ॥ तलनैल्यादि[14]विज्ञानमाकाशे मानतां व्रजेत् । [15]छत्राकारत्वविज्ञानं चन्द्रप्रादेशतामतिः[16] ॥ निर्भेदत्वं तु शून्यस्य तेनाप्यङ्गीकृतं सदा । सत्त्वासत्त्वादिधर्माणामभाव उभयो-र्मतः ॥ न हि [17]सत्प्रतियोगित्वं शून्यत्वं तेन[18] चेष्यते । न च दुःखविरोधित्वादन्या ह्यानन्दतेष्यते ॥ मायिना शून्यपक्षेऽपि ज्ञानं जाड्यविरोधि च । धर्माः केऽपि न सन्त्येव को विशेषस्ततस्तयोः ॥ एतादृशानां पक्षाणां दूषणं प्रभुणा कृतम् । स्वपक्षसाधनेनैव 'नाभाव' इति चोक्तितः ॥ आत्माभावे पुमर्थः क इष्टस्यात्माऽवधिर्यतः ।

1–4 अन्वयक्रमः. 5 अद्वितीयत्व. 6 कर्तृत्वादिरूपात्. 7 इति प्राहुः. 8 एको जीवो यस्मिन् लोके सः. 9 बहवो जीवा यस्मिन् तत् बहुजीव मतं येषां ते. 10 व्यावर्त्यानामसत्त्वादीनामेव भेदः न सत्यादिपद-बोध्ये वस्तुनि. 11 विदुषाम्. 12 या. 13 सा. 14 तलमिन्द्रनीलं तस्य नैल्यमिव नैल्यम्. 15 आकाशे. 16 मानतां व्रजेत्. 17 सद्विरोधि-त्वमसत्त्वम्. 18 शून्यवादिना निर्विशेषत्वाभिप्रायेण शून्यमित्युच्यते नासत्वाभिप्रायेण तत्त्वमित्यङ्गीकारात्.

यदि [1]नात्मावधिर्मोक्षो मोक्षः[2] स्याद्घटशून्यता[3] ॥ [4]कल्पिततत्वाद्विशेषाणां मायिनोऽपि समं हि [5]तत् । दृश्यमाने विशेषेऽपि यदि चेदविशेषता[6] ॥ [7]घटाभावोऽविशेषःस्यात्पा[8]श्चात्यश्चेदना[9]गतः । न मोक्षो [10]विमतो [11]यस्माददेहो घटशून्यता ॥ यथेत्युक्ते वदेत्किं स योऽनुमामात्रमानकः । न च मायी वदेदत्र पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना ॥ अमानत्वात्श्रुतेस्तस्य न चादेहत्ववादिनी । श्रुतिः काचिददेह[12]त्वमप्राकृतशरीरताम् ॥ मोक्षे भोगं यतो ब्रूते जक्षन् क्रीडन्निति श्रुतिः । निर्दुःखत्वान्न [13]तन्मोक्षः प्रतिपन्नं[14] यथेति च ॥ [15]अनुमादूषणं किं स्याद्वादिनोः शून्यमायिनोः । [16]दुःखं दुःखादभिन्नत्वान्मोक्षोऽपि[17] स्यादसंशयम् ॥ भेदे[18] सद्वैतैव स्यादित्याद्यमितदोषतः । हेयं मायामतेनैव सह शून्यमतं बुधैः ॥ एवं विज्ञानवादोऽपि ज्ञान[19]मात्रविशेषतः । [20]तस्यापि भङ्गुरत्वादिविशेषमपहाय हि ॥ अद्वैतामतं साक्षादुक्तदोष[21]स्ततो भवेत् । [22]कालो न[23] केवल[24]ज्ञानी

[1] आत्मभिन्नानां देहादीनामेव निवृत्तिरात्मनस्तु स्वरूपेणावस्थानं इति पक्षो यदि न स्यात् आत्मनोऽपि शून्यतापत्तिर्यदि स्यात्. [2] देवदत्तस्य मोक्षः स्यात् अविशेषात्. [3] अपि. [4] ननु घटशून्यता नाम न घटाभावः किं तु नष्ट आत्मा घटश्च तयोश्चाप्रामाणिकत्वेन तद्धर्माणामपि कल्पितत्वात्. [5] आत्माभाव इत्यादिकम्. [6] मोक्षत्वेनाभिमतस्य शून्यभावस्य. [7] घटशून्यताऽपि निर्विशेषा. [8] आत्मशून्यभाव। व्यवहारदशातः पश्चात्तनः निर्विशेषाः. [9] व्यवहार निरूपणमनागतः-अप्राप्तस्तु, घटशून्यभावोऽपि निर्विशेष एव, व्यवहारदशायामेव तस्य सविशेषत्वात्. [10] शून्यभावो ब्रह्मभावो वा. [11] अदेहत्वात्. [12] अशरीरं वाव सन्तमित्यत्र. [13] तत्, शून्यत्वं ब्रह्मत्वं वा. [14] घटशून्यत्वम्. [15] प्रत्यनुमायाः. [16] दुःखात्मकः. [17] मोक्षः, शून्यं ब्रह्म वा. [18] दुःखात् शून्यब्रह्मणोर्भेदे. [19] ज्ञानमात्ररूपविशेष द्वितीयार्थेतसि। [20] ज्ञानस्य. [21] समः. [22] मोक्षकालः. [23–24] अद्वितीयज्ञानवान् भवति.

कालत्वात्प्रतिपन्नवत्[1] ॥ एतयाऽनुमया रोधा[2]न्न [3]तादृङ्मोक्षरूपता । यदि कालोऽपि नेत्याह[4] कदेति प्रश्न उत्तरम् ॥ किं वक्ष्यति यदाऽवस्थां वदेत्सा[5] पक्षतां व्रजेत् । अवस्थात्वादिति ह्येव हेतुः [6]साऽपि कदेति च ॥ पृष्टे कालश्च वक्तव्यो नाकालत्वं ततो भवेत् । न काल इति [7]सामान्यनिषेधे[8] [9]कालगप्रमा ॥ निरुणद्धि समश्चायं त्रयाणा[10]मुक्तवादिनाम् । एकजीवत्वपक्षे तु कालाभावादियं [11]प्रमा ॥ कुपिता[12] कालमाधाय[13] द्वैतमेवोपपादयेत् । विमतः प्रपञ्चवान्कालः[14] कालत्वात्प्रतिपन्नवत् ॥ इति चान्यानुमैकत्वं जीवस्य[15] विनिवारयेत् । [16]कालशब्देश्वरैकत्वमतान्यप्येवमेव हि ॥ निराकृतानि तेषां च समत्वा[17]त्पक्षदोषयोः । [18]ज्ञानं स्वरसभङ्ग्येव नित्यसन्तान[19]मिष्यते ॥ बौद्धाभ्यामपराभ्यां तु तत्राप्युक्तानुमा रिपुः । मोक्षो न [20]शुद्धविज्ञानसन्तानी काल[21]गत्वतः ॥ प्रतिपन्नो[22] यथेत्येतदनुमानं तदुत्तरम् । अनुमानानि सर्वाणि प्रतिसाधन[23]योगतः ॥ निषिद्धान्युक्तभङ्ग्यैव श्रुतयश्चास्मदुक्तिगाः । साङ्ख्यनैयायिकाद्याश्च प्राहुर्मोक्षं च निःसुखम् ॥ इच्छाद्वेषप्रयत्नादेरपि सर्वात्मना लयम् । तत्राहुर्नैतदप्यत्र शोभनं श्रुतयो यतः ॥ महानन्दं च भोगं च नियमेन वदन्ति हि ।

[1] वर्तमानकालवत्. [2] विरोधात्. [3] तादृक् मोक्षरूपं यस्य सः तस्य भावः आत्मनः. [4] विज्ञानवादी. [5] कालभावाधिकरणत्वेन. [6] मोक्षावस्था. [7] सामान्यतो. [8] क्रियमाणे सति. [9] साक्षी. [10] प्रत्युक्तानाम्. [11] एकमुक्तिरेवसर्वमुक्तिः एकस्मिन् मुक्ते न किञ्चिदवशिष्यते इति पक्षे. [12] विरोधिनीसती. [13] उपपाद्य. [14] मोक्षकालः. [15] एकत्वम्. [16] कालानुविद्धत्वेन, वैयाकरणमते शब्दानुविद्धत्वेन, सर्वस्य प्रतीयमानत्वात् शिवैकत्वमतं च. [17] मतस्य, जीवनाशाङ्गीकारात् परमेष्ट नाशेऽपुरुषार्थत्वापत्तिदोषस्य च. [18] ज्ञानमेवात्मा. [19] तत्सन्तानोनित्यः इति वैभाषिकैः सौत्रान्तिकैस्तु संसारे साकारत्वं मुक्तौ निराकारत्वमिति. [20] निर्विषयचित्सन्तानसम्बन्धी. [21] कालसम्बन्धित्वात्. [22] संसारः. [23] प्रतिपक्षानुमानसम्बन्धात्.

प्राकृतप्रियहानिस्तु प्रियास्पृष्टिरितीर्यते ॥ [1]अप्रियं प्रति[2]कूलं तद्विशेषेण[3] शब्दितम् । नास्ति ह्यप्राकृतं दुःखं सतो[4] जीवस्य कुत्रचित् ॥ प्रियं[5] स्वरूपमेवास्य बलानन्दादिवाक्यतः । [6]हेयत्वाद[8]प्रियस्यैव[7] [9]प्रियहानेरनिष्टतः[10] ॥ न समस्तप्रियाभावो मोक्षे प्रोक्ते[11] तु [12]युज्यते । अप्रियस्य स्वरूपत्वमसुरेष्वेव हि श्रुतम् ॥ असुरा नैवमेवं च नैवं चाखिलमानुषाः । इत्यात्मप्रियहानाय को यतेत च बुद्धिमान् ॥ [13]संज्ञा नास्तीत्यपि[14] ह्यस्य[15] नामुक्तज्ञेयतेति हि[16] । धर्मानुच्छित्तिमेवास्य यतो वक्त्युत्तरश्रुतिः[17] ॥ [18]आशङ्क्यास्य ज्ञानहानिं मैत्रेय्या मोह[19]माह माम्[20] । भवानित्युक्तवत्या[21] हि नाहं मोहं वदामि ते ॥ इत्युक्त्वा याज्ञवल्क्यो हि स्वरूपानाश[22]मूचिवान् । ज्ञानरूपस्य विज्ञाननाशस्तन्नाश एव यत् । इति शून्यमतोच्छित्त्यै पुनरानन्दपूर्वकान् ॥ धर्मानाहाप्यनुच्छिन्नांस्तार्किकैर्विनिवारितान् । [23]मात्रा संसर्गमप्याह तथा माध्यन्दिनश्रुतिः[24] ॥ आचिक्षेप[25] मतं तच्च यस्मिन्न विषया[26]दनम् । [27]घ्राणादिभोगाभावस्य त्वनिष्टत्वहृदा श्रुतिः[28] ॥ येनेदमखिलं वेद [29]विज्ञातारं स्वमेव च । केन तं[30] च विजानीया[31]दित्यनिष्टं च सर्वथा ॥ नाखिलज्ञापको विष्णुरज्ञेयो नियमेन हि ।

---

1 सर्वमपि दुःखम्. 2 मुमुक्षोः. 3 प्राकृतेतिविशेषणराहित्येन. 4 मुक्तियोग्यस्य. 5 सुखम्. 6–7 एव. 8 दुःखस्य. 9 सुख. 10 अनिष्टत्वात्. 11 अशरीरंवावसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः इति श्रुतौ. 12 व्याख्यातुम्. 13 एवं सुखास्पृष्टिश्रुतिं व्याख्याय ज्ञानाभाव श्रुतिं व्याख्याति ॥ संज्ञेति ॥. 14 श्रुतिः. 15 अमुक्तस्य. 16 एव वक्ति. 17 अनुच्छित्ति धर्मेति. 18 न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति श्रुत्या. 19 मोहकम्. 20 मां प्रति. 21 चोदितः. 22 'अविनाशी वा अरेऽयमात्मा'. 23 मीयन्ते इति रूपादिविषयः. 24 न काण्वश्रुतिः 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' इति. 25 अतो न ज्ञानलोपः. 26 रूपादिविषयभोगः. 27 घ्राणादिना गन्धादि. 28 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' इति. 29 तं च केन. 30 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्'. 31 इति वाक्यद्वयोक्तम्.

तज्ज्ञानार्थं हि वेदानामखिलानां प्रवर्तनम् ॥ [1]प्रत्यक्षमात्म[2]विज्ञानाविरोधानुभवादपि । न स्वविज्ञानितायां च विरोधः कश्चनेयते ॥ कर्तृकर्मविरोधश्च [3]नित्यानुभवरोधतः । कथमेव पदं गच्छेद्विरोधोऽ[4]दृष्टबाधनम् ॥ 'सोऽश्नुते सर्वकामांश्च कामान्नी कामरूप्यथ' । इत्यादि श्रुतयश्चोक्त[5]मर्थमेव वदन्ति हि ॥ अस्वातन्त्र्यादिवेत्युक्तं न द्वैताभावतः क्वचित् । [6]आत्मैवाभूदिति ह्यस्मादविशेषप्रसङ्गतः[7] ॥ 'अस्वातन्त्र्योपमाऽभेद[8]भेदेष्विव उदीरितः' । शब्दतत्त्व इति प्रोक्तं मैत्रेय्युक्तो[9]त्तरं च किम् ॥ सुखादिधर्महानौ[10] तु मुक्तेः किं च प्रयोजनम्[11] । [12]यद्यर्थो दुःखहानिः स्यादनर्थः[13] सुखनाशनम् ॥ तयोश्च दुःखहानाद्धि सुखनाशोऽधिको भवेत् । प्राप्यापि दुःखं सुमहत्सुखलेशाप्तये [14]जनः ॥ यतते [15]सुखहानौ हि को[16] मोक्षाय यतेत्पुमान् । अल्पाच्च सुखनाशाद्धि बिभेत्यतितरां जनः ॥ महच्च दुःखमाप्नोति सुखनाशनिवृत्तये । न च रागनिमित्तं तद्वीतरागा अपि स्फुटम् ॥ नारदाद्याः सुखार्थाय सहन्ते दुःखमञ्जसा । युद्धादिदर्शनं यस्मात्सुदुःखेनापि कुर्वते ॥ '[17]यदेन्द्रवैरोचनयोर्ब्रह्मास्त्राभ्यां सुतापिताः । अपि नैवाजहुर्युद्ध[18]रसात्ते नारदादयः' ॥ इति स्कान्दवचस्तस्मात्सुखा-

---

1 क्रियाविशेषणमेतत्. 2 आत्मकर्मकज्ञानं च तत्राविरोधश्च तयोः. 3 साक्षी. 4 यत्रादृष्टबाधनम्, प्रमाणविरोधाभावस्तत्रैवायं कर्तृकर्म विरोधः प्रवर्तते यथाङ्गुल्यग्रेणाङ्गुल्यस्पर्शने. 5 मुक्तस्य भोगवत्त्वरूपम्. 6 यत्र त्वस्य सर्वम्. 7 पौनरुक्त्यापत्तेः. 8 अभेदभेदेति प्रतियोगिद्वयोपलक्षणम्. 9 अन्यथाव्याख्याने मैत्रेय्युक्तस्य ज्ञानाभावनिन्दनस्य किमुत्तरम्. 10 मुक्तित्वेनाङ्गीकृतायाम्. 11 प्रयुज्यते प्रवर्त्यते, पुरुषोऽनेनेति, मुक्त्यर्थे प्रवर्तकं किमपि नास्ति. 12 अर्थः, अर्थनीयः. 13 अप्यस्ति. 14 जाङ्घिकादिः. 15 अल्पस्यापि सुखस्य. 16 महतोऽदुःखस्यापि । अभ्युपगमवादश्चायं नहि सांसारिकसुखस्य दुःखापेक्षयाऽल्पत्वं तथाऽपि शास्त्रेषु तन्निन्दा मोक्षसुखमपेक्ष्याल्पत्वाभिप्रायेण. 17 यतः. 18 दर्शननिमित्तसुखात्.

भावाय को यतेत् । [1]विमतो दुःखयुग्यस्माच्चेतनः संसुखोज्झितः ॥ प्रति[2]पन्नो यथेत्येव चानुमा केन वार्यते । सर्वश्रुतिपुराणेषु सुखभावो[3]क्तितस्तथा ॥ मुक्तौ न ग्राह्यमेवैतत्सुखाभावमतं बुधैः । 'सोऽनानन्दाद्विमुक्तस्सन्नानन्दी भवति स्फुटम्' ॥ 'निर्गुणे ब्रह्मणि मयि धारयन्विशदं मनः । परमानन्दमाप्नोति [4]यत्र कामोऽवसीय[5]ते'[6] ॥ 'न विष्णुसदृशं दैवं न मोक्षसदृशं सुखम् । न वेदसदृशं वाक्यं न [7]वर्णोङ्कारसम्मितः[8]' ॥ 'यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते । कामस्य यत्राप्ताः[9] [10]कामास्तत्र माममृतं कृधि'[11] ॥ इति श्रुतिपुराणानि [12]तत्र तत्र वदन्ति हि । अतो मोक्षे सुखाभाव इति यत्किञ्चिदेव[13] हि ॥ शिरः कराद्यभावश्च न मुक्तस्य भवेत्क्वचित् । श्रुतयश्च पुराणानि मानमत्र बहूनि च ॥ 'न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः[14] [15]सत्त्वं च मिश्रं[16] न च कालविक्रमः[17] । न यत्र माया[18] किमुतापरे[19] हरेरनुव्रता यत्र [20]सुरासुरार्चिताः ॥ श्यामावदाताः[21] शतपत्रलोचनाः पिशङ्गवस्त्राः सुरुचः[22] सुपेशसः[23] । सर्वे चतुर्बाहव [24]उन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाः [25]सुवर्चसः ॥ [26]प्रवालवैदूर्यमृणालवर्चसां परिस्फुरत्कुण्डल[27]मौलिमालिनाम् । भ्राजिष्णुभिर्यः[28] परितो विराजते लसद्विमानावलिभिर्महात्मनाम् ॥ विद्योत[29]मानप्रमदोत्तमाभिः

1 मुक्तत्वेन परमसम्मतः. 2 नारकी. 3 सत्त्व. 4 परमानन्दे प्राप्ते. 5 अवसानं गच्छति. 6 भागवते भगवद्वाक्यम्. 7 वर्णेत्यविभक्तिको निर्देशः. 8 पुराणे. 9 विषयाः. 10 पर्याप्ताः. 11 ऋग्वेदे ९-११३-११. 12 प्रदेशे. 13 फल्गु, अल्पम्. 14-15-16 तत्सहचरितम्. 17 सामर्थ्यकृतो वस्तुविकारः. 18 प्रकृतिः. 19 महदाद्याः. 20 असुराः साधवः सन्ति. 21 निर्मलाः. 22 सुप्रभाः. 23 सुरूपाः. 24 रश्मिमद्रत्नप्रवरहाराभरणाः. 25 सुबलवन्तः हरेरनुव्रताः. 26 केचित्प्रवालवर्चसः इत्यादि. 27 कुण्डलमौलयश्च ते मालिनश्च. 28 यः, लोकः. 29 विद्योतमानाः प्रमदोत्तमा यासु, यद्वा विद्योतमानाभिः प्रमदाभिः.

सविद्युदभ्रावलिभिर्यथा नभः । श्रीर्यत्ररूपि[1]ण्युरुगाय[2]पादयोः करोति [3]मानं [4]बहुधा [5]विभूतिभिः'[6] ॥ 'ऋचान्त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः' ॥ कामान्नरूपी चरतीति[7]पूर्वश्रुत्या [8]पुराणोक्तिभिरप्यदोषः । देहः [9]स्वरूपात्मक एव तेषां मुक्तिं गतानामपि चेयते हि ॥ शिरः कराद्यैरपि मुक्तिभाजो युक्ता यतस्ते पुरुषा[10] इदानीम् । [11]यथेति पूर्वा अनुमाश्च [12]जीवस्वरूपमङ्गादिकमावयन्ति[13] ॥ न ब्रह्मरूपत्वममुष्य देहिनो मुक्तावपि स्यात्प्रमया[14] [15]कथञ्चित् । स ब्रह्मणा सहितोऽशेषभोगान्भुङ्क्ते [16]तथोपेत्य सुखार्णवं तम् ॥ यत्तत्परं ज्योतिरुपेत्य जीवो निजस्वरूपत्वमवाप्य कामान् । भुङ्क्ते स देवः पुरुषोत्तमोऽज आत्मेति चोक्तो गुणपूर्तिहेतोः ॥ सेतुः[17] स देवोऽखिलमुक्तिभाजाममुता[18]मृतस्येष्ट इहेशिता यत् । इत्यादिवाक्यै[19]र्भगवद्वशः[20] सन् भुङ्क्तेऽखिलान् मुक्तिगतोऽपि भोगान् ॥ कालोऽ[21]प्यसौ नैक्ययुतः परेण जीवस्य कालो [22]यत एष [23]यद्वत् । इत्यादिका अप्यनुमा प्रमाणं मुक्तौ च जीवस्य परत्वरोधे[24] ॥ कथं च यः[25] [26]पूर्वमसौ[27] न[28] पश्चा[29]द्भवेत्स एवेत्यपि [30]युक्तिमेति । यतो न दृष्टं [31]यदभून्न पूर्वं

1 प्रत्यक्षा. 2 उरुभिर्ब्रह्मादिभिर्गीयमानस्य. 3 पूजाम्. 4 स्थिताभिः. 5 स्वभूतिभिः. 6 एवंभूतं लोकं सन्दर्शयामास. 7 इत्येषा पूर्वायस्याः. 8 श्यामावदाता इत्यादिना देहः प्रतीयते. 9 जीवस्वरूपमेव आत्मा स्वरूपं यस्य. 10 आत्मत्वात्. 11 अस्मदादिवत्. 12 मुक्तजीवस्वरूपम्. 13 करणे कर्तृत्वोपचारः। आपयन्तीति क्वचित्पाठः. 14 मुक्तावपि भेदे. 15 केनापि प्रमाणेन साधनेन वा, प्रमाणेन. 16 श्रुतिसमुच्चयेन. 17 अमृतस्यैष सेतुः. 18 उतामृतत्वस्येशानो. 19 ज्ञायते. 20 तत्समीपं प्राप्तोऽपि. 21 मोक्षसम्बन्ध्यपि जीवस्य परेण यदैक्यं तद्युतो न भवति. 22 कालत्वात्. 23 संसारकालवत्. 24 मुक्तावपि जीवस्य परब्रह्मत्वनिवारणे. 25 जीवः. 26 संसारे. 27 परमात्मा. 28 भवति, असौ. 29 मुक्तौ. 30 अनुमानसमुच्चय. 31 किंचिद्घटादिकम्.

पश्चात्तदा[1] सेति[2] कुतश्च[3] किञ्चित् ॥ नचैव मुक्तेन हरेः पृथक्त्वमैक्यं तथा स्यादिति [4]युक्तिमेति । यतो न कुत्रापि भिदाऽभिदा च दृष्टा [5]चितश्चेतनया कुतश्चित्[6] ॥ इत्थं [7]मतानि भ्रम[8]जानि यस्मा[9]न्मोक्षं समुद्देश्य[10]मपि भ्रमेण । विदुर्न सम्यग्यदपीह[11] लौकिकाः सुखं मम स्याद्धि सदेति[12] जानते[13] ॥ ८ ॥

औदार्यमुच्चावचशक्तिरात्मस्वरूपदार्ढ्यं च निजस्वभावः । स्वातन्त्र्यमापूर्णविशेषयोग्यता विरोधहानिश्च चतुर्थपादे ॥ व्यवस्थितिस्त्ववशेषस्थितिश्च निषेधसामान्यविधिक्रियाणाम् । विभक्तता चात्वरयैव सिद्धि[14]र्विपक्षसंप्राप्तिविरुद्ध[15]हेतवः[16] ॥ सुशक्यता शश्वदतिप्रसिद्धिर्विवेक विन्यास विचारसंज्ञाः । नानाप्रवृत्तिः कृतकृत्यता च विपक्षतर्काः [17]समतीतपादे ॥ महाफलत्वं प्रविविक्तता च सन्धिग्रहः साधनमाप्तकृत्यम् । विशेषकार्यं कृतिसंस्थितिश्च सुयुक्तयो निर्णयगाः[18] [19]स्वपक्षे ॥ व्यामिश्रता कार्यकरत्वमर्थक्लृप्तिः सुदार्ढ्यं परतन्त्रता च । समानधर्मः कृतशेषता च लोकोपमा पूर्वमतानुसाराः ॥ विशेषसाम्यश्रुतिराढ्यता च समानलोपो महिमाविशेषः । कृतार्थता शश्वदनुप्रवृत्तिः सिद्धान्तनिर्णीति[20] विशिष्टहेतवः ॥१॥ ॐ नैकस्मि[21]न्दर्शयतो हि ॐ ॥ ६ ॥ प्रधानवायु[22]स्त्वि[23]ह वायुनामा भूतेष्विति

[1] ऐक्यमापन्नम्. [2] न दृष्टम्. [3] कारणात्. [4] च मतं युक्तिं नैवैति. [5] चेतनस्य. [6] प्रमाणात्. [7] जैनादि. [8] विप्रलम्भजानिच. [9] मतानां प्रणेतारः. [10] प्रधानोद्देश्यम्. [11] प्राणिषु. [12] स्वोद्देश्यम्. [13] न तु वयमेव न भूयास्मेत्यादि, अतस्तेभ्योऽप्येते मन्दाः. [14] विरुद्ध इति पाठे सम्प्राप्तिशब्दः करणसाधनः. [15] कृतां निरोधः. [16] पूर्वं संप्राप्तिं कुर्वतीनांयुक्तीनां निवारकाहेतवः. [17] चतुर्थस्य प्रथमे. [18] सिद्धान्त विषये. [19] निर्णयहेतवः सुयुक्तयः. [20] निर्णीतो विशिष्ट. [21] अग्नौ सर्वे देवा विलीयन्ते किंतु पञ्चस्वपि भूतेषु. [22] तुशब्दोऽवधारणे. [23] "वायाविन्द्र" इति श्रुतौ.

प्रोक्तगतो[1]ऽपि युक्त्या[2] । यस्मात् श्रुतौ [3]पवते चेति[4] [5]भूरिप्रोक्तो [6]यतो भूत[7]मानी च सो[8]ऽपि ॥ महामानी[9] त्वल्पमानी च यस्मात्तच्छ[10]ब्देनाप्युच्यते[11] तेन सोऽपि ॥ ६ ॥ ५ ॥

॥ ॐ तानि परे [12]तथा ह्याह ॐ ॥ १५ ॥

तस्मिन्लयं यान्ति [13]भूतान्यशेषक्रमाविरोधेन स एव विष्णौ[14] । इन्द्रादीनां [15]तत्र लयः क्रमं तु प्रोक्तं विशेषा[16]दनुसृत्य[17] नान्यत् ॥ तस्मादशेषा गिरिजां[18] प्रविश्य तयैव [19]रुद्रं सह तेन वाणीम् । तया पतिं प्राप्य सहैव तेन लयं हरौ यान्ति समस्तजीवाः ॥ सोमस्तु वारीश[20]युतोऽनिरुद्धं विशत्यसौ काममसौ तु वारुणीम् । सा शेषदेवं स गिरं च सैव वायुं विशत्यञ्ज इतीह निर्णयः ॥ उमागिरीशाविति भारती[21]राविति स्म वाग्वेदगता ब्रवीति । अहीन्द्रपत्नीमहिपं विरिञ्चपत्नी विरिञ्चं च विमुक्तिकाले[22] ॥ त एव [23]यत्तत्पदमाप्नुवन्ति [24]तत्काल [25]एतान्समुपास्य जीवाः । ब्रह्मत्वकाले[26] प्रविशन्ति चैता[27]निति स्म वाक्ताद्दशतामुपैति ॥ सूर्योऽग्नियुक्तो गुरुमाप्य तेन शक्रं सहैतेन सुपर्णपत्नीम् । तया सुपर्णं सह तेन वाणीं ब्रह्माणमेतद्गत एव याति ॥ इन्द्रप्रवेशस्तु [28]यदोच्यतेऽत्र [29]तदा ह्युमेत्येव सुपर्णपत्नी । उक्ता

[1] भूतेषु देवानां लय इत्यत्रार्थे प्रोक्तं सूत्रकृता गृहीतं श्रुतिवाक्यं तद्गतोपि. [2] उत्तमानामिन्द्रादीनामधमे भूतवायौ लयानुपपत्तेः इति. [3] सा वा एषादेवताऽनादिर्योयं पवते. [4] अन्यासु श्रुतिष्वपि. [5] भूरित्वेन सकलजीवोत्तमत्वेन. [6] तस्मात्तस्मिन्निन्द्रादीनां प्रलयोपपत्तेः. [7] अतो भूतनामा. [8] प्रधानवायुरपि. [9] सर्वाभिमानी. [10] भूतशब्देन. [11] न केवलं वायुशब्देन. [12] परमात्मनि लीयन्ते. [13] भूताभिमानि प्रभृति दैवानि. [14] लयं याति. [15] प्रधानवायौ. [16] विशेषवाक्येन. [17] व्याख्यातव्यः. [18] सौपर्णीम्. [19] शेषगरुडौ. [20] वरुण. [21] ईर=समीरः. [22] प्रतिपादनावसरे. [23] यस्मात्. [24] उमात्वादिकाले. [25] उमादीन्देवान्. [26] वाय्वादीनाम्. [27] वारुण्यादीन्. [28] यत्र. [29] तत्र.

सुपर्णश्च गिरीशनाम्ना ततो विरोधश्च न कश्चनात्र ॥ भृग्वादयो दक्षमवाप्य तेन प्राप्येन्द्रमेतेन सुपर्णपत्नीम् । [1]विशन्ति ये मनवो राजमुख्या मनुं प्रविश्यात्र गता महेन्द्रम् ॥ आकाश उर्वी च गुरुं प्रविश्य तेनैव यातः पुरुहूतदेवम् । [2]सनादयो यतयः काममेव विशन्ति शिष्टा अपि हव्यवाहम् ॥ वर्णाश्रमाचाररता मनुष्या धर्मं मनुं सोऽपि समेति काले[3] । [4]तमेव सर्वे पितरस्सुरानुगास्सर्वे कुबेरं स च सोममेव ॥ विमुक्तिकाले प्रविशन्त्यभीक्ष्णं[5] भोगांश्च तद्देहगताः प्रभुञ्जते । आनन्दसुव्यक्तिरमुत्र[6] तेषां भवत्यत[7]श्रेष्टत[8] एव निर्गताः ॥ क्रीडन्ति भूयश्च समाविशन्ति [9]तानेव सायुज्यमिदं [10]वदन्ति । सायुज्यहीनास्तु लये तु[11] सर्वे प्रोक्तेन मार्गेण विशन्ति [12]सृष्टौ ॥ [13]बहिश्च निर्यान्ति [14]ततोऽन्यदापि सायुज्यभाजां भवति प्रवेशः । उक्तं समस्तं परमश्रुतौ हि प्रोक्तं च [15]सर्गक्रमतो विपर्ययः ॥ मुक्तौ [16]लये यद्वदथो लयश्च विपर्ययेणेत्यवदद्गिरां प्रभुः । लयो यतो मुक्तिरियं सुराणां भोगो विशेषेण[17] च [18]यं वदिष्यति ॥ उक्तश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावः पैङ्गिश्रुतावुक्तलयानुसारतः । बिम्बे लयो यन्नियतश्च मुक्तौ चिदात्मनां तद्वशता च सर्वदा ॥ तेजोऽभिधां[19] तु श्रियमाप्य[20] विष्णुमग्रे[21] ततः[22] पुत्रतयैव[23] वायुः । आप्तः प्रसूतः पुनरेव विष्णुं प्रविश्य मुक्तः प्रलयेऽत्र तिष्ठति ॥ सर्वेऽपि ते मुक्तगणा

---

1 उभयत्रसम्बन्धः. 2 सनत्कुमारव्यतिरिक्ताः. 3 मोक्षकाले. 4 धर्ममेव. 5 आविष्टग्रहवत्. 6 उत्तमेषु प्रवेशेन. 7 उत्तमेभ्यो निर्गताश्च. 8 इच्छया. 9 पूर्वं प्रविष्टान्. 10 पुराणादीनि. 11 तु-एव. 12 उत्तमान्. 13 तेभ्यः. 14 लयकालात्. 15 मुक्तौ. 16 साधारणप्रलये. 17 देवपदादप्यतिशयेन. 18 भोगम्. 19 तेजःशब्दस्य लक्ष्मीवाचित्वात. 20 तत्रलीनो भूत्वा. 21 सृष्टिकाले जाते सर्वेभ्यः पूर्वम्. 22 विष्णोः. 23 हिरण्यगर्भतया प्रसूतः.

अमन्दसान्द्रं निजानन्दमशेषतोऽपि । भुञ्जन्त[1] एवासत ईशदेहे लयेऽथ सर्गे बहिरेव यान्ति ॥ प्रयाति धर्मं निर्ऋतिस्तु शक्रं मरुद्गणाः पारिषदास्तथैव । सर्वेऽनिरुद्धं पृतनाधिपाद्यास्तुरश्रुतिर्हीत्थमियं[2] विमुक्तितः ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥ ॥ १४८ ॥ २१८ ॥

॥ ॐ ॥ [3]उत्क्रान्तमार्गश्च विमुक्त[4]गम्यं पादोदितम् ॥ ८ ॥ सुक्रमविक्रमौ च ॥ सान्तानिकप्राप्तिरभीष्टता च सौकर्यमित्यन्य[5]मतस्य तर्काः । विशेष सम्प्राप्तिरुरुत्वमाप्तिः क्रमानुरागः कथितानुवृत्तिः ॥ सिद्धान्तनिर्णीतिकराः[6] ॥ **ॐ अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च ॐ ॥ १५ ॥** प्रतीकं [7]देहादिकं [8]तद्गतमेव ये नराः । उपासते ते पुरत[9]स्समाप्नुयुर्ब्रह्माणमस्मान्मति[10]माप्य विष्णुम् ॥ प्राप्स्यन्त्यतोऽन्येऽ[11]पि तमाप्य तस्माद्धरिं गता मुक्तिभाजः परान्ते[12] ॥ १५ ॥ ६ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४ ॥ ३ ॥ श्लोकसङ्ख्या ३ ॥ २२१ ॥

॥ ॐ ॥ अतिक्रमोक्तिः कृतिरर्थलाभः परागतिः पारगतिस्तदोकः । समस्तकार्यं वशिता च विश्वसम्भावना युक्तयस्त्वन्यपक्षे ॥ सामान्यरूपं प्रतिभानमुक्तिराश्चर्यता कृत्रिमतास्तदोषः । विशेषक्लृप्तिः

---

1 अनुभवन्तः. 2 देवादीनां देहलयरूपा. 3 देहादुत्क्रान्तानां मानुषाणां मार्गः विष्णुलोकगमनार्थः. 4 कर्मणो देहाच्च विमुक्तानां सर्वेषां प्राप्यम्. 5 मतानाम्. 6 तर्काः. 7 मनःप्रभृति. 8 प्रतीकगतं, विष्णुम्. 9 प्राक्प्रलयकालात्. 10 भगवज्ज्ञान विशेषम्. 11 व्यास्तोपासकाः. 12 परान्तकाले.

कृतनिश्चयश्च माहात्म्यमित्येव सुनिर्णयार्थाः ॥ ८ ॥ ॐ [1]अत एव [2]चानन्याधिपतिः ॐ ॥ ९ ॥ अनन्यभृत्यत्वमिहोदितेभ्य[3]स्त्वन्यस्य भृत्यत्वनिवारणाय[4] । पतिं [5]यदेषामपि विष्णुमाह ह्युतामृतत्वस्य पतित्ववाग्वरैः ॥ [6]एते[7]ऽपि चान्याधिपतित्वयुक्ता विष्ण्वन्यचित्त्वेन[8] यथा पुमांसः । प्रसिद्धिभाजस्त्विति चानुमैव [9]ह्यभीष्ट[10]सिद्ध्यै भवतीह[11] निश्चयात् ॥ मुक्तस्वकीया[12]वरयन्तृतास्ति मुक्तावपि ब्रह्मपुरस्सराणाम्[13] । [14]अनेन देवेन तथामुना[15] च हीष्टे परा[16]र्वाक्तनलोकिनामिति[17] ॥ फलं [18]श्रुतिर्ज्ञानत आह मुक्तावेतच्च सर्वाशुभानाशलिङ्गात् । लोकाधिपत्यं च विधातुरेव सर्वात्मनेत्याह [19]तुरश्रुतिश्च ॥ सर्वे बलिं देवगणा वहन्तीत्येतच्च नान्यस्य तु युक्तिमेति । लोका इतीहापि[20] तु लोकिनां [21]वचो लोका इति ह्येव रवः[22] प्रजासु ॥ प्रयुज्यते सर्वजनैः[23] सदैव तन्मानिनो[24] लोकपदेन चोक्ताः । तद्वास्तु[25] मुक्ता इह लोकशब्दा अन्योऽन्यनाथा इति पैङ्गिनां श्रुतिः ॥ अलोकशब्देन विमुक्तिभाजो वाच्याः[26] पदं [27]तादृगपीह [28]युक्तम् ।

1 सत्यसङ्कल्पत्वादेव. 2 मुक्तः. 3 शास्त्रे स्वाधिपतित्वेनोक्तेभ्यः अन्यशब्दप्रयोगात्. 4 अन्यथा अपतिरित्यवक्ष्यत्. 5 यस्मात्. 6 मुक्ताः. 7 प्रमाणसमुच्चयेन. 8 विष्ण्वन्यत्वेन जीवत्वेन च. 9 श्रुत्यर्थे विप्रतिपद्यमानं प्रति. 10 अधिपतिसाहित्यस्य. 11 मुक्तेषु. 12 स्वैः सह मुक्तिं गतानाम्. 13 अपि. 14 चक्षुरन्तस्थेन देवेन प्रसन्नेन अर्वाक्तनलोकिनाम्. 15 आदित्यान्तर्गतेन. 16 परलोकवर्तिनां ईष्टे=ईशिता भवति. 17 इत्यर्थवती. 18 श्रुतिः छान्दोग्य १-७-७ 'अथ य एवं विद्वान्...सोऽमुनैव येचाऽमुष्मात्पराञ्चोलोकास्तांश्चाप्नोति देवकामांश्च अथानेनैव येचैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति मनुष्यकामांश्च ' इति. 19 न्यायविवरणोक्ता. 20 श्रुतौ. 21 प्रतिपादकम्. 22 शब्दः. 23 शब्दशक्तिज्ञैः. 24 लोकाभिमानिनः. 25 अवधारणे. 26 लोकदोषातीतत्वाद्विदेहत्वाद्वा. 27 अलोका इति. 28 छेत्तुं शक्यम्.

लोकाभिधाश्चापि यतो हि मुक्ताः [1]प्रकाशरूपाः सततं च सर्वे ॥ ब्रह्मैव लोकाधिपतिर्विमुक्तो भवेदिति प्राह तुरश्रुतिश्च ॥ न [2]चेह विज्ञानफलं [3]समुक्तं लोकाधिपत्यं रविबिम्बगे हरौ । उक्तं [4]पृथक्तच्च[5] पुरैव यस्माद्धे[6]दोऽमुनेत्यादि[7] च[8] सम्यगुक्तः ॥ [9]त्वप्रत्ययं [10]चाप्यतिहाय[11] नैव रूपेण[12] तेनेति भवेदिहार्थः । भवत्य[13]सावित्यणु[14]शब्दमत्र विहाय वाक्यानि बहूनि[15] दोषः[16] ॥ अतो [17]जगद्व्यापृतिमन्त एव ब्रह्मादयः पूर्णगुणाः क्रमेण । अमन्दमानन्दमजस्रमेव भुञ्जन्त आत्मीयमजा[18]त्समासते[19] ॥ ७ ॥

नमो नमोऽशेषविशेष[20]पूर्णगुणैकधाम्ने पुरुषोत्तमाय । भक्तानुकम्पा[21]दतिशुद्धसंविद्दात्रेऽनुपाधिप्रिय[22]सद्गुणात्मने ॥ ८ ॥ यस्य[23] त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं [24]बट्[25]तद्दर्शत[26]मित्थमेव निहितं[27] देवस्य भर्गो[28] महत् । वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो

1 प्रसिद्धाः. 2 मुक्तौ. 3 सम्यगुक्तं इति व्याख्यानं न च. 4 पूर्ववाक्य एव तल्लोकाधिपत्यं विभागेनोक्तम्. 5 चक्षुर्गते च. 6 विदुषः परमेश्वरात्. 7 इत्यादीति क्रियाविशेषणम्. 8 अनेन च. 9 अदस्त्वेनेति. 10 रूपेणेतिपदं च यः. 11 प्रवृत्तायां इह श्रुतौ. 12 तेन रूपेण अनेनामुनाच रूपेण अस्यामुष्यच्च तादात्म्यं प्राप्य इति अर्थोनैव भवेत्. 13 अयं – विद्वान् असौ = परमात्मा भवति. 14 अल्प. 15 प्रयुञ्जानायाः श्रुतेः. 16 अकुशलत्वम्. 17 स्वकीयावरमुक्तानाम्. 18 विष्णुमविहाय. 19 सम्यक् आसते. 20 अशेषविशेषैः पूर्णा ये गुणाः तेषां प्रधानाश्रयाय. 21 भक्ते मयि अनुकम्पात् अनुकम्पां अतति करोति अतसातत्यगमने अन्तर्णीतणिच् प्रापयतीति तथा, भक्तानुकम्पाच्चासौ अतिशुद्ध संविद्दाता च तस्मै अतः अनुकम्पाशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात्पुंस्त्वं कथमिति चोद्यानवकाशः इति कम्बाल्लूर टिप्पण्याम्. 22 सद्गुणानुवादेनानुपाधिप्रियत्वं गुणतादात्म्यं च विधीयत इति न पुनरुक्तिः. 23 स्वस्वरूपज्ञानस्यापि पुरुषार्थसाधनत्वात्तदाविष्कुर्वन्नाह यस्येति. 24 बलात्मकम्. 25 यस्यतन्मूलरूपम्. 26 ज्ञानरूपं अनेन वायुशब्दो निरुक्तः. 27 अवतारेषु. 28 भर्गः= बिभर्ति श्वासरूपेण हंसमन्त्रजपेन सर्वप्राणिजातमिति भर, गमयतीतिगः स एनान् ब्रह्मगमयतीति श्रुतेः.

द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः[1] कृतः केशवे[2] ॥ निःशेषदोषरहित कल्याणाखिलसद्गुण । [3]भूतिस्वयम्भुशर्वादिवन्द्यं त्वां नौमि मे प्रियम्[4] ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ ४ ॥ श्लोकसङ्ख्या ॥ १६ ॥ २३७ ॥ अध्यायः सम्पूर्णः ॥

॥ ग्रन्थश्चायं सम्पूर्णः ॥ १९१९ ॥

1 अयं ग्रन्थः. 2 केशवे विषये. 3 भूतिः=महालक्ष्मीः. 4 ग्रन्था[illegible] स्थितस्य नारायणमिति पदस्य ग्रन्थान्ते स्थितेन प्रियमि[illegible] संयोजने नारायणस्य प्रियत्वमुक्तं तेन च ग्रन्थस्य माङ्गलि[illegible] तदध्येतॄणां च सकलपुरुषार्थावाप्तिः सूच्यते ।

विशेष सूचना—अत्र टिप्पण्यां अङ्कानांस्थाने क्वचन त[illegible] अर्था दत्ताः । क्वचन पूर्वशेषः, कुत्रचिदुत्तरशेषः, क्वचित् त[illegible] नोऽन्ये च विषयाः, क्वचित् केवलमन्वयक्रमश्च इत्येते दत्ताः त[illegible] सम्भवमूह्यम् ।

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

श्रीमन्न्यायविवरणम्

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वाऽन्तर्गत श्रीरामकृष्णवेदव्यासात्मक श्रीहयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ चेतनाचेतनजगन्नियन्त्रेऽशेषसंविदे । नमो नारायणायाऽजशर्वशक्रादिवन्दित ॥ १ ॥ कृत्वा भाष्याऽनुभाष्येऽहमपि वेदार्थसत्पतेः । कृष्णस्य सूत्राऽनुव्याख्यासन्न्यायविवृतिं स्फुटम् ॥ २ ॥ करोमि मन्दबुद्धीनां बुधानां चोपकारिकाम् । प्रीत्यै तस्यैव देवस्य तत्प्रसादपुरःसरः ॥ ३ ॥ जीवव्यतिरिक्तेश्वरस्याभावात्तस्य च स्वप्रकाशत्वान्न जिज्ञास्यतेति प्राप्ते "अथातो ब्रह्मजिज्ञासे"त्याह ॥ "तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे"ति ब्रह्मशब्देन पूर्णगुणत्वोक्तेर्नानुभवसिद्धाल्पगुणजीवाऽभेदः ॥ "अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति । बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणाः" इति श्रुतेः ॥ १ ॥ न जीव एवाऽयं ब्रह्म शब्दः । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिना जन्मादिकारणत्वस्यैव ब्रह्मलक्षणत्वोक्तेः ॥ २ ॥ न च रुद्रादौ सममेतल्लक्षणम् । शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् कारणत्वस्य ॥ ३ ॥ न च पाशुपतशास्त्रोदितत्वादि, शास्त्रप्रतिपाद्यत्वे कारणम् । किं तूपक्रमादिलक्षणः समन्वय एव ॥४॥ न च तस्याऽवाच्यत्वं श्रुत्यभिप्रायः । "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती"त्यादि श्रुतिसहितानुभवस्य बलवत्त्वात् ॥ ५ ॥ न चाऽवयवत्वविरोधः "नेह नानाऽस्ति किञ्चने"ति श्रुतेरवयवाद्यभेदात् ॥ ६ ॥ न च "[illegible]न्द्रमग्निं जगतः प्रतिष्ठां दिव आत्मानं सवितारं बृहस्पतिम् । [illegible]र्होतारं प्रदिशोऽनुकॢप्तं वाचो वीर्यं तपसाऽन्वविन्द"दित्यादि [illegible]दानामन्यविषयत्वम् ॥ श्रुतिसन्देहेऽनन्यथासिद्धलिङ्गेन निर्णयो[illegible]ः ॥ ७ ॥ अधिभूताध्यात्माधिवेदगतानामपि शब्दानामचेतनत्व

जीवान्वयव्यतिरेकित्वनित्यत्वेषु विद्यमानेष्वपि भगवद्विषयत्वमेवानन्यथासिद्धलिङ्गैः ॥ "तावानस्य महिमा ततो ज्यायाँश्च पुरुषः" इत्यादिशब्दसहितलिङ्गैश्च ॥ सन्दिग्धश्रुतिलिङ्गाभ्यामुक्ताभ्यामपि, असन्दिग्धयोः केवलयोरेव बलवत्त्वात्(म्) ॥ ११ ॥ न चानन्यथासिद्धत्वमन्यत्र श्रुतिलिङ्गादेः । अन्यगतलिङ्गादीनामपि तद्गतभगवदपेक्षया युक्तेः ॥ १२ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥
॥ १ ॥ १ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ बहुलिङ्गसहितश्रुतेरपि सावकाशायाः, निरवकाशश्रुत्यादीनामेव बलवत्त्वम् । बहवो ह्यत्राऽदित्यशब्दाः ॥ क्षित्यादिषूक्त्वाऽऽदित्येऽनुक्तिरित्यादिलिङ्गं च । तथाऽपि निरवकाशा एतमेवेत्यवधारणादयः ॥ १ ॥ सन्दिग्धश्रुतिलिङ्गाभ्यां निश्चितलिङ्गप्रकरणयोरेव बलवत्त्वम् । सन्दिग्धश्रुतिर्लिङ्गं चाऽदितिशब्दोदितत्वं च ॥ २ ॥ द्विवचनश्रुतेरपि बलं निरवकाशत्वं नास्ति । विष्णोरेवद्विरूपत्वात् ॥ ३ ॥ 'सोऽहमस्मि', 'स एवाऽहमस्मी'त्याद्यभ्यासार्थवादसहितबहुश्रुतिभ्योऽपि निरवकाशोपपत्तेरेव प्राबल्यम् ॥ ४ ॥ पृथिव्यादिशरीरत्वं च न निरवकाशम् । यौगिकशरीरत्वोपपत्तेर्विष्णोरपि ॥ ५ ॥ "अक्षरात्परतः परः" इति श्रुतेरपि नाक्षरात्सम्भवतीत्यस्या निरवकाशत्वम् । अक्षरात्परतः परस्याप्यक्षरान्तरत्ववचनात् (॥ ६ ॥) श्रुतिसाधारण्ये विशेषश्रुत्यादेर्निश्चयः । उभयत्र विशेषश्रुत्यादौ पुनः सावकाशत्वनिरवकाशत्वबलान्निश्चयः ॥ ७ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ "प्राणानां ग्रन्थिरसि' । 'रुद्रो वै लोकायतनम्' । 'वायुना वै गौतम सूत्रेणाऽयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि भूतानि

सन्दब्धानि भवन्ति' । 'सर्वे वा एते प्राणाश्च प्राणिनश्च देवाश्च दिव्यानि च लोकाश्च लोकिनश्चालोकाश्चालोकिनश्च विष्णावेवोताश्च प्रोताश्च भवन्ति" इत्यादेर्द्युभ्वाद्यायतनत्वमज्ञानां साधारणं लिङ्गम् ॥ १ ॥ 'प्राणो वा आशाया भूयान्विष्णुर्वै देवेभ्यो भूयाँस्तस्माद्भूयान्नामे'त्यादेर्भूमशब्दोऽज्ञानां साधारणः ॥ २ ॥ विष्णोश्चेतनप्रकृतेश्चाऽविनाशित्वसाम्यादक्षरशब्दः साधारणः ॥ ३ ॥ कारणत्वसाम्याद्विष्णोः प्रकृतेश्च, "सदेव सोम्येदमग्र आसी"दित्यादिसृष्टिस्थानं साधारणम् ॥ ४ ॥ लिङ्गं हृत्पद्मस्थितत्वं साधारणम् ॥ ५ ॥ "कथं नु तद्विजानीया"मित्यानुकूल्येन ग्रहणं कस्येति विचार्यमनुग्रहः ॥ ६ ॥ पुनः शब्दाः 'ईशानो वज्रो ज्योतिराकाश' इति ॥ ७ ॥ १०–१२ ॥ लिङ्गं स्वप्नादिदर्शनं कस्येति ॥ १३ ॥ शब्दो ब्राह्मण इति ॥ १४ ॥ "यस्मिन्द्यौः पृथिवीचान्तरिक्षमोतं मन ओतं प्राणा ओता" तत्रोक्तानां लिङ्गानामन्यत्र रुद्रादिविषयत्वे, शब्दबाहुल्यम्॥ 'प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो माविशान्तकः । प्राणेश्वरः कृत्तिवासाः पिनाकी मनो वै रुद्र ओतं च प्रोतं च रुद्रो वाव लोकाऽधार' इत्यादिकं शब्दबाहुल्यम् ॥ १ ॥ प्राणो वा आशाया भूयानित्युक्त्वा प्राणाद्भूयसोऽनुक्तिः ॥ २ ॥ अत्तेत्युक्त्वा न तदश्नाति किञ्चनेति विरुद्धता ॥ ३ ॥ "बहुस्यां प्रजायेये"त्यन्यस्याऽन्यभावाऽदृष्टिः ॥ ४ ॥ "दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्य"मित्यनेन, "यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश" इत्यस्यान्वयाभावः ॥ ५ ॥ "तदेतदिति मन्यन्ते" "कथं नु तद्विजानीया"मिति "तेषां सुखं शाश्वत"मित्युक्तज्ञानिसुखग्रहणमिति विपरीतश्रुतिभ्रमः ॥६॥ "ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयती"त्यादिलिङ्गानां प्रणादन्यत्रावकाशराहित्यमिति भ्रमः । "एवमेवैष प्राण इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेव सन्निधत्ते" इत्यादिवाक्याद्भ्रमः ॥ ७ ॥ वज्रशब्द उद्यतत्वलिङ्गं च तादृग्द्वयम् ॥ १० ॥

आदित्यादिज्योतिमुभयलोकसञ्चरण"मादित्येनैवाऽयं ज्योतिषाऽऽस्ते" इत्यवधारणमित्यादीनां परमात्मन्यवकाशाभावो बहुताद्दत्त्वम् ॥११॥ वै नामेति प्रसिद्धिद्योतकनिपातद्वयं, रूढित्यागेनोक्त्यौगिकार्थस्वीकारे विरोधि ॥ १२ ॥ जीवेश्वराभेदे ईश्वरोक्तावप्यर्थाज्जीव एवोच्यत इत्यर्थात्तथागतिः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणशब्दस्य पापालेपलिङ्गस्य च चतुर्मुखेन सह परमात्मनोऽभेदं विनाऽवकाशराहित्यादर्थादभेदप्राप्तिरिति समस्तमेतत् ॥ १४ ॥ तेषामेव लिङ्गशब्दानां "प्राणानां ग्रन्थिरसी"त्यादीनां विष्णौ मुख्यवृत्तिरिति बलवत्त्वम् । तस्य हि रुद्रावणादिकर्तृत्वं मुख्यम् ॥ १ ॥ प्राणस्य विष्णोः सकाशाद्भूयस्त्वानुक्तिः, चशब्देन "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदती"ति प्राणाद्विष्णोर्भूयस्त्वोक्तिश्च ॥ २ ॥ सर्वाऽऽधारप्रकृत्याधारत्वं, विष्णोरन्यस्य विरुद्धम् । "पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं"—"विश्वाऽत्मानं परायणम्" इत्यादि श्रुतेः । अनशनोक्तिस्त्वनुपजीवनार्थत्वेनैव सावकाशा ॥ ३ ॥ अचेतनस्येक्षणादृष्टिः । बहुभावश्रुतिस्त्वन्यभावं विना तत्तन्नियामकतया स्वरूपबहुत्वाऽर्थत्वेनैव युज्यते ॥ ४ ॥ आकाशपक्ष एवान्वयाभावः । विष्णुपक्षे तु, योऽन्वेष्टव्यो भगवान्, तस्यान्तर्हृदये यावान्वाऽयमाकाशस्तावानाकाशः, तस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते, स भगवानपहतपाप्मेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ यज्ज्ञानाच्छाश्वतं सुखं स भगवान्यद्ब्रह्मानिर्देश्यं सुखमिति वदन्ति तदेतत्स्वरूपमिति मन्यन्ते । अतः पूर्ववादविपरीतैव श्रुतिः । पूर्ववादोक्तयोजना तु भ्रम एव ॥ ६ ॥ लिङ्गानां परमात्मन्यवकाशो विद्यत एवेति तद्राहित्यं भ्रम एव । वामनश्रुतेरेवानवकाश इति ईशानशब्दोक्तो विष्णुरेव ॥ ७ ॥ वज्रशब्दस्योद्यतत्वस्य च विष्णावेवाऽवकाशः । उद्यमित्वमेवोद्यतत्वमिति ॥१०॥ "अयं पुरुषः" इति संसारी । आत्मशब्दोदित एव विष्णुः । अत आदित्यादिज्योतिष्ट्वं संसारिण एव "आदित्येनैवे"त्यवधारणं बाध-

ज्योतिष्षु प्राधान्याऽपेक्षयेत्यादि । लोकसञ्चरणं तु जीवमादाय तस्यैवादुःखेन स्वातन्त्र्यात् ॥ ११ ॥ वै नामेति निर्वहितृत्वे श्रुत्यादिप्रसिद्धिबाहुल्यम्, प्रसिद्धाऽकाशस्योक्तमनामरूपत्वं विरुद्धम् ॥ १२ ॥ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्जीवेश्वरयोर्भेदोक्तेरसङ्गत्वाऽऽदि चेश्वरस्यैवेत्यर्थाद्भेद एव भवति । जीवस्य तदयुक्तेरीशे सावकाशत्वाच्च ॥ १३ ॥ ब्रह्मणा वेदेन गम्यत इति "ब्राह्मण" शब्दो विष्णावेव युज्यत इत्यर्थादजशब्दोऽपि तस्मिन्नेव । चतुर्मुखस्य कर्मफलाभावायुक्तेस्तयोर्भेदोऽर्थादापद्यते । उक्तिविरोधश्च तत्रैव ॥ भेदश्रुतिबाहुल्यात् । तल्लिङ्गं स शब्दश्च चतुर्मुखेऽनवकाश इति समस्तमेतत् ॥ १४ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ अवरत्वादिधर्मनियन्तृत्वं, तत्तादात्म्यवत्त्वं चेति द्विविधं ह्यवरत्वादि । "निरनिष्टो निरवद्य" इत्यादिश्रुतेस्तत्तद्दोषतादात्म्यात्यस्पृष्टिनियमात् विष्णोः, 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ती'ति श्रुतिबलाच्च नियन्तृत्वमवरत्वादिकमित्यापतति । श्रुतिद्वयस्याऽपि निरवकाशत्वात् । मृत्युशब्दादिषु प्रसिद्धेश्च । प्रसिद्धत्वात्कर्तृव्युत्पत्तेः । 'तमेव मृत्युममृतं, तात दैवं सर्वात्मनावेहि परं परायणमि'त्यादेश्च । उपचारकल्पनायाश्च क्लिष्टत्वात् । प्रमाणाऽभावाच्च । नाव्यक्तादिशब्दानां परमात्मविषयत्वाङ्गीकारे सर्वमानविरोधः ॥ १ ॥ रूढी रूढियोगो महायोगो महारूढियोगो रूढोपचारो, रूढलक्षणोपचारो लक्षणेति शब्दवृत्तिभेदा(:), द्रूढिपूर्वकत्वेन महायोगवृत्त्या परमेश्वरेऽखिलशब्दव्युत्पत्त्युपपत्तेः ॥ २ ॥ बहुरूपत्वादधिकरणाऽधेयत्वादि तस्यैव युज्यते ॥ ३ ॥ व्यक्त्यपेक्षया कार्य (कारण)त्वं च ॥ ४ ॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ॥ १ ॥ ४ ॥ प्रथमाध्यायश्च समाप्तः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

॥ हरिः ॐ ॥ रुद्रादीनां सकाशाद्विष्ण्वादीनामेवाप्तत्वम् ॥ श्रुत्यनुसारित्वात् ॥ १ ॥ न श्रुतेः रुद्रादिस्मृतिसाम्यं, किन्तु साक्षिप्रत्यक्षसाम्यमेव निरपेक्षत्वात् ॥ २ ॥ न मृदादीनां वचनाद्यदृष्टिः श्रुत्यप्रामाण्यकारणम् । अपि तु, वचनादिशक्ताया देवताया मृदादिशब्दवाच्यत्वद्योतिकैव ॥ ३ ॥ ईश्वरस्य स्रष्टृत्ववदसतोऽपि स्रष्टृत्वं श्रूयत इति नाऽस्ति । सोऽसच्छब्दो ब्रह्मशब्दवदेव ब्रह्मवाचक इति श्रुतेः साम्यम् ॥ ४ ॥ 'कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति' इति श्रुतिबलान्नैक्यम् । किन्तु, भेदापादकमेवैतत्, 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' 'परात्परं पुरिशयं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इति सन्निहितवाक्यबलात् । एकीभावशब्दस्तु सान्निध्येऽपि भवति । 'एकीभूता तु सा सेना पाण्डवानभ्यवर्तते'तिवत् । 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति, एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमे'ति वाक्यान्तराच्च ॥ ५ ॥ न लौकिकसर्वकार्याऽनुसारेणाऽकर्तृतन्त्रत्वं सर्वानुसारः । किं तर्हि, तद्वैलक्षण्येन सर्वकर्तृविलक्षणसर्वशक्तित्वमेवाशेषयुक्ति–श्रुत्यनुसारि । "एष सर्वेश्वरः" इत्यादिश्रुतेः । युक्तिमात्राच्छ्रुतियुक्ता हि युक्तिर्बलवती ॥६॥ न चेश्वरत्यागेन जीवस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकारे कल्पनालाघवम् । श्रुतिसिद्धत्वेनाकल्पनात् । अश्रुतजीवकर्तृत्वाङ्गीकारे गौरवमेव । तदभावे सिद्धान्ते लघुता । 'नान्यः कर्ता, स हि स्वतन्त्रः, परमात्परमो हरि'रित्यादेश्च । अभेदपक्षस्तु निराकृतः । श्रुत्यनुभवविरोधाच्च ॥ ७ ॥ शब्दैकसमधिगम्यत्वसर्वशक्तित्वादीनां विशेषाणामदर्शनं जीवे । न जीवाद्विशेषादर्शनं परमेश्वरे । विशेषश्रुतेरेव ॥ ८ ॥ न च प्रयोजनाभावोऽकर्तृत्वे कारणम् । अशेषकर्तृत्वापवादकश्च । फलापेक्षित्व... पूर्णत्वादेव न सर्वकर्तृत्वादिशक्तिः, इतरस्य पूर्णत्वादेवाऽनन्तशक्तित्वा... लीलयैव कर्तृत्वम् ॥ ९ ॥ नेशस्य पूर्णत्वासिद्धिः । कर्मसापेक्षत्वे...

नीशत्वमनपेक्षत्वे श्रुतेरप्रामाण्यमिति । कर्मणोऽपि तदधीनत्वम् । तथापि तदनुसारेण फलदानमित्य(न)ङ्गीकार एवेष्टश्रुतिप्रामाण्यासिद्धिः ॥ १० ॥ सर्वचेतना अपूर्णगुणा इति नियमो न । स्वतन्त्रस्य पूर्णगुणत्वनियमात् । 'अपूर्णोऽयं जीवसङ्घोऽस्वतन्त्रः पूर्णो हरिर्यः स्वतन्त्रः सदैव । न हि स्वतन्त्रोऽपूर्णतां कामयीत, पूर्णो यदि स्यादस्वतन्त्रः कुतः सः ॥'–इति श्रुतेः ॥ ११ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्न्याय विवरणे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ उक्तविरोधिनस्तत्तत्समयसिद्धाः पूर्वपक्षन्यायाः, तद्विरोधिनोऽन्ये, इति प्रसिद्धा एव ॥ १ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्न्यायविवरणे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च वियत उत्पत्तिमत्त्वेऽनुभूति-युक्ति-बहुवाग्विरोधोऽस्ति, व्यवस्थाऽयोगात् । अवकाशमात्रस्याऽव्याकृतात्मकत्वादनुत्पत्तिवचनानां तद्विषयत्वं, उत्पत्तिवचनानामसितवर्ण-भूत-तदभिमानिशरीरविषयत्वं पराधीनविशेषवत्त्वमात्रविषयत्वं चेति व्यवस्था । 'आकाशो नीलिमोदेति न प्रदेशः कथञ्चन । अभावो हि प्रदेशस्य न ह्यत्राभाव इत्यपि' इति पैङ्गिश्रुते(ति)ः ॥ १ ॥ ततोऽधिकमेतत्सर्वमनुभूत्यादिविरुद्धत्वं वायूत्पत्ताविति, न वायोरेव मुख्यानुत्पत्त्यनुपपत्तेः । पराधीनविशेष(त्त्व)मात्रं ह्युत्पत्तिः । तदभाव उभयोः स्वातन्त्र्यं विरुद्धमेव । सर्वोत्तमत्वानुपपत्तेः । उभयोरपि पराधीनत्वाप्राप्तेश्चाऽन्योन्यानुरोधे, अननुरोधे तु न सर्वैश्वर्यम् । ज्ञानाविस्मृत्या वायावपि व्यवस्थेत्यतिदेशः । अनुपपत्तिस्तु तत्प्रापिका । पराधीनविशेषवत्त्वमात्रं त्वव्याकृताकाशस्य तदभिमानिप्रकृतेश्च सममेव ॥ २ ॥ न च सतः पराधीनविषयत्त्वं (विशेषवत्त्वं)

स्वातन्त्र्यात् ॥ ३ ॥ न च विष्णोरेव तेजस उत्पत्तौ द्वारकारणवैयर्थ्यम् । द्वारमनुसृत्यैव विष्णोः प्रवृत्तेः ॥ ४ ॥ न च तेजस एवापामुत्पत्त्यङ्गीकारे घर्मात्स्वेदादिदृष्ट्यनुसारित्वमिति गुणाधिक्यम् । मुख्यार्थपरित्यागप्राप्तेः ॥५॥ न चाद्भ्यो वाऽन्नमुत्पद्यत इत्याद्युक्तप्रसिद्धान्नाख्यान्यार्थाविरोधेन प्रसिद्धान्ननामस्वीकारे बहुवाक्यानुवर्तितेति गुणः । अन्नशब्दस्य प्रयोगबाहुल्यात्पृथिव्यामपि शक्तिमत्त्वात् । अधिकारादीनां निरवकाशत्वाच्च । बहुवाक्यानुरोधोऽप्यत्रैवेति ॥ ६ ॥ न च रुद्रादीनां लयकारित्वाङ्गीकारे, पितुरन्यस्यैव मारकत्वदृष्टेर्लोकदृष्ट्यनुसारित्वमिति गुणः । लोकपितृवैरूप्याद्विष्णोर्यथावाक्यमङ्गीकारोपपत्तेः । अन्यथा "न विष्णोरन्यो विलयकृन्न विष्णोरन्यो विमुक्तिदः" इत्यादि श्रुतिविरोधात् । रुद्रस्य तु क्वचित्संहारद्वारत्वेनैव तद्वाक्यानां सावकाशत्वात् ॥ ७ ॥ न च लोकानुसारित्वम् । "क्रमादुत्पद्यते, क्रमाद्विलीयते, क्रमेणैवोत्पत्तिर्विलयश्च, क्रमेणैवास्योत्पत्तिविलयौ" इत्यादिलोकानुसारिबहुवाक्यानुरोधश्च यथोत्पत्तिलये । 'द्विविधः क्रम उद्दिष्टो व्युत्क्रमोऽनुक्रमस्तथा । सृष्टावन्यो लये चान्य इति वेदविदो विदुः' । इति श्रुतेः क्रमवाक्यस्य सावकाशत्वाद्वैरूप्यं बहुप्रकारत्वं क्रमस्य ॥ ८ ॥ न च केषाञ्चित्क्रमाल्लयः, केषाञ्चिद्व्युत्क्रमाल्लय इत्यङ्गीकारे लोकदृष्ट्यनुसारादन्तरा विज्ञान-मनसी व्युत्क्रमः । 'सर्वं वा एतत्क्रमादुत्पद्यते, व्युत्क्रमाल्लीयते' इति श्रुतौ, सर्वस्याऽपि व्युत्क्रमाल्लयसङ्ग्रहात् । तल्लिङ्गस्य तु चराऽचरव्यपाश्रयविज्ञानादिविषयत्वेनैव सावकाशत्वात् ॥ ॥ ९ ॥ न च चेतनत्वेन साम्याद्विष्णोरपि देहलयः । 'सर्वे वा एते चिदात्मानो ब्रह्मँल्लयमनुप्राप्य विष्णोरुदरे संविशन्ती''ति तस्योदरे सर्वसङ्ग्रहणादिश्रुतिभ्यो नित्यत्वावगमात्तद्देहस्य । अश्रुतत्वाच्चान्यथा ॥ १० ॥ न चानादित्वाज्जीवस्य पराधीनविशेषा-

प्राप्तिः । "इदं सर्वमसृजते"ति सर्वस्मिन्गृहीतत्वात् । पराधीनविशेषवत्त्वेऽप्यनादित्वस्याऽविरोधात् ॥ ११ ॥ न च सर्वदेहस्पर्शज्ञानाद्रसादीनां च तत्र तत्र परिज्ञानाज्जीवस्याऽनणुत्वम् । उत्क्रान्तिगत्यादेः। आदिशब्देन सूक्ष्मतेजोरूपेण व्याप्त्या स्पर्शादिज्ञानोपपत्तिः । अतोऽणुत्वमनणुत्वं चेति भावः ॥ १२ ॥ न च जीवस्य बहुरूपत्वशक्त्यावीशेन गुणसाम्यम् । ईशशक्त्यैव बहुरूपत्वादेः ॥ १३ ॥ न च श्रुत्या जीवेश्वरैक्यम् । सर्वमानविरोधात् । श्रुतेः सादृश्यैक्यादिना सावकाशत्वात् । बहुमानविरोधे एकस्य दौर्बल्याच्च । धर्मिग्राहकविरोधाच्च ॥ १४ ॥ न चोत्पत्तिमत्त्वाद्विनाशित्वं जीवस्य । अनित्यत्वे तदभीष्टमोक्षाद्यसिद्धेः । न हि पराधीनविशेषवत्त्वमात्रेण विनाशित्वम्, तादृशानामेव नित्यत्वश्रुतिविरोधात् ॥ १५ ॥ न च स्वगुणाऽननुभूत्यनुपपत्तेः पूर्वज्ञानादीनां सामस्त्येनाभावः । पूर्वमव्यक्तानां पश्चात्सुव्यक्त्युपपत्तेः ॥ १६ ॥ न चेश्वरस्यैव कर्तृत्वे कल्पनालाघवम् । जीवस्याऽकर्तृत्वे शास्त्रवैयर्थ्यात् । तस्यापि कर्तृत्वे शास्त्रार्थसिद्धेश्च ॥ ॥ १७ ॥ न च नानाश्रुतेरप्रामाण्यम् । दृष्टभेदानुसारेण तासामर्थोपपत्तेः । अप्रामाण्यकल्पनस्य विपरीतज्ञानमूलत्वात् ॥ १८ ॥ न च वैचित्र्यमनाभासत्वे कारणम् । जीवानां सामान्यत आभासत्वेऽपि विशेषादृष्टाद्वैचित्र्योपपत्तेः ॥ १९ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च प्राणानामुत्पत्त्यङ्गीकारे, 'प्राणा एवानादयः' इत्यादिस्पष्टार्थवद्विशेषश्रुतिविरोधः । 'आत्मैवेदमग्र आसीत्स प्राणमसृजत, स प्राणान्' इत्यादिवचनादनादित्व एव स्पष्टार्थवद्विशेषश्रुतिविरोधात् । 'इदं सर्वमसृजते'ति सामान्यवचनस्याऽधिक्यं सिद्धान्ते । विशेषमात्रश्रुतेः सावकाशाया उभयश्रुतेः प्राबल्यात् ॥१॥

न च "नित्यं मनोऽनादित्वा"दिति विशेषश्रुतिविरोधः । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे'ति विशेषश्रुतेः ॥ २ ॥ न च 'वाग्वाव नित्ये'ति विशेषश्रुतिविरोधः, 'मनसो वाव वागुत्पद्यते, वाचो व्याहरणमि'ति विशेषश्रुतेः ॥ ३ ॥ न च 'दशेमे पुरुषे प्राणाः आत्मैकादशः'— 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मादि'ति सङ्ख्याविशेषश्रुत्योरेव परस्परं विरोधः; । "गुहाशयां निहिताः सप्तसप्ते"ति सप्तभावस्य बुद्धीन्द्रियविषयत्वेन विशेषितत्वात्सङ्ख्याश्रुत्योर्विषयवैलक्षण्यात् ॥४॥ न च "दिवीव चक्षुराततमि"ति व्याप्त्याख्यविशेषवाचकश्रुतिविरोधः; "अणूनि वा इन्द्रियाणि तेषां प्रकाशो व्याततः इति ततोऽप्यणुत्ववाचकविशेषश्रुतिविरोधात् ॥ ५ ॥ न च "यत्प्राप्तिर्यत्परित्याग उत्पत्तिर्मरणं तथा । तस्योत्पत्तिर्मृतिश्चैव कथं प्राणस्य युज्यते" । इत्यादिमाहात्म्यवचनान्मुख्यप्राणस्य नोत्पत्तिरिति वाच्यम् । 'महत्त्वान्महतां विष्णुः कर्ता प्राणस्य चैकराट् । किं नाम न सृजेदेष येन शक्त्येदमावृतम् ॥' इति श्रुतेस्ततोऽपि माहात्म्याद्विष्णोः ॥ ६ ॥ न च प्राणादिपञ्चकस्य व्यक्तसद्गुणत्वान्मुख्यप्राणवृत्तित्वमेव । 'अशेषगुणपूर्णानि मुख्यरूपाणि पञ्च च । तद्दासाः पञ्च चाऽन्येऽपि प्राणाद्याः सद्गुणैर्युताः ॥' इति श्रुतेर्मुख्यप्राणस्य ततोऽपि व्यक्तसद्गुणत्वात् ॥८॥ न चाऽणुत्वे प्राणस्य "महान्वै मुख्यप्राणो येन व्याप्तं चराऽचरम्" इति दृष्टाऽयुक्तिः । 'अणुर्वै मुख्यप्राणो य उत्क्रामति नाडीभि'रितिदृष्टाऽयुक्तिरनणुत्वे प्राणस्य ॥ ९ ॥ न चेन्द्रियाणां जीवाऽकरणत्वे दृष्टाऽयुक्तिः । क्वचिदतद्वशत्वस्याऽपि दृष्टत्वात् । 'यच्चक्षुषि तिष्ठन्नि'त्यादिदृष्टाऽत्युक्तेरीशाधीनत्वानङ्गीकारे । लौकिकदृष्टेस्त्वीशेनैव जीवानुसारित्वक्लृप्त्योपपत्तेः ॥ १० ॥ न चेशवशत्वसाम्यान्मुख्यप्राणस्याप्यन्यसाम्यम्; 'यदस्मिन्निदं सर्वमध्याप्नोत्', प्राणस्यैतद्वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम्' इत्यादि श्रुतेरीशसाम्यस्यापि भावात् ।

'प्राणस्यैतद्वशे सर्वं प्राणः परवशे स्थितः' इति श्रुतेर्मध्यमत्वोपपत्तेः ॥ ॥ ११ ॥ न च विरिञ्चस्यापि कर्तृत्वशक्तेः स एव शरीरादिस्रष्टा; 'त्रिवृत्क्रिया यतो विष्णो रूपं च तदपेक्षया । रूपाऽपेक्षं तथा नाम व्यवहारस्तदात्मकः ॥ अतो रूपस्य नाम्नस्य व्यवहारस्य चैकराट् ॥ हरिरेव यतः कर्ता पिताऽतो भगवान्प्रभुः' ॥ इत्यादेस्तस्यैव कर्तृत्वशक्तेः विरिञ्चस्य तु द्वारतयोपपत्तेः ॥ १२ ॥ न च (वि)मिश्रितत्वाद्भूतानां विमिश्रतायामविशेषः । "अन्नमशितं त्रेधा विधीयत" इत्यादिना मिश्रतायामपि विशेषोक्तेः । "सर्वं च भौतिकं मिश्रं मिश्रत्वेऽपि (च) विशेषिता । भौमं मांसमसृग्वारि तेजो मज्जा विशेषतः ॥" इत्यादेश्च ॥१३॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥ द्वितीयाध्यायश्च समाप्तः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

१ ॥ हरिः ॐ ॥ 'भूतबन्धस्तु संसारो मुक्तिस्तेभ्यो विमोचनम्' इति वचनात्स्वाभाविकमरणमेव मुक्तिरिति न मन्तव्यम् । मुक्तिसाधनत्वेन ज्ञानादिगुणाधिक्योपदेशान्मरणे भूतवियोगस्यैवाभावात् । 'भूतयुक्तः परं लोकमिमं लोकं च गच्छती'त्यादिवचनाच्च ॥ १ ॥ 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'त्यत्र भूतानीति सामान्यनामानुक्त्वाऽपामिति विशेषनामकथनादपामेव सहगतिरिति न वाच्यम् । त्र्यात्मकत्वादपामर्थतः सर्वभूतानां गतिप्राप्तेः ॥ २ ॥ न च भूतानि गच्छन्तीति सहैवानुक्तेस्तदभावः । प्राणगतेरुपपत्तित उक्तत्वात् ॥ ३ ॥ न च 'अग्निं वागप्येती'त्याद्यन्यथोक्तेः प्राणानां च न सहगतिः ; द्विरूपत्वात्प्राणानाम् ॥ ४ ॥ न च 'प्रथमतो भूतानि जुह्वती'ति विशेषाऽनुक्तेर्भूतानामसहगतिः ; भूतानि जुह्वती'त्युपक्रमादपि 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'त्युपसंहारस्याधिक्यात् तदनुसारेणोपक्रमोक्तश्रद्धाशब्दस्यापि ता एवार्थ इत्यापत्तेः । उपक्रमविरोधेनोपसंहारानुपपत्तेः । उपक्रमप्रामाण्यार्थमेवोपसंहारानुसारित्वमङ्गीकर्तव्यम् । व्याख्यानस्य पश्चात्तनत्वनियमात् । उपक्रमानुसारित्वनियमेऽप्युपसंहारस्योपसंहारेणैवोपक्रमार्थो ज्ञायते ॥ ५ ॥ न च विशेषाश्रवणनियम एव बलवान् । स्थानान्तरश्रवणस्याप्येतदनुरूपत्वात् । आर्थिकश्रवणमप्यनुक्तिं बाधत एव किमु स्थानान्तरगतं स्पष्टश्रवणमिति कैमुत्यार्थमेव नेष्टादिकारिणां प्रतीतेरिति परिहारान्तरमुक्तम् ॥ ६ ॥ न चा'पाम सोमममृता अभूमे'ति विशेषत एव मोक्षफलस्याप्युक्तेः कर्मैव मोक्षसाधनमिति मन्तव्यम् । 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' । 'स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते । यावदिन्द्रो यावन्मनुरि'त्यादिश्रुतिबलादमृतशब्दस्य यथायोग्यमेवार्थकल्पनोपपत्तेः ॥ ७ ॥ न चानुशयस्य सहभावात्स्वर्ग एव फलदत्वं 'भुक्त-

शेषानुशयवानित्यादिवचनाद्यथायोग्यमेव फलदानोपपत्तेः ॥ ८ ॥ न च मार्गस्यापि सहभावाद्यथागतमेवागमनमिति नियमः । वचनबलाद्यथायोग्यमेवागमनोपपत्तेः ॥ ९ ॥ न चेष्टापूर्ते दत्तमित्युपासत इत्युपशब्देनेष्टादिभिराचारस्य सहपाठाच्चरणफलं पुनरावृत्तिं करणफलत्वेन भ्रमाद्वदन्तीति वाच्यम् । नान्यः पन्था इत्यादिवचनादेवोभयोरपि चरणशब्देनैवोक्तेर्योग्यत्वात् ॥ १० ॥ न च भयफलकामादिमिश्रबुद्धित्वादिष्टादिकारिणां संसारोऽनिष्टादिकारिणां तदभावान्मुक्तिरिति वाच्यम् । तेषां प्रबलदोषश्रुतेः ॥ ११ ॥ न च नरकभोगस्यानित्यत्वकथनान्नित्यनरकोक्तिर्विरुद्धा । 'रौरवोऽथ महांश्चैव वह्निर्वैतरणी तथा । कुम्भीपाक इति प्रोक्तान्यनित्यनरकाणि तु । तामिस्रश्चान्धतामिस्रो द्वौ नित्यौ सम्प्रकीर्तितावि'ति विभागात् ॥ १२ ॥ न च सहस्थानादीशस्यापि नरकदुःखप्राप्तिः । स्वातन्त्र्यात्कारणाभावात् ॥ १३ ॥ न च साधनेन सह श्रुतेस्तद्वत्फलेऽपि जीवस्य स्वातन्त्र्यम् । अविहितत्वेन कारणाभावात् । अथैतयोः पथोरित्यस्य च साधनार्थत्वात् ॥ १४ ॥ न च दुःखसहस्थायित्वादन्धेतमस्यपि सुखम् । ईशस्याप्रियत्वेनैव कारणाभावात् ॥ १५ ॥ न च धूमादिदेवतासहावस्थानात्कर्मिणोऽपि तत्पदप्राप्तिः । तन्निमित्तविद्याख्यकारणाभावात् ॥ १६ ॥ न च तैस्तैः सहावस्थानादतिचिरत्वम् । वत्सरात्पूर्वमेव त्विति क्लृप्तकालादधिकावस्थाने कारणाभावात् ॥ १७ ॥ न च व्रीह्यादिजीवैः सहावस्थानाद्दुःखप्राप्तिः । शब्दविहितत्वेन पापाख्यकारणाभावात् ॥ १८ ॥ न च वैयर्थ्यं पितृशरीरागमने 'ईशक्लृप्त्यैव पितरं प्रविश्यायाति मातरमि'तीशक्लृप्तत्ववचनात् ॥ १९ ॥ न च पितुः सकाशादन्यतो वौदर्यगर्भस्थशरीरमेव प्रवेष्टुमुपपत्तेर्योनिप्रवेशाभाव इति वाच्यम् । 'योनिद्वारेण देहं च प्राप्नोति प्रायशो नर' इतिवचनात्सामान्यतो गत्यन्तराभावात् । 'विशेषकारणादेव विशेषाज्ञनिरिष्यते । सामान्यजननं

चैव नृणां सामान्यहेतुत' इति वचनाच्च ॥२०॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ पश्चाददृष्टेः स्वप्नविषयस्यासत्त्वं न वाच्यम् । अशक्यकरणशक्तिमत्त्वादीश्वरस्य संस्कारेण सृष्ट्वा पुनः संस्कारमात्रतामापाद्य तस्यापि तिरोधानोपपत्तेः । जाग्रत्त्वप्रतीतिमात्रस्य भ्रान्तित्वात् ॥ ॥ १ ॥ न चाविज्ञानमात्रेण स्वप्नप्रतीत्या ज्ञानशक्त्यैव स्वप्नतिरोधानं नेशेनेति वाच्यम् । बोधे जीवस्यास्वातन्त्र्यात् । ज्ञानाज्ञानयोस्तदन्यत्वे जडत्वात्कैमुत्येनास्वातन्त्र्यात् । तत्स्वरूपत्वे तेनैव व्याख्यातत्वात् । उभयात्मकत्वे दोषद्वयापातात् । अनुभयात्मकत्वे व्याहतेः । तावन्मात्रनिमित्तत्वे मानाभावात् । सर्वस्येशहेतुत्वे मानाच्च ॥ २ ॥ न च कालापेक्षयैव जागरितम् । अचेतनत्वादेव कालस्य । चेतनान्तरस्याप्यस्वातन्त्र्यात् ॥ ३ ॥ न च परमात्मनोऽन्यत्रावस्थाने दुःखित्वप्राप्तेर्नाडीषु सुप्तिर्न भवति । उभयस्वीकारोपपत्तौ मानस्य क्लृप्त्यकारणमित्यनवस्थितिदोषादतिप्रसङ्गात ॥ ४ ॥ न च प्रबोधस्य पृथगपि कारणदृष्टेः क्वचित्तदेव । 'न ऋते त्वक्रियत'इति श्रुतेस्तत्रापि ईशकृतत्वे सम्यग्ज्ञानात् ॥ ५ ॥ न च राजादीनां पृथग्दर्शनादीशान्तरकल्पना । 'देशकालविशेषेऽपि स्वप्नादीनां स एव हि । तिरस्कर्ता च कर्ता च न खण्डेशः स राजवदि'ति श्रुतिमानात् ॥ ६ ॥ न च मोहे ब्रह्मप्राप्तिरेव पृथगवस्थत्वादिति वाच्यम् । परिशेषमानादर्धप्राप्तित्वावगमात् ॥ ७ ॥ न च स्थानभेदाद्विष्णोरपि भेदः । 'अयमेव सः' । 'नेह नानास्ति किञ्चने'त्यादि श्रुतिबलात्स्थानानां भेदस्तस्याभेद इति व्यवस्थोपपत्तेः ॥ ८ ॥ न च रूपवत्त्वारूपवत्त्ववचनयोर्विरोधादप्रामाण्यम् । अप्राकृतरूपवत्त्वमिति व्यवस्थोपपत्तेः ॥ ९ ॥ न च परमात्मना चेतनत्वन्यायसाम्येन जीवस्याप्यभेदः । अल्पगुणत्वादि-

विरोधात् ॥ १० ॥ न च सादृश्यसत्त्वात्साधनं विनैव जीवस्य तादृत्त्वव्यक्तिः । अनादितः संसारस्यानिवृत्तत्वेन भावात् ॥ ११ ॥ न च मुक्तत्वादिगुणसाम्याद्ब्रह्मादीनां भक्त्यादिगुणसाम्यम् । 'यथा यथाधिकारो विशिष्यते एवं ज्ञानं भक्तिर्बलं च विशिष्यते । मुक्तावानन्द एते च गुणा विशिष्यन्ते अत आहुर्ब्रह्मणे मुक्ता बलिं हरन्ती'त्यादिविशेषदृष्टेः ॥ १२ ॥ न च संहारकर्तुरसंहारादन्यरक्षाया अयोगः । 'स सृजति स पालयति स विनाशयती'त्यादि विशेषवाक्यात् । अन्नदानाद्युपपत्तेश्च ॥ १३ ॥ न चाव्यक्तस्वभावस्य दर्शने तर्कबाधः । अनन्तशक्तित्वाद्विष्णोस्तच्छक्त्या अव्यक्तस्यापि दर्शनोपपत्तेः ॥ १४ ॥ न च गुणानां गुणिस्वरूपत्वं विरुद्धम् । कालादिदृष्टान्तात् ॥ १५ ॥ न च ब्रह्मानन्दादीनामन्यथात्वादतच्छब्दत्वं तच्छब्दत्वे लोकोपमत्वं चेति विलोमता । 'अलौकिकास्तस्य शब्दास्तथार्था अलौकिको ह्येष विष्णुः परत्वात् । तथापि शब्दा लौकिका अप्यमुष्मिन्प्रवर्तमाना अधिकार्थान्वदन्ती'त्यादि श्रुतिभ्योऽलौकिकत्वावगमात् ॥१६॥ न च ब्रह्माद्यानन्दवैचित्र्ये बिम्बभूतविष्ण्वानन्दवैचित्र्यम् । आदित्यादिवदाधिक्यात् । न हि सूर्यकान्तप्रतिबिम्बस्याग्निजनकत्वशक्तिर्न जलगतस्येत्येतावता सूर्ये वैचित्र्यम् । आधिक्यं हि तत्र निमित्तम् । सूर्यचन्द्रादिप्रतिबिम्बं विनाऽन्यत्र तथा विशेषादृष्टेः ॥ १७ ॥ न च नानाभावाद्विष्णोश्चित्तप्रतिबिम्बरूपता । आधिक्यादेव । प्रतिबिम्बे हि दोषाश्च प्रतीयन्ते । अतो हि श्रुतिः प्रतिषेधति 'नेदं यदिदमुपासत' इति ॥ १८ ॥ न च नानावतारकौतुकदर्शनाद्विष्णोः क्वचिद्देशकालान्तरे कौतुकादेव सृष्ट्यादि कुर्वन् अन्यमेव सामस्त्येन नियोजयति । सर्वत्र सर्वमेतस्मादित्यादि श्रुत्या क्रीडायामपि स्वातन्त्र्यात् । 'स्वातन्त्र्यात्क्रीडते विष्णुर्न च स्वातन्त्र्यमन्यगम् । करोति क्वापि नियता क्रीडा सृष्ट्यादिकाऽस्य च ।

नियतक्रीडनादेव कर्ता नान्योऽस्ति कस्यचित् । अस्वतन्त्रो हि चलति चलचित्तादशक्तितः । स्वतन्त्रः पूर्णशक्तिः सन्कुतोऽसौ नियतिं त्यजेदि'ति श्रुतेश्च ॥ १९ ॥ न च कर्मान्वयव्यतिरेकात्फलस्येश्वरः फलदातेति प्रलोभमात्रम् । तस्यैव स्वातन्त्र्यात् । 'कर्माण्यनन्तानि यथेष्टमीशः सम्पाद्य तेषां फलमिच्छयैव । क्वचिद्ददाति क्व च नो ददाति न ह्यानन्त्यात्कर्मणां भोगनाशः । स्वातन्त्र्यं चेत्कर्मणां सर्वभोगः स्यान्न ह्येवं क्वापि तत्केनचित्स्यात् । अतो हि स स्वेच्छया किञ्चिदेव फलं कुर्याद्विफलं प्रायशश्च । क्वचिज्ज्ञानं जनयन् भस्म कुर्यात्स्वेच्छावृत्तिस्तस्य विष्णोः सदैवे'ति ब्रह्माण्डे । 'स्वतन्त्र ईश एवैकस्तद्वशं कर्म सर्वदा । अत ईशत्वमीशस्य न हीशोऽन्यः कथञ्चने'ति श्रुतेः । अतः प्रलोभकल्पने श्रुतहानिरश्रुतकल्पना चेति हरिरेव फलप्रदः ॥ ॥ २० ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥३॥२॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च प्रतिशाखमुच्यमानानामर्थानां पृथक्त्वात्तत्तच्छाखिभिरेव तत्र तत्रोक्तं ज्ञेयमिति नियमः । 'नानावेदैरितिहासैः पुराणैः सुज्ञेय एको भगवान्युक्तिभिश्चे'ति श्रुतेः सुष्ठुज्ञेयत्वाद्विष्णोः ॥ ॥ १ ॥ न चाशक्यतया कस्यापि सर्वगुणोपसंहारो नास्ति । 'सर्वे गुणाः सर्वदैव ह्युपास्यास्तेनैव विद्वान्विधिकृन्नान्यथा स्यादि'ति श्रुतेर्विहितक्रियालोपप्रसङ्गात् ॥२॥ केषाञ्चित्सर्वगुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वे सर्वेषामपि तथा स्यात् अनेनोपसंहर्तव्या अनेनोपसंहर्तव्या इत्यनिर्णीतेरिति न मन्तव्यम् । 'यस्य यावद्गुणाः स्पष्टं प्रतिभासन्त्युपासने । युगपत्स्वभुजौ यद्वद्ध्यायेत्तावत एव सः । युगपद्ब्रह्मणः सर्वे भासन्ते हि गुणा हरेः । तदन्येषां यथायोग्यं स्वमाहात्म्यानुसारत' इति श्रुतेर्युगपद्गुणप्रतीत्यादिमाहात्म्यान्निर्णयोपपत्तेः ॥ ३ ॥ न च फलानिर्णीतिः । माहात्म्येनैवान्यत्फलं महतामिति निर्णयोपपत्तेः ॥ ४ ॥

आनन्दादीनां केषाञ्चित्समुच्चये प्राप्ते सर्वगुणसमुच्चयः सर्वेषां स्यादिति न मन्तव्यम् । अल्पशक्तित्वात्तेषां पुंसाम् ॥ ५ ॥ प्रियशिरस्त्वादीनामानन्दादिविशेषत्वेनैव दर्शनात्तेषामपि सर्वोपसंहार्यत्वमिति न मन्तव्यम् । 'यथायोग्यान् गुणपूगानुपास्य फलं भवेन्मुक्तिगं नान्यथा स्यात् । नित्यैकाग्र्यव्यंग्यताहेतुतश्च साक्षाद्दृशिनो तद्विशेषैः स्मृतैश्चे'ति श्रुतेः स्वयोग्यगुणैरेव फलभावात् ॥ ६ ॥ तर्हि ब्रह्मणोऽन्येषां देवादीनामपि बहुगुणोपासनया कार्यं नास्ति मध्ये नियमासिद्धेरिति न मन्तव्यम् । तेषां भाव्युत्कर्षं ज्ञात्वा तदभिज्ञस्य ब्रह्मण एव गुणनियमोपदेशोपपत्तेः । 'यो यो भावो देवतानां विमुक्तौ तत्तत्प्राप्तौ सुगुणानीशितुश्च । ब्रह्माऽऽदिशत्यथ तांस्ते विचिन्त्य तत्तद्भावं प्राप्नुवन्त्यात्मशक्त्ये'ति श्रुतेः ॥ ७ ॥ न च नानास्थानेषूक्तगुणानामनुपासनार्थत्वम् । विप्रकीर्णान् गुणान्पिण्डीकृत्योपासितुस्तत्सदृशफलप्राप्तेस्तथा ध्यानार्थमेव गुणानामुक्त्युपपत्तेः ॥ ८ ॥ न चाश्वापरोक्ष्यायानन्दादीनामपि लोपेनात्मेत्येतावता पूर्यते । आत्मशब्दार्थविशेषत्वादानन्दादीनाम् ॥ ९ ॥ न चात्मशब्दो विभ्रमकरः । गुणाधिकानामधिकारिणां भगवद्गुणानधिकान्प्रकाशयतीत्यवधारणत्वोपपत्तेः ॥१०॥ अलौकिकगुणानामप्रतीतेर्लौकिकगुणाध्याने तदपाकृतिरेव भवतीति न मन्तव्यम् । लौकिकविलक्षणा अत्युत्तमा इति ध्यानस्यैव प्राधान्यात् ॥ ॥ ११ ॥ ब्रह्मणश्च ब्रह्माण्याश्च स्थानैक्यं गुणतारतम्यं च यथागुणोपासनं मुक्तावाधिक्यं न भवतीत्यत्र लिङ्गम् । समविषमोपासनायुक्तेरिति न मन्तव्यम् । 'यथाशक्ति स्मृतान्धात्रा गुणान्विष्णोः सरस्वती । स्मरेत्त्रैविक्रमाद्यांस्तु नित्यविक्रान्तिपूर्वकैः । कदाचिल्लोपयेद्देवी स्थानैक्यं न गुणैस्ततः । साम्यं तयोर्यथाविष्णोर्गुणोपासाफलं भवेदि'त्यध्यात्मवचनाद्यथाशक्तिक्रिया देव्याः ॥ १२ ॥ न चात्मशब्देनास्य पुरुषस्यैतावन्तो गुणा उच्यन्त इति व्यवस्थित्यभावः ।

यस्य यावन्तोऽर्था युगपज्ज्ञातुं शक्यन्ते तस्य तावन्त इति सन्धेः ॥१३॥ न च मुमुक्षव इत्यविशेषाद्धरणस्य श्रुतेश्च सर्वेषामपेक्षितत्वाच्च संभृतिद्युव्याप्ती अपि सामान्ये । 'सत्यो ज्ञानं परमानन्दरूप आत्मेत्येवं नित्यदोपासनं स्यात् । नान्यत्किञ्चित्समुपासीत धीरः सर्वैर्गुणैर्देवगणा उपासते । गुण्याकारस्मृतेरेव द्युतिमात्रं प्रतीयते । न व्याप्तिर्जगद्स्मृत्या नानाशक्तिर्यतो मता । देवानां युगपज्ज्ञानं मनुष्याणां तथा न तु । पर्यायेणैव सत्याः स्युर्नैवान्येषां कथञ्चने'त्यादिप्रमाणबलात् ॥ ॥ १४ ॥ क्वचिद्बहुगुणाः क्वचिदल्पगुणाः श्रुतिष्वेवोच्यन्त इत्युपसंहारस्याप्रयोजनतेति न वाच्यम् । 'गुणाः सर्वे ब्रह्मणैव ह्युपास्या नान्यैर्देवैः किमु सर्वैर्मनुष्यैरि'त्यादि श्रुतेः । सर्वगुणोपासकस्याप्यधिकारिणो भावादेकत्रापृथक्सर्वगुणानुक्तेश्च बलादुपसंहारानतेः ॥ ॥ १५ ॥ न च मुक्तावुपासनभावे फलादिकमपि स्यादित्यतिप्रसङ्गः । उपासनायाः संस्काराख्यकारणस्य सत्त्वात् । 'न हीयते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धत' इत्यवृद्धिप्रमाणभावाच्च ॥ १७ ॥ न च कर्मकरणशक्तेरप्यदूरत्वात्तत्संश्रयनियमः । उपासनाख्ये कार्ये नित्यकृतिसंस्कारो न तथा कर्मणीति कार्यवैशेष्यात् ॥१८॥ न चायोग्यताख्यविशिष्टकारणाज्ज्ञानिष्वपि केषाञ्चिन्मोक्षो न भवतीति नियमः । ज्ञानिनां मोक्षं ददात्येवेश्वरः स्वभावात् । अयोग्यानां ज्ञानस्यैवोत्पत्त्यनुपपत्तेः ॥ १९ ॥ न च प्रयत्नानुसारिणो मुक्तावाधिकारिकानन्दादयः । अधिकारानुसारित्वात्प्रयत्नस्य । कथञ्चिदधिके यत्ने तत्साधनादिवस्तूनां दूषणप्राप्तेः । 'स्वाधिकाराधिको यत्नः प्रायशो नोपपद्यते । कथञ्चिदधिके यत्ने दोषः कश्चित्समापतेदि'ति वचनाच्च ॥ २० ॥ न चैकस्मादेको विशिष्टो दृष्ट एवेति प्राणाद्विशिष्टजीवाभावे दृष्टवैरूप्यमिति दोषः । 'यः सर्वमवजानीया[illegible] देवं नारायणं देवीं च परमां श्रियम् । स प्राणानवरुध्येमं मन्त्र-

मावर्तयीत । आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति देव एषः । घोषा इदस्य शृण्विरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेमे'ति । 'स ह्येषां भूतानां वरिष्ठो न ह्येतस्मात्कश्चनोपरि विना देवं नारायणं देवीं च परमां श्रियमि'ति प्रतिक्रियाविधानादिविरोधात् ॥ २१ ॥ 'अस्ति भगवः प्राणाद्भूय' इति प्रश्नाद्यभावात्प्राणस्यैवोन्नतिप्रतीतेर्न विष्णोरपि ततः परत्वमिति न मन्तव्यम् । 'एष तु वा अतिवदतीतिविशेषणात्प्रश्नप्रतिवचनप्रतिसन्धानोपपत्तेः ॥ २२ ॥ न च सत्यादीनामभेदानुक्तेरन्यत्वम् । 'सत्यं पूर्णं विज्ञानं पूर्णं वृतिः पूर्णा निष्ठा पूर्णा श्रद्धा पूर्णा मतिः पूर्णा सुखं पूर्णं भूमा पूर्णोऽहं पूर्ण आत्मा पूर्णो नात्र किञ्चिदूनं पूर्णमेवाधस्तात्पूर्णमुपरिष्टात्पूर्णं मध्यतः पूर्णं सर्वतः । तदेष श्लोको भवति । पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते' इति श्रुतेः सर्वेषामनूनत्वात् । सत्याद्या अहमात्मान्ता यद्गुणाः समुदीरिताः । तस्मै नमो भगवते यस्मादेव विमुच्यत इति वचनाच्च ॥ २३ ॥ न च श्रियोऽप्रयत्नत्वादनुपासनं संसारो वा । नित्यं भगवदुपस्थितेरतिप्रियत्वात्संस्कारापाटवान्नित्योपासोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥ न च बन्धदार्ढ्ये श्रवणादीनामफलता । अन्यथोपासां विनैव श्रवणादिज्ञानमात्रेण मुक्तिरिति दोषः । 'श्रवणादि त्रयोत्पन्नदृष्टयैव स्वेच्छया हरिः । प्रसन्नो मुक्तिदो नित्यमन्यथा न कथञ्चने'तीश्वरेच्छानियतिश्रुतेः ॥ २५ ॥ न च गुर्वधीनत्वे ज्ञानमोक्षयोर्ज्ञानिनोऽपि कदाचिद्गुरुकोपाज्ज्ञानपराभावेनामुक्तिप्रसङ्गान्न गुर्वधीनत्वमिति । 'ज्ञानिनो गुरुशापेऽपि नामुक्तिः संसृतेः क्वचित् । आनन्दह्रासदोषेण सैव मुक्तिर्विदुष्यती'तिवचनान्मुक्तिदूषणेनैव गुरुकोपादेः कृतार्थत्वात् । ज्ञानिनो ब्रह्मवस्तुवैभवेन मुक्तिः स्यादिति गुरोर्वरेण वा मुक्त्युपपत्तेः ॥ २६ ॥ शिष्यस्यापि पुरुषत्वसाम्याद्धारणादेस्तत्प्रयत्नस्य न दौर्बल्यमिति न

मन्तव्यम् । गुरुप्रसादो बलवानित्यादि विशेषोक्तेः ॥ २७ ॥ न चोत्तमगुरुस्वीकारार्थत्वेन प्राप्तसंत्यागनिमित्तदोषः । तत्र दोषे मानाभावात् ॥ २८ ॥ न च विद्या कर्म वा संसारनिवृत्तिकारणमिति कारणानिर्णयः । 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यत' इत्यवधारणाद्विद्यावचनस्य प्राधान्यात् ॥ २९ ॥ न च विद्यावचनस्य प्राधान्यं भ्रमः । 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय' इति भगवतस्तस्मिन्नेवाभ्यधिकप्रीतिवचनात् । यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति तत्प्रीतेरेव मोक्षवचनाच्च ॥ ३० ॥ न च कस्यचिद्विशेषज्ञानोपपत्तेर्भक्त्यादिकं विना मुक्तिः । 'भक्त्यैवैनं जानाति भक्त्यैवैनं पश्यति भक्त्यैव बन्धाद्विमुच्यते भक्त्यैवानन्दीभवति' 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' 'भिनत्ति कर्मसंघातं प्रसन्नो भगवान्हरिरि'त्याद्यागमात् ॥ ३१ ॥ न च 'दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेण' 'यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः' 'ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वे'त्यादिसामान्यालापमात्रेण दर्शनस्याविशेषः । 'यथायोग्यमेवैष आत्मानं दर्शयति यथाधिकारं देवेभ्योऽतो ब्रह्मैवैनमभिपश्यत्यथात्मैवात्मानमभिपश्यति सुस्थिरो ह्येष नियम' इति दर्शनविशेषनियमस्य सुस्थिरत्ववचनात् । यावान्यश्चास्मीति ब्रह्मण एव ज्ञानोपपत्तेः । यावानित्यत्रापि सामान्यविशेषज्ञानोपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥ न च भगवतः सर्वत्र गुणसाम्याद्यस्य कस्यापि रूपस्य दर्शनात्सर्वेषां मुक्तिः । 'समोऽपि भगवान्स्वबिम्बदर्शन एवैनं मोचयति । यथा समेष्वपि कर्मसु स्वकृतमेवैनं भोजयती'तिश्रुत्युक्तस्वकृतप्राप्तिदृष्टान्तात् ॥ ३३ ॥ भक्तिरेवैनमिति भक्तेरेव पृथङ्मोचकत्वदर्शनान्नेशकृत्यमिति न मन्तव्यम् । 'अनादितो गुणाः सन्तो भक्त्याद्या न ह्यमूमुचन् । जीवं तद्गुणसुव्यक्तिं कृत्वैनं मोचयेद्धरिः । किञ्चिन्न मोचयेद्वाऽसौ स्वातन्त्र्यं तेन तस्य हि । भक्तिवाक्करणत्वेन सावकाशेशवागथ । भक्त्यैनं मोचयेद्विष्णुरिति मानत्वमेष्यती'ति

ब्रह्मतर्कवचनादनादिगुणविस्तरे सत्यप्यव्यक्त्यादिना तदिच्छां विना मोक्षाप्राप्तेः ॥ ३४ ॥ न चांशिमार्गस्यांशेनागम्यत्वात्तयोर्भेदः । साधनोत्तमस्यादृष्टस्यांशिकृतस्यांशेन भुज्यमानत्वात् । अन्यथाऽदृष्टं विना शरीरानुपपत्तेः ॥ ३५ ॥ न च गुणान्तरसन्धानस्य क्वापि दर्शनमात्रेण समाधिकाङ्गदेवतान्तरगुणा अप्यङ्गदेवतान्तरे उपसंहर्तव्याः। नानागुणत्वेन तेषां श्रुतिदृष्टेः । अनिषिद्धगुणानां वाक्यान्वयन्यायेनोपसंहारान्न शाखास्वित्यादिविशेषः । उत्तमेष्वधमगुणापेक्षया मन्त्रादिवद्वेति ॥ ३६ ॥ न च भूमगुणस्योपासकं प्रतिविशेषाभावेऽपि तत्तदिष्टगुणानुसारेण फलोपपत्तिरित्यविशेषः । 'भूमैव देवः परमो ह्युपास्यो नैवाभूमा फलमेषां विधत्त' इत्यादिशिष्टः ॥ ३७ ॥ न च भूमगुण उपासकानामेकप्रकारेणैव प्रतीयत इत्यङ्गीकार्यम् । विशेषस्य कल्पनोपपत्तेरिति न मन्तव्यम् । 'यावानेवाधिकारेषु विशेषोऽनून एव हि । ततो भूमत्वदृष्टौ च ब्रह्मादीनां पृथक् पृथगि'ति विशेषस्यानूनत्ववचनात् ॥ ३८ ॥ न च शुद्धमोक्षसाधनवैरूप्यान्मोक्षसाधनत्वेनोपदिष्टं विना विष्णावेवोपासनान्तरस्याकर्तव्यता । अविघ्नतासाधनत्वात् ॥ ३९ ॥ न च काम्यसाधनानामपि गुणानामङ्गत्वादेवोपसंहर्तव्यतानियमः । अनुपसंहारे विरोधाभावात् । काम्यानामनियतांगत्वाच्च । 'अर्थादिधर्मसिद्धौ हि न नियत्याङ्गमिष्यत' इति ब्रह्मतर्के ॥ ४० ॥ न च देवादीनामिति तत्रैव विशेषवचनाभावाद्ब्रह्मा शिरसि ललाटे रुद्र इत्यादीनां नावश्योपास्यता देवादीनामेव । 'ध्यायेदङ्गेष्वङ्गदेवताः परस्य विशिष्टा हि गुणा मुक्तौ देवानां भवन्ति ते हि तादृशास्ते हि हरेरनुरूपा' इति श्रुतेर्गुणवैशेष्यात् ॥ ४१ ॥ न च क्रियात्वादुपासनाया अग्निष्टोमादिवत्प्रतिशाखं वक्तव्यता । 'उपासना यजनं चेति साम्यं तत्तद्विशेषान् संहरेत्सर्वतश्च । तथा कर्तॄणां तत्फलानां विशेषाद्व्यर्था हि शाखा अन्यथैवं च सार्था'

इत्युपासनाविशेषाणां त्वधिकारिविशेषाणां चागमेऽवगमात् ॥ ४२ ॥
इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च ज्ञानिन औदार्यान्मोक्षादन्यफलेच्छाया एवासम्भवात्तदुक्तिः प्रशंसामात्रमिति वाच्यम् । प्रायशो न सम्भवत्येव । कस्यचित्सौभर्यादिवद्भवति चेज्ज्ञानेनैवाशेषमीप्सितं भवतीति व्यवस्थोपपत्तेः ॥ १ ॥ २ ॥ न चाधिकारे समेऽपि तेषामेवोच्चावचशक्तियोगात्फलभेदोपपत्तेरधिकारविशेषकल्पनं व्यर्थम् । भक्त्याद्यधिकारानुसारेण शास्त्रात्फलप्राप्तेः सर्वेषामविशेषात् । दृश्यमानत्वाच्च भक्त्याद्यधिकारतारतम्यस्य । उच्चावचशक्तेरपि तन्निबन्धनत्वात् ॥३॥ न च ज्ञानिनामात्मस्वरूपदार्ढ्यात्सत्प्रवृत्तिविपरीतप्रवृत्त्योरविशेषः । 'एतावतोऽधिका नास्ति प्राप्तिरित्यन्ततः स्थिता । या स्थितिस्तां समाप्नोति यथाशक्ति प्रयत्नतः । विपरीतप्रवृत्तेस्तु तस्य ह्रासोऽधिकं भवेदि'ति वचनात्स्थितिविशेषोपपत्तेः ॥ ४–५ ॥ न च सर्वजीवानामेकप्रकार एव निजस्वभावश्चैतन्यमिति फलेऽप्यविशेषः । निषेधसामान्यविधिक्रियाणां विभक्तत्वात् । नादेवो देवपदमन्विच्छेदन्विच्छन्यात्यधरं तमः । न देवः स्वीयं पदमन्विच्छन्विदुष्यति । तदेव ह्यस्य स्वमिति निषेधविभागः । स्थिरं ज्ञानं स्थिरो हरावभिषङ्गः स्थिरमोजो बलं विराग एतद्धि सामान्यं देवानाम् । अन्येषामस्थिराण्येतानि सर्वाण्यथापि यथायोग्यं विनेयानीति सामान्यविभागः । ज्ञानदानमेव देवानां विहितं तप एवर्षीणामाचार एव मनुष्याणां तदविरोधेनान्यानि करणीयानीति विधिविभागः । 'चरन्ति देवा विहितं समस्तमर्धमेव मुनयो दशांशतो मनुष्या' इति क्रियाविभागः ॥ ॥ ६ ॥ न च स्वातन्त्र्याद्देवानामेव ज्ञानादिफलं न किञ्चिदन्येषामिति वाच्यम् । 'त्वरयैव मनुष्याणां सिद्धिरत्वरयैव तु । देवानां

तत्प्रसादेन मुक्त्या एव सतां नृणामि'ति मानुषमुक्त्यर्थमेव देवानामत्वरया सिद्धिश्रुतेः ॥ ७ ॥ न च गृहस्थानामशेषकर्मविशेषयोग्यत्वादाधिक्यं मुक्तौ । त्वरयैव गृहिणः साधयन्ति मुक्तिमत्वरयैव यतयस्तेभ्यश्चात्वरया देवास्तेषु च ब्रह्मा । तदेष श्लोकः । 'शतं परानभिपश्यैव देवं ब्रह्माऽचरद्दुश्चरं यत्तपोऽग्र्यम् । विहाय रागं मनसश्चोपरिष्टं ततोऽभवत्परमेष्ठी स मुक्तावि'ति । 'यो हि त्वरया साधयेत्स मन्दं सुखमाप्नुयात् । यो ह्यत्वरया स महदि'ति श्रुतेर्गृहिभ्यो यतीनां तेभ्यो देवानामत्वरया सिद्धेः । बहुकालसाधनाद्बहुकर्माधिकारमात्रस्य दुर्बलत्वात् ॥ ८ ॥ न चाविष्कारेण कथनादशेषतोऽपि योग्या ज्ञानिनो भवन्तीत्यास्था न च त्वरादिषु स्थित्वैव प्रकथनीयम् । न ह्येवं त्वरमाणे सिद्धिर्भवति । अयोग्यानामपि श्रवणप्रसङ्गात् । तस्माद्विचार्य योग्यानामेवात्वरयैव कथयित्वा सिद्धिर्भवति । 'त्यक्त्वा त्वरां ब्रह्मविद्यां वदेत जनाय योग्याय सदैव विद्वानि'ति श्रुतेः । 'मानस्तेनेभ्य' इत्यादेश्च ॥ ९ ॥ न च विरोधाभावात्साधनानुष्ठानजन्मन्येवापरोक्षज्ञानं मुक्तिश्चेति नियमः । प्रतिबन्धे सति तन्निरासेनात्वरयैव सिध्द्युपपत्तेः । 'यद्यारब्धं कर्म निबन्धकं स्यात्प्रेत्यैव पश्येद्योगमेवान्ववेक्ष्ये'त्यादिश्रुतेः । 'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमि'ति भगवद्वचनम् ॥ १० ॥ ११ ॥
इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ तृतीयाध्यायश्च समाप्तः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च श्रवणाद्यनावृत्त्याऽपरोक्षज्ञानोदये सर्वेषां सुशक्यत्वमिति गुणः । महाफलत्वात्सर्वेषामशक्यताया एवोपपन्नत्वात् । अन्यथा सर्वसुशक्यस्यैव साधनतया सर्वेषां मोक्षापत्तेः ॥ १ ॥ न च शश्वदतिप्रसिद्धत्वादात्मशब्दोदितं स्वामित्वं न नित्यश उपास्यम् । अन्येभ्योऽधिकफलत्वेन सविशेषत्वादात्मत्वस्य ॥ २ ॥ तर्हि विशेषवत्त्वादेव प्रतीकमपीश्वर इत्युपास्यमिति न । यत्र सन्धिरुपपत्तिर्विद्यते तस्यैव ग्राह्यत्वात् । अन्यस्येशत्वग्रहणस्य मिथ्याज्ञानत्वादेवानुपपत्तेः ॥ ॥ ३ ॥ न च प्रतिदिनं विविधगुणन्यासेन भगवत्प्रीत्युपपत्तेर्न ब्रह्मतादृष्टिनियम इति वाच्यम् । अशेषगुणान्तर्भावेन तस्यैवाधिकसाधनत्वात् ॥ ४ ॥ न च विविधस्थानेष्वादित्यादीनां चरणाद्विष्णवङ्गेष्वादित्यादिमतिनियमो नास्तीति वाच्यम् । तत्कृतावेव कृत्यस्याप्तत्वादादित्यादीनाम् ॥ ५ ॥ न च ज्ञानस्य सम्यक्तद्विषयत्वमात्रेण पूर्तेरासनादिना न कार्यमिति वाच्यम् । आसनादिना निश्चलत्वादिविशेषकार्योपपत्तेः ॥ ६ ॥ न चान्यस्यापि साधनस्य कर्तुं शक्यत्वान्न यावन्मुक्ति ध्यानं कार्यमिति वाच्यम् । ध्यानं विनाऽपरोक्षज्ञानाख्यविशेषकार्यानुपपत्तेः ॥ ७ ॥ न च ज्ञानोदयेऽशेषकर्मक्षये कृतकृत्यत्वात्तदैव मुक्तिः न चेत्कर्माक्षय इति वाच्यम् । प्रारब्धस्यैव कृतस्य यावद्भोगं संस्थितेः । 'कर्माणि क्षपयेद्विष्णुरप्रारब्धानि विद्यया । प्रारब्धानि तु भोगेन क्षपयन्स्वं पदं नयेदि'ति वचनाच्च ॥ ८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च वाक्पूर्वरूपं मनः उत्तररूपं मनःपूर्वरूपं वागुत्तररूपमित्युक्तेर्व्यामिश्रत्वादनिर्णीतिरेव । वाक्पूर्वरूपं मन उत्तररूपमिति वाचः पूर्ववर्णदेवतात्वनिर्देशमात्रेण मनःपूर्वमित्यनेन साम्यम् । 'मनसा

वा अग्रे सङ्कल्पयत्यथ वाचा व्याहरती'ति युक्तितो विशेषो मनःपूर्वकत्वस्यैव श्रुत इति प्राधान्यं मनस एवेति ज्ञायते। 'सृष्टौ च विलये चैव सदा पूर्वप्रवर्तने । नित्यन्तृत्वे च वचसो मनो धीशंशि वो हि तदि'ति श्रुतेश्च ॥ १ ॥ न च मनःपूर्वकत्वनियमादशेषदृष्टादृष्टव्यापाराणां तस्य प्राणादनूनता । 'इन्द्रियस्थैः स्वरूपैस्तु ज्ञानानि जनयत्यसौ । मनःस्थेन विशेषेण कामैः कर्मकृदेव च । पृथक्स्थितेन रूपेण जीवं धारयति प्रभुः । जीवस्थितेन रूपेण वेदयत्यहमित्यपि । प्राण एको वशी नित्यं बाह्यान्तःकरणेश्वरः । तान्येतान्यवशान्येव तथापि कृपयैव सः । पृथक्शक्तोऽपि तद्गैस्तु स्वरूपैस्तद्गकार्यकृत् । तस्येशो भगवन्विष्णुरेवमेष यथान्यग' इत्यादिश्रुतेः प्राणस्यैवाऽध्यताऽवगमात् ॥ २ ॥ सोऽध्यक्षे इत्यस्याप्येवमेवाशङ्कापरिहारश्च । श्रुतिबाहुल्यमेव शङ्कायां परिहारे च विशेषहेतुः ॥ ३ ॥ न च भूताना[illegible]त्तिक्रमवैपरीत्येन लयोक्तेर्मुक्तिलययोर्विशेषाभावाच्चैकस्मिन्नेव भूते सर्वेषां लयोऽर्थतः क्लृप्त इति वाच्यम् । तत्तद्भूतोद्भवत्वात्तत्तद्देवानां तत्समानानां च विशेषवचनाभावे स्वसमानलयस्थान एव लयोपपत्तेः । विशेषश्रुतेश्च ॥ ४–५ ॥ न च प्रकृतेः संसाराभावादिनेशेनाप्यन्यथाकर्तुमशक्यत्वेन सुदृढत्वात्सर्वसाम्यमेवेश्वरेण । न चेत्संसारित्वमिति युक्तम् । ईश्वरस्य महामहिमत्वात् । नित्यमसंसारित्वस्य नित्यं तदनुग्रहेणैवोपपत्तेः । 'सदाऽनित्यतयाऽनित्यं नित्यं नित्यात्मना यतः ॥ नित्ययैव स्वशक्त्येशो नियामयति नित्यदा । द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावश्चेतना धृतिः । प्रकृतिः पुरुषश्चैव न सन्ति यदुपेक्षये'त्यादि श्रुतेश्च ॥ ६ ॥ न चान्यदेवादीनां प्राणाधीनत्वात्तत्प्राप्तिनियमात्परप्राप्तिर्नास्त्येव । 'प्राणं प्राप्य परं देवास्तदन्ये चैव तद्गताः । प्राप्नुवन्ति परं देवं वसन्ति च यथासुखमि'ति विशेषश्रुतेः ॥ ७ ॥ न च सत्यसङ्कल्पत्वादेरीश्वरसङ्कल्पाद्यनुसारित्वनियमे संसारसमान-

धर्मत्वं मुक्तेरिति वाच्यम् । कृतार्थत्वेनैव विशेषोपपत्तेः । 'अपूर्णतादि-
भावो वा दुःखं वा नास्ति किञ्चन । मुक्तस्य पारतन्त्र्येऽपि तारतम्येऽ-
प्यतः सुखी'ति च श्रुतिः ॥ ८ ॥ न च प्रारब्धकर्मशेषवत्त्वादुत्क्रान्ताव-
विशेषो ज्ञानिनः । ज्ञानोदयानन्तरं सर्वदा ज्ञानफलस्यानुवृत्तेः ।
'प्रारब्धकर्मशेषस्तु विरजातरणावधिः । स्वोदयात्फलदं ज्ञानमादेहं
कर्म वा रवेः । तथापि प्रकृतेर्बन्धो ब्रह्मणा सह भिद्यत' इति श्रुतिः ।
'शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान्कामान् समश्नुते । स तेजसि सूर्ये
सम्पन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं हैव पाप्मना विनिर्मुक्तः
स प्राप्नोति विरजां नदीं तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते' 'ते ब्रह्मलोके तु
परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे' इति च । 'अन्यथाभाव-
नियमोऽनृतता कार्यकारण' इति च ॥ ९ ॥ न च कृष्यादिलौकिक-
साधनस्य फलस्मरणानपेक्षत्वात्स्वर्गमोक्षयोरपि तथात्वमिति वाच्यम् ।
'क्रियानुवृत्तिर्लौकिके साधने तु मनोऽनुवृत्तिर्वैदिके साधने स्यात् ।
फलंभवेत्सर्वथेत्येव तस्मात्स्मरेत्सदा निश्चितत्वेन विद्वानि'ति श्रुते-
स्तदनुसार्यनुवृत्तेर्लौकिकवैदिकयोः साम्यात् । अतोऽत्र फलानुस्मरणं
लवनादिकृष्यनुवृत्तिवद्द्रष्टव्यम् । वचनप्रामाण्यात् ॥ १० ॥ इति
श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्याय-
विवरणे चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च तत्र तत्र मार्गस्यान्यथोक्तेरधिकारि-
भेदेन पृथङ्मार्गसुक्रमोपपत्तिरिति वाच्यम् । 'सर्वे वा एत उत्क्रामन्ति
तेऽर्चिषमेवाभिसंयन्ति ततो वायुं ततोऽहःपूर्वपक्षमित्येष उ एव ब्रह्म-
पथः । द्वे स्रुती अशृणवं पितॄणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।
ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं चे'ति विशेषश्रुवितो
ज्ञानिनामेकमार्गस्यैव प्राप्तेः । एष एव ब्रह्मपथ इत्यवधारणविरोधा-

दन्यथा । एजदिति वैदिकानुष्ठानवत उक्तेर्नाधोगतिविरोधः ।
'पुनरावर्तिनो ये तु तेषां धूमपथो ध्रुवः । अन्येषामर्चिरादिश्च तद्भेदो
मध्यसंस्थितिः । धूमार्चिरादिदेवेभ्यः प्राप्यानुज्ञां तु मध्यगाः ।
विहृत्य स्वेष्टदेशेषु तदूर्ध्वं याति चाधरम् । अत्यल्पानामविज्ञाता-
प्यनुज्ञावर्तिनां भवेत् । पुंद्वारेण स्वदृष्ट्या वा यथायोग्यं विमुच्यताम् ।
अतो न मार्गभेदोऽस्ति न हि मार्गोऽत्र सम्भवः । प्रेतत्वं चाधरो
मार्गः पापजत्वात्तयोः पृथगि'ति स्मृतेश्च ॥ १–४ ॥ न च सोमा-
दग्निमग्नेरिन्द्रमिति सोमादग्नेरेवमस्यापिप्राप्तेः प्रधानवायोरप्यवरोऽन्यः
प्राप्योऽस्त्विति वाच्यम् । उत्तमत्वात्तस्यैव ब्रह्मप्रापयितृत्वशक्तेः ।
'वायुरेव ब्रह्म गमयति तस्य ह्येषा शक्तिः । न ह्यन्यो ब्रह्म गमयति
प्रियो ह्येनद्गमयति । न ह्यन्यः प्रियो ब्रह्मण' इति श्रुतेः । मार्गे
त्ववरस्यापि यथामार्गं पश्चात्प्राप्तिर्भवति लोकवत् । न हि राजानं
यः कश्चित्प्रापयति कृत्स्नमतिप्रियं चापहाय ॥ ५ ॥ न च चतुर्मुख-
मुक्तिपर्यन्तं सन्ततत्वनियमाद्बन्धस्य तावद्भगवत्प्राप्तिर्नास्तीति नियमः ।
'यान्ति देवं परं केचित्पूर्वं केचिल्लये विभुम् । योग्यतातारतम्येन
विशेषोऽयमपीष्यत' इति श्रुतेस्तथाप्राप्तत्वात् ॥ न च परब्रह्मण एव
ब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वेन प्रथमप्राप्तत्वादपोहायुक्तेस्तस्यैव प्राप्तिनियमः ।
यान्ति देवं परं केचिदिति प्रमाणप्राप्तत्वादेव ॥ न च परप्राप्तिर्यस्याभीष्टा
तस्य तत्प्राप्तिरिति नियमः । 'क्रमानुरागी भगवान् क्रमात्पुंभि-
रवाप्यते । अतः क्रमात्समृद्धे तु ज्ञाने ब्रह्मलये नरैः । प्राप्यते
नियमेनैव कैश्चिदेवाप्यते मृता'विति भगवतः क्रमानुरागित्वश्रुतेः ॥
न च बहुधाश्रुतेर्यथासौकर्यं चतुर्मुखस्य परस्य वा प्राप्तिरिति वाच्यम् ।
श्रुत्युक्तानुवृत्तेरेव न्याय्यत्वात् । 'सप्रतीकाश्चतुर्मुखमप्रतीकाः परम-
मुहैते गच्छन्त्यागच्छन्ति च चतुर्मुखात्परमं पराच्चतुर्मुखं यावद्विलय-
मथ सह चतुर्मुखेन विमुच्यन्ते आनन्दिनो भवन्ती'ति हि श्रुतिः ।

अन्तर्भेदाधिकरणत्वात्समुदायोक्तिः ॥ ६ ॥ इति श्रीमन्न्यायविवरणे
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४ । ३ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न चैतं सेतुं तीर्त्वेत्यत्रातिक्रमोक्तेर्मुक्तो ब्रह्म-
तीर्त्वा गच्छति । तरतीतिसामान्यप्रतीतेर्ब्रह्म तीर्त्वा इदं गच्छतीति
विशेषानुक्तेः 'इमां घोरामशिवां नदीं तीर्त्वा ब्रह्म संपद्यत' इति
विशेषोक्तेश्चैतं सेतुं प्रत्यन्यत्तीर्त्वेत्यन्यथोपपत्तेः ॥ १ ॥ न च कृति-
मत्त्वादमुक्त एवोच्यते । 'स तत्र पर्येती'त्यादौ स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत
इति मुक्तस्य स्पष्टं प्रतिभातत्वाच्छ्रुतौ । स तत्र पर्येतीति श्रुत्यैक्य-
प्रतीतेश्चैवं भूतस्यापि प्रकरणत्वं प्रकल्प्य श्रुतिबाधाङ्गीकारे सा श्रुति-
रप्येवं विभज्य किं योजयितुं न शक्यत इति श्रुतेरेवाभावप्रसङ्गः ।
सत्यं ज्ञानमित्यादावपि सत्यमित्यस्यान्यमित्यनेनान्वय इत्यादि-
प्रसङ्गात् ॥ २ ॥ न च परं ज्योतिः शब्देनाऽदित्यज्योतिरङ्गीकारे 'स
तेजसि सूर्ये संपन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं हैव स
पाप्मना विनिर्मुक्त' इत्यादिनैकार्थतेति प्रयोजनम् । 'अथ किमुच्यते
परं ज्योतिरित्यात्मैव परं ज्योतिः स हि परमो द्योतते जीवाच्चाजीवाच्च
तस्मादाहुः परं ज्योतिरिति तमेवैष जीवोऽभिसम्पद्य स्वेनरूपेणाभि-
निष्पद्यत' इति तस्यैव परंज्योतिष्ट्वोक्तेः । सावकाशलिङ्गान्निरवकाश-
श्रुतेरेव बलवत्त्वात् ॥ ३ ॥ न च परमगतित्वादीश्वरभुक्ता अपि
भोगा मुक्तौ भवन्ति । ईश्वरस्य स्वत एव पूर्णानन्दत्वादभोगस्यापि
सम्भवादिति वाच्यम् । 'पूर्णानन्दः पूर्णसुखपूर्णकर्ता पूर्णज्ञानः पूर्णभाः
पूर्णशक्तिः । पूर्णैश्वर्याद्भगवान्वासुदेवो विरुद्धशक्तिर्न च दोषस्पृगीश'
इत्याश्चर्यतयैव ब्रह्मण उभयोक्तेः । सावकाशोपपत्तिमात्रान्निरवकाश-
श्रुतियुक्तोपपत्तेरेव बलवत्त्वात् ॥ ४ ॥ न च पारङ्गतत्वान्मुक्तस्य
चिन्मात्रदेहोऽपि नास्तीति वाच्यम् । अकृत्रिमत्वात्तस्य देहस्यानप-
गमात् । 'अथ विमुक्तस्य चिन्मात्र एव देहो भवति चिन्मात्राणि

करणानि तैरीशानुगृहीतैर्भोगान् भुङ्क्त' इति श्रुतेः ॥ ५ ॥ न च
भगवदोकसि स्थितत्वान्मुक्तस्य तस्याप्योकस्त्वसाम्येन तत्तदुपाय-
साध्यभोगसाधनत्वं वाच्यम् । निर्दोषत्वात्तदोकसो मुक्तस्य च संकल्पा-
देवेतिश्रुत्यनुसारेणोपपत्तेः॥६॥ न च परगृहगतत्वादस्य राजगृहगतस्येव
स्वाधमा अपि कदाचिदीशते । निर्दोषत्वादेव मुक्तस्येश्वरस्य तत्रस्थानां
मुक्तान्तराणां च राजदोषवद्दोषासम्भवाद्यथायोग्यमेव स्वीकारोपपत्तेः ।
'मुक्तानां पतयो देवा देवानां च प्रजापतिः । तस्य विष्णुर्नचैवेदं
पारावर्यं विनश्यती'ति श्रुतिः ॥ ७ ॥ न च देहभावे तत्कार्यदुःखादि-
स्तदभावे भोगासम्भव इति दोषः । 'देहाभावाच्च भावाच्च निर्भोगित्वं
च दुःखिताम् । यान्त्यमुक्ता नोभयं च मुक्तानां वशिता यत'
इति श्रुत्यैव विशेषक्लृप्तेः ॥ ८ ॥ न च संकल्पादेव समस्तसम्भवा-
त्सृष्ट्यादिसमस्तकार्यसम्भवः । 'व्यापारो जगतो विष्णोर्मुक्तानां तु
स्वभोगगः । न हि स्वर्णं शुद्धमपि वह्निकार्यकरं भवेत् । अयोग्य-
शक्तितस्त्वेन नाधिकानन्दसम्भवः । न हि कश्चित्सुशक्तोऽपि
चकाराचेतनं चितम् । न च कामस्तथा भूयात्ततः स्यात्सत्यकामिते'ति
श्रुत्या विशेषक्लृप्तेरेव । 'मुक्तानां न जगद्यत्नस्तथापि विबुधाः सदा ।
मुक्तानां तु नियन्तारस्तेषां ब्रह्माऽस्य वै हरिरि'ति च विशेषक्लृप्तिः ॥
॥ ९ ॥ न च वशित्वान्मुक्तस्यापि वृद्धिः । कृतकृत्यत्वेन निःश्रमत्वा-
दुपासनादावभ्यासपाटवान्निर्दोषत्वात्स्नेहाधिक्याच्च तस्यैव परमसुख-
रूपत्वेन फलरूपत्वात् । 'अभ्यासपाटवात्स्नेहादश्रमत्वादुपासना ।
भक्तिश्च सुखरूपैव मुक्तानां न तु साधनमि'ति श्रुतिः ॥ १० ॥
न चानन्तत्वात्कालस्य त्रयोदशी पञ्चदशीवत्कदाचित्समस्तस्यापि-
सम्भवान्मुक्तस्यापि पुनरावृत्त्या शङ्केतिवाच्यम् । सत्यकामत्वादि-
माहात्म्यात् । 'अशेषकामसत्यत्वान्मुक्तानां न पुनर्भवः । यस्मात्स
कामयेदेव नित्यमात्मापुनर्भवमि'ति च श्रुतिः ॥ ११ ॥ इत्यनन्त-

महान्यायमीमांसाऽपारवारिधेः । उत्तारणात्यशक्त्यैव व्याकुलीकृतचेतसाम् । मन्दानामुपकाराय महतां चोच्छ्रितात्मनाम् । तद्विशेषपरिज्ञानप्रदीप्तार्काभचेतसाम् । विशेषगाढे मनसि नितरामुपकारकः । न्यायप्लवो मयाऽकारि सङ्क्षेपात्प्रमिताक्षरैः । विस्तारोऽप्ययमेव स्यात्तद्विशेषातिवेदिनाम् । व्याख्यानुव्याख्ययोरेव विस्तारो यदुदीरितः । अनल्पचेतसां पुंसामलं विज्ञानसिद्धये । तन्न्यायोद्धरणे शक्ता अपि ह्येतेन सुस्थिरम् । न्यायानुगं मनः कुर्युरिति सङ्ग्रहलालसाः । को नामाशेषविद्योरुसागरोन्मथनोद्धृतम् । साक्षाद्विद्याधिराजेन न्यायामृतमनुत्तमम् । अशेषतोऽधिगच्छेत वन्द्यो वृन्दारकोऽपि सन् । एवं सुदुर्लभेऽप्यद्धा महान्यायपरामृते । केचनाधिक्रियन्तेऽत्र तत्प्रसादानुरञ्जिताः । ब्रह्माद्या अमृते यद्वत्सागरोन्मथनोद्धृते । अहं तु तत्प्रसादैकमहास्पदबलोद्धतः । न्यायामृतार्णवमिममवगाह्य विभज्य च । सङ्क्षेपविस्तराभ्यां च चकार व्याकृतिं कृतिम् । तत्प्रसादमृते कस्य शक्तिः संसारसागरे । मग्नस्य चेतनस्य स्यात्तत्कृतानुकृतौ क्वचित् । नित्यानन्दामृतस्यन्दि तत्कटाक्षैर्धितस्य तु । का नु शक्तिर्भवेन्नैव ततः कोऽत्रातिविस्मयः । विद्याऽविद्ये सुखं दुःखमशक्तिः शक्तिरेव च । उत्पत्तिस्थितिनाशाश्च विशेषाश्च परेऽखिलाः । चेतनाचेतनस्यास्य समस्तस्य यदिच्छया । स मम स्वकृतेनैव प्रीयतां पुरुषोत्तमः ॥ यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं बट्तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् । वायो रामवचो नयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे ॥ नमोऽजभवभूर्यक्षपुरःसरसुराश्रय । नारायणारणं मह्यं मापते प्रेयसां प्रिय ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ ४ ॥ चतुर्थोऽध्यायः सम्पूर्णः ॥

॥ न्यायविवरणं सम्पूर्णम् ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

श्रीमदणुभाष्यम्

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ नारायणं गुणैः सर्वैरुदीर्णं दोषवर्जितम् । ज्ञेयं गम्यं गुरूंश्चापि नत्वा सूत्रार्थ उच्यते ॥१॥ विष्णुरेव विजिज्ञास्यः सर्वकर्ताऽऽगमोदितः । समन्वयादीक्षतेश्च पूर्णानन्दोऽन्तरः खवत् ॥२॥ प्रणेता ज्योतिरित्याद्यैः प्रसिद्धैरन्यवस्तुषु । उच्यते विष्णुरेवैकः सर्वैः सर्वगुणत्वतः ॥ ३ ॥ सर्वगोऽत्ता नियन्ता च दृश्यत्वाद्युज्झितः सदा । विश्वजीवान्तरत्वाद्यैर्लिङ्गैः सर्वैर्युतः स हि ॥ ४ ॥ सर्वाश्रयः पूर्णगुणः सोऽक्षरः सन् हृदब्जगः । सूर्यादिभासकः प्राणप्रेरको दैवतैरपि ॥५॥ ज्ञेयो न वेदैः शूद्राद्यैः कम्पकोऽन्यश्च जीवतः । पतित्वादिगुणैर्युक्तस्तदन्यत्र च वाचकैः ॥ ६ ॥ मुख्यतः सर्वशब्दैश्च वाच्य एको जनार्दनः । अव्यक्तः कर्मवाक्यैश्च वाच्य एकोऽमितात्मकः ॥ ७ ॥ अवान्तरं कारणं च प्रकृतिः शून्यमेव च । इत्याद्यन्यत्रनियतैरपि मुख्यतयोदितः । शब्दैरतोऽनन्तगुणो यच्छब्दा योगवृत्तयः ॥ ८ ॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्राणुभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ श्रौतस्मृतिविरुद्धत्वात्स्मृतयो न गुणान्हरेः । निषेद्धुं शक्नुयुर्वेदा नित्यत्वान्मानमुत्तमम् ॥ १ ॥ देवतावचनादापो वदन्तीत्यादिकं वचः । नायुक्तवाद्यसन्नैव कारणं दृश्यते क्वचित् ॥२॥ असज्जीवप्रधानादिशब्दा ब्रह्मैव नापरम् । वदन्ति कारणत्वेन क्वापि पूर्णगुणो हरिः ॥ ३ ॥ स्वातन्त्र्यात्सर्वकर्तृत्वान्नायुक्तं तद्वदेच्छ्रुतिः । भ्रान्तिमूलतया सर्वसमयानामयुक्तितः ॥ ४ ॥ न तद्विरोधाद्वचनं वैदिकं शङ्क्यतां व्रजेत् । आकाशादिसमस्तं च तज्जं तेनैव लीयते ॥५॥

सोऽनुत्पत्तिलयः कर्ता जीवस्तद्वशगः सदा। तदाभासो हरिः सर्वरूपेष्वपि समः सदा ॥ ६ ॥ मुख्यप्राणश्चेन्द्रियाणि देहश्चैव तदुद्भवः। मुख्यप्राणवशे सर्वं स विष्णोर्वशगः सदा ॥ ७ ॥ सर्वदोषोज्झितस्तस्माद्भगवान् पुरुषोत्तमः। उक्ता गुणाश्चाविरुद्धास्तस्य वेदेन सर्वशः ॥८॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्राणुभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ शुभेन कर्मणा स्वर्गं निरयं च विकर्मणा। मिथ्याज्ञानेन च तमो ज्ञानेनैव परं पदम् ॥ १ ॥ याति तस्माद्विरक्तः सन् ज्ञानमेव समाश्रयेत्। सर्वावस्थाप्रेरकश्च सर्वरूपेष्वभेदवान् ॥२॥ सर्वदेशेषु कालेषु स एकः परमेश्वरः। तद्भक्तितारतम्येन तारतम्यं विमुक्तिगम् ॥ ३ ॥ सच्चिदानन्द आत्मेति मानुषैस्तु सुरेश्वरैः। यथाक्रमं बहुगुणैर्ब्रह्मणा त्वखिलैर्गुणैः ॥ ४ ॥ उपास्यः सर्ववेदैश्च सर्वैरपि यथाबलम्। ज्ञेयो विष्णुर्विशेषस्तु ज्ञाने स्यादुत्तरोत्तरम् ॥ ५ ॥ सर्वेऽपि पुरुषार्थाः स्युर्ज्ञानादेव न संशयः। न लिप्यते ज्ञानवांश्च सर्वदोषैरपि क्वचित् ॥६॥ गुणदोषैः सुखस्यापि वृद्धिह्रासौ विमुक्तिगौ। नृणां सुराणां मुक्तौ तु सुखं क्लृप्तं यथाक्रमम् ॥ ७ ॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्राणुभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ विष्णुर्ब्रह्म तथा दातेत्येवं नित्यमुपासनम्। कार्यमापद्यपि ब्रह्म तेन यात्यपरोक्षताम् ॥ १ ॥ प्रारब्धकर्मणोऽन्यस्य ज्ञानादेव परिक्षयः। अनिष्टस्योभयस्यापि सर्वस्यान्यस्य भोगतः ॥२॥ उत्तरेपूत्तरेष्वेवं यावद्वायुं विमुक्तिगाः। प्रविश्य भुञ्जते भोगांस्तदन्तर्बहिरेव वा ॥ ३ ॥ वायुर्विष्णुं प्रविश्यैव भोगश्चैवोत्तरोत्तरम्। उत्क्रम्य मानुषा मुक्तिं यान्ति देहक्षयात्सुराः ॥ ४ ॥ अर्चिरादिपथा वायुं प्राप्य तेन जनार्दनम्। यान्त्युत्तमा नरोद्याद्या ब्रह्मलोकात्सहामुना ॥५॥

यथासङ्कल्पभोगाश्च चिदानन्दशरीरिणः। जगत्सृष्ट्यादिविषये महासामर्थ्यमप्यृते ॥ ६ ॥ यथेष्टशक्तिमन्तश्च विना स्वाभाविकोत्तमान्। अनन्यवशगाश्चैव वृद्धिह्रासविवर्जिताः। दुःखादिरहिता नित्यं मोदन्तेऽविरतं सुखम् ॥ ७ ॥ पूर्णप्रज्ञेन मुनिना सर्वशास्त्रार्थसङ्ग्रहः। कृतोऽयं प्रीयतां तेन परमात्मा रमापतिः ॥ ८ ॥ नमो नमोऽशेषदोषदूरपूर्णगुणात्मने। विरिञ्चिशर्वपूर्वेड्य वन्द्याय श्रीवराय ते ॥ ९ ॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्राणुभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ श्रीमदणुभाष्यं सम्पूर्णम् ॥